

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

НЕСТЕРЕНКО Вадим Анатолійович

УДК 94(477)“1939 – 1945”

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ
У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ В 1941 – 1943 рр.
(АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ
АСПЕКТИ).

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Захист відбувся у червні 2005 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01
в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4)

Науковий керівник:
доктор історичних наук
Лисенко Олександр
Євгенович

Київ 2005

Зміст

ВСТУП.....	с. 3
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми та характеристика джерел	
1.1. Історіографія.....	с. 8
1.2. Джерельна база дослідження.....	с.22
РОЗДІЛ 2. Запровадження німецького окупаційного режиму у прифронтових районах України	
2.1. Формування і компетенція органів окупаційної адміністрації у військовій зоні.....	с.33
2.2. Особливості функціонування місцевих допоміжних органів управління.....	с.51
РОЗДІЛ 3. Господарська діяльність окупаційних властей	
3.1. Політика військових властей у галузі промисловості.....	с.75
3.2. Впровадження “нового аграрного ладу”.....	с.96
РОЗДІЛ 4. Сфера культури за “нового порядку”	
4.1. Заходи у сфері культури.....	с.127
4.2. Освіта і наука.....	с.159
ВИСНОВКИ.....	с.187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	с.192
ДОДАТКИ.....	с.246

ВСТУП

Друга світова війна стала однією з найбільш трагічних і визначальних подій ХХ століття. Для її ведення були мобілізовані небачені до того матеріальні і людські ресурси. Під загрозою опинилися морально-етичні, культурні, правові підвалини цивілізації. Об'єктом знищення стали не тільки армії, військові цілі тощо, а й цивільне населення, економічна, транспортна інфраструктура, і, навіть, цілі народи. Цінність людського життя була зведена нанівець. Тому не дивно, що події тієї війни стали предметом досліджень істориків усього світу. Проте, попри появу тисяч томів, воєнна проблематика не втрачає своєї актуальності. Останнє стосується і воєнної історії України.

Довгий час широке коло питань, пов'язаних з подіями Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, розглядалися через призму певних ідеологічних кліше, або взагалі замовчувалися. Сучасна українська історіографія в значній мірі змогла заповнити “білі плями” й переосмислити з позицій україноцентризму ті події. Проте, багато питань залишаються не розв'язаними.

Найбільш повно в радянській і сучасній українській історіографії висвітлено планування і підготовку агресії та окупації, знищення населення (військовополонених, євреїв, циган), економічну експлуатацію українських територій та її наслідки, боротьбу з окупантами в тилу ворога (радянські партизани та ОУН – УПА) та ін.

Останнім часом з'явилися праці, які певною мірою розкривають регіональну та місцеву специфіку окупації, зокрема, західноукраїнського регіону, Півдня України, Донбасу, Харкова, окремих областей.

Проте, регіональні дослідження мають враховувати той поділ, який склався в роки окупації: дистрикт “Галичина”, рейхскомісаріат “Україна”, “Трансністрія”, військова зона (це п'ять північних і східних областей України, які не ввійшли до рейхскомісаріату “Україна”). Остання як регіон вивчена найменше. Достатньо сказати, що відсутній навіть єдиний термін для означення областей (про що мова нижче), які перебували в зоні дії вермахту.

Але рамки однієї дисертації занадто вузькі для розкриття всього комплексу проблем, пов'язаних з військовою зоною. Тому дана праця присвячена дослідженню адміністративних, економічних та соціокультурних особливостей військової зони.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення подій Другої світової війни і як її складової частини – Великої Вітчизняної війни на базі нових джерел, методологічних підходів. Протягом усіх повоєнних десятиліть окремі сторінки нашого минулого замовчувалися або залишалися недостатньо вивченими. Тому нині перед істориками стоїть важливе завдання – відтворити об'єктивну історію Другої світової війни, показати складність і суперечливість цього явища, висвітлити погляди і мотиви поведінки представників різних верств українського народу.

До недостатньо опрацьованих належить проблематика регіональної специфіки окупаційного режиму в Україні, зокрема, у військовій зоні. Залучення раніше маловідомих широкому загалу істориків архівних документів робить можливим глибокий та неупереджений аналіз подій у цьому регіоні. Соціальна значущість та недостатня наукова розробка такого комплексу питань зумовили вибір теми дисертаційного проекту. Вивчення особливостей адміністративних, економічних та соціокультурних процесів у військовій зоні допоможе заповнити “білі плями” історії північних та східних областей України цього періоду.

Хронологічні рамки праці – 1941 – 1943 рр. – обумовлені ходом воєнних дій на території України, часом існування німецького окупаційного режиму в зазначених нижче областях і процесом формування рейхскомісаріату “Україна”.

Територія, яку охоплює дослідження, включає п'ять областей України – Чернігівську, Сумську, Харківську, Ворошиловградську (Луганську), Сталінську (Донецьку)*. Ці області не ввійшли до складу рейхскомісаріату

* Примітка. В роки окупації в документах рівнозначно вживалися і давні, і радянські (останні навіть частіше) назви: Луганськ-Ворошиловград, Юзівка-Сталіно, а також Донецьк (наприклад, газета “Донецкий вестник”).

“Україна” і протягом усього періоду окупації перебували в зоні дії військової адміністрації – так званій військовій зоні.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна праця виконана в рамках планових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України на 1998 – 2000 рр.: “Суспільно-політичне життя України. 1939 – 1950 рр.” (номер державної реєстрації 01984000868), на 2001 – 2003 “Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних відносин в Україні під впливом воєнних подій 1939 – середини 40-их років” (номер державної реєстрації 0101U000624).

Мета роботи полягає у висвітленні особливостей окупаційного режиму у військовій зоні, в якій перебували п’ять областей України. Для реалізації даної мети дисертант поставив перед собою такі **завдання**:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення;
- з’ясувати структуру та специфіку функцій органів окупаційної адміністрації у військовій зоні;
- висвітлити процес формування, структуру, умови діяльності місцевих допоміжних органів управління та їх роль в адміністративній системі окупаційної влади на вказаних територіях;
- показати діяльність військово-господарської адміністрації у промисловості та процес впровадження “нового аграрного ладу” в сільському господарстві;
- на основі архівних джерел схарактеризувати політику окупаційних властей в культурній сфері, її трансформації протягом окупації, показати діяльність місцевих українських діячів у цій сфері.

Об’єктом вивчення є окупаційний порядок на території України у період Другої світової війни.

Предмет дослідження становить характер окупаційного режиму та особливості функціонування органів окупаційної адміністрації у військовій

зоні України в економічній та соціокультурній сферах.

Методи дослідження. У дисертації застосовані загальнонаукові методи пізнання (аналіз і синтез, системний підхід, типологізації, класифікації) та суто історичні (проблемно-тематичний, хронологічний, порівняльно-історичний, аналітичний, описовий). Їх поєднання дозволяє провести комплексне, всебічне вивчення подій та явищ воєнної доби. Оптимально використати архівні джерела, опубліковані документи, наукові праці вдалося завдяки застосуванню методів пошуку, аналізу та синтезу емпіричного матеріалу. Процес дослідження окремих аспектів проблеми супроводжувався використанням ретроспективного методу (для аналізу історіографії), типологізації і класифікації (для характеристики джерел), порівняльно-історичний (для визначення регіональних особливостей окупаційного режиму), методи формальної логіки (у висновках та узагальненнях) та інші міждисциплінарні методи.

Спираючись на досягнення вітчизняної і зарубіжної історичної науки, автор враховував важливі у концептуальному плані досягнення вчених, теоретичні напрацювання й положення яких сприяли осмисленню та формуванню принципових положень даного дисертаційного проекту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що автор робить спробу виділити проблему специфіки окупаційного режиму у військовій зоні України в її адміністративному, економічному та соціокультурному аспектах у предмет окремого наукового дослідження. Розширено джерельну базу проблеми, що вивчається, оскільки до наукового обігу залучено значну кількість нових архівних даних. Зібрано, опрацьовано та подано у додатках до основного тексту роботи інформацію, яка унаочнює виклад положень роботи. Вивчено низку аспектів, які раніше не знаходили достатнього висвітлення у науковій літературі: етапи формування військової зони; процес створення окупаційної адміністрації та місце в ній допоміжних органів управління; особливості структури військово-адміністративних та військово-господарських інстанцій та взаємин між ними; специфіка

культурного та громадського життя в областях військової зони; характер процесів в економічній сфері зазначеного регіону.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання вміщеного фактичного матеріалу, положень та висновків при написанні монографічних та узагальнюючих праць з близьких та дотичних тем, викладанні курсу історії України, підготовці спецкурсів поглибленого вивчення окупаційного режиму в Україні, краєзнавства, створенні навчальних посібників для вчителів, студентів, написанні курсових, дипломних, дисертаційних робіт.

Апробація результатів дисертації відбулася на засіданні відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Окремі аспекти її оприлюднені в наукових доповідях та повідомленнях на конференціях: III Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція (Суми, 1999 р.); IV Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція (Суми, 2001 р.); V Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція (Суми, 2003 р.); II Всеукраїнська наукова конференція “Україна напередодні та в роки Другої світової війни 1939 – 1945 рр.” (Кривий Ріг, 2002 р.); II Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам’янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р.); Міжнародна наукова конференція “Незабутні сторінки історії нашого народу” (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників) (Київ, 17 грудня 2004 р.).

Основний зміст дослідження знайшов відображення в 6-ти публікаціях у фахових виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Список використаних джерел налічує 472 найменування.

РОЗДІЛ 1

Історіографія проблеми та характеристика джерел

1.1. Історіографія

Історіографію проблеми умовно можна поділити на три періоди: перший охоплює воєнні роки та завершується на початку 50-х років, другий – з середини 50-х до початку 90-х рр. і третій – з початку 90-х рр. до сьогодення.

Перші спроби осмислення того, що відбувається на окупованій німцями та їх союзниками території України, були здійснені ще під час війни, коли в результаті контрнаступу радянських військ їм до рук потрапили перші трофейні документи, з'явилися свідчення очевидців. В основному вони розкривали злочини німецьких загарбників, причому в них наводилися факти здебільшого з прифронтової зони, зокрема, Харківщини й Донбасу. Йдеться про роботи К.Дубини, А.Чеканюка, О.Глухого, С. Галаджаєва [344; 448; 332; 331; 437; 441], а також М.Калініна, Л.Новіченко, З.Шульги [355; 409; 451] присвячені аграрній політиці в окупованих регіонах. В брошурі О.Леонтєєва “Зелена папка” Герінга” [391] вперше розкрито структуру військово-господарського окупаційного апарату і вказано на існування цілісної системи заходів щодо пограбування окупованих територій СРСР. Попри те, що ці матеріали готувалися переважно науковцями, все ж вони носять більше пропагандистський, ніж науковий характер.

У перше повоєнне десятиріччя виходить низка праць, в яких робиться спроба висвітлити історію війни в цілому [398; 327; 316]. Також з'являються наукові видання, в яких аналізуються окремі аспекти окупаційного режиму. Зокрема, кандидатська дисертація П.Індиченко присвячена аграрній політиці окупантів в Україні [463]. У дисертації Р.Новоплянської розглянуто стан Ворошиловградської області напередодні та на початку війни, боротьбу партизанів, підпільників, робітників, селян проти окупантів, злочинні дії німців на терені даного регіону. Авторка наводить цифри матеріальних збитків, завданих господарству області та її населенню. Торкається вона і політики окупантів в

аграрному секторі, стверджуючи, що одноосібне господарство мало б слугувати приманкою для селян і відродити приватно-власницьку буржуазну ідеологію [466]. Хоча тема досить традиційна для радянської історіографії, цю роботу можна вважати однією з перших спроб розгляду даної проблеми в рамках одного регіону.

Отже, для першого періоду характерне становлення історіографії війни: в цей час розроблена періодизація, напрацьовані перші концепції історії війни, видані перші узагальнюючі праці.

З середини 50-х рр. в умовах “хрущовської відлиги” було зроблено спроби подолати сталінські догми і шаблони, побудувати нові концепції, зокрема, показати місце України у війні. Однією з перших подібних праць стала книга М.Супруненка [442].

З початку 60-х рр. усе помітніше стає прагнення авторів до створення узагальнюючих, аналітичних праць з історії Великої Вітчизняної війни. Вийшла підготовлена російськими істориками 6-томна “История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945” та 12-томна “История второй мировой войны. 1939 – 1945.”, в яких висвітлені й проблеми окупації, однак без розгляду його регіональної специфіки [348; 349]. Напрацювання українських істориків знайшли відображення у масштабній 26-томній “Історії міст і сіл Української РСР”, двотомниках з історії робітників і селянства, 3-томній “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 – 1945 рр.” [351; 353; 354; 446].

У працях М.Данилюка, М.Погребінського, С.Сажанюка, В.Мавила, М.Ковалю та інших розглянуто процес евакуації з України у східні райони СРСР обладнання, сировини, матеріалів з підприємств, МТС, колгоспів і радгоспів, культосвітніх закладів. При цьому акцент робився на керівній ролі комуністичної партії і зовсім не бралася до уваги доля населення, яке залишалося на окупованій противником території [452; 340; 417; 429; 361]. Евакуації музейних фондів присвячені роботи М.Сімкіна, Ю.Омельченка та В.Жабокрицького [432; 411; 345].

Окремо слід відзначити збірку доповідей радянських істориків на 3-й Міжнародній конференції з історії руху Опору, яка відбулася у м. Карлові Вари (Чехословаччина) у вересні 1963 р. [402]. Учасники цього форуму Є.Болтін, Ф.Шевченко, І.Кравченко коротко розглянули структуру органів управління на окупованій території, в тому числі й у “військовій зоні” (вживається саме цей термін). В.Коваль, висвітлюючи політичну кризу окупаційного режиму в Україні, зазначив, що частина генералітету підтримувала ідеї А.Розенберга стосовно України. У виступах Г.Сорокіна та Д.Вірника наведено деякі факти і цифри, що торкаються територій, які входили до військової зони, хоча саме така дефініція не вживається. М.Коваль показав злочини німецьких загарбників проти культури українського народу.

М.Коваль в ряді своїх праць цього періоду торкається широкого спектру проблем Другої світової війни, які стосуються і військової зони. Він розглянув місце України в загарбницьких планах німців, окупаційний режим і методи управління захопленими територіями, економічну експлуатацію, руйнування промисловості, матеріальні збитки від окупації, політику окупаційних властей у сфері освіти. Серед іншого, проаналізовані директиви військового командування і рейхсміністерства у справах східних областей у культурно-освітній сфері і засоби їх реалізації на практиці, в тому числі і “на території з воєнним управлінням” [360; 364; 370; 373].

В.Коваль у своїх тогочасних працях, окрім теми боротьби українського народу проти загарбників, розглядав місце України у планах німців, зокрема, позицію Розенберга [357; 358]. Дослідник простежує взаємини Розенберга з Гітлером й у зв'язку з цим констатує безперспективність ідей рейхсміністра стосовно лібералізації окупаційного режиму в Україні і неможливість їх реалізації внаслідок непоступливої позиції фюрера. При цьому наголошується на позиції військового командування, представники якого підтримували ідеї Розенберга і взяли участь у конференції 18 грудня 1942 р. Для означення території тилкових районів вермахту автор вживає термін “воєнна зона”.

С. Лаута та В.Нем'ятий також фокусують увагу на характеристиці

окупаційного режиму, зокрема, становищу селянства, “новому земельному порядку”, постачанні вермахту за рахунок експлуатації окупованих регіонів [388; 403; 404].

Помітний внесок у розробку означеної тематики зробили М.Загорулько і А.Юденков [346; 347]. Хоча автори ставили головною метою показати боротьбу радянських людей проти господарських заходів окупантів, у їх працях розкрито досить широке коло економічних аспектів війни. Спираючись на німецькі архівні документи, праці зарубіжних та вітчизняних істориків, використовуючи статистичний матеріал, історики глибоко розкрили значення економічних важелів у процесі підготовки і розв’язання Німеччиною Другої світової війни, а також нападу на СРСР. Поряд з цим аналізується система органів економічної експлуатації і управління окупованими радянськими територіями, зокрема, у військовій зоні, висвітлено заходи окупаційної адміністрації по налагодженню промисловості, її аграрну політику. Слід зазначити, що дослідники розглядали окупаційний режим на території всього СРСР, тому Україна згадується в загальносоюзному контексті.

Розгляду планів німецьких загарбників щодо економічної експлуатації України в радянській історіографії присвячений нарис Л.Кондратенко [376; 377].

У праці Т.Першиної аналізується ідеологічне підґрунтя, підготовка та реалізація “східної політики” рейху. Серед іншого, авторка висвітлює питання взаємодії поліції безпеки СД з вермахтом у військовій зоні, а також злочини вермахту на цих територіях стосовно радянських військовополонених [416].

Характеристику окупаційного режиму та соціально-економічних заходів нацистів, як причин наростання антинацистської боротьби українського населення, містить багатопланова праця П.Тронька, М.Ковалю, В.Нем’ятого, В.Замлинського, В.Кучера, Д.Григоровича “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине” [401].

Традиційно негативно в радянській історіографії подано роль церкви, особливо УАПЦ, в окупованій Україні. Г.Суглобов, О.Осіпов, В.Бачинський,

К.Дмитрук, С.Кривошесєв, М.Коваль подавали її як штучне утворення нацистів та “буржуазних націоналістів” для “гноблення” українського народу [440; 317; 342; 343; 386; 363].

У 80-ті роки вийшла фундаментальна праця з історії України в 10-ти томах, восьмий том якої цілком присвячений періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. [350]. Він містить спеціальний розділ, де розглянуто німецький окупаційний режим в Україні, в якому досить повно висвітлено плани німецьких загарбників щодо захоплення та експлуатації української території, політика стосовно населення, діяльність окупаційного апарату. В роботі наведено цікавий фактичний матеріал, що ілюструє названі проблеми.

Отже, незважаючи на те, що в 50 – 80-х рр. багато джерел і тем були закритими для широкого загалу дослідників, а висвітлювані проблеми нерідко обмежувались ідеологічними кліше, вдалося досить ґрунтовно окреслити й опрацювати значну частину проблем Другої світової війни, визначити напрямки подальших досліджень, в тому числі і з питань окупаційного режиму в Україні. Проте, зазначені перешкоди зумовили певну однобічність та упередженість у висвітленні окремих сторінок воєнної історії України, а багато з них взагалі залишилися поза увагою радянських істориків. Це стосується й окупаційного режиму у військовій зоні України, функціонування якого вивчалися лише дотично.

Початок третього етапу в розвитку історіографії характеризується активізацією вивчення проблематики Другої світової війни. Це пов'язано з процесами розпаду СРСР, крахом соціалістичної системи у Східній Європі, становленням нових незалежних держав на терені колишнього Радянського Союзу. Замовчувані раніше питання історії викликали неабияке зацікавлення в широких колах громадськості.

Ці складні суспільно-політичні трансформації не могли не впливати на процес становлення новітньої української історіографії. Як зазначав один з провідних вітчизняних істориків війни М.Коваль, головна суперечність полягає у тому, що значна частина дослідників ніяк не відвикне від озирання на

ідеологічні стереотипи, як минулі, так і новонадбані, інших дезорієнтує відсутність “директивних настанов”, ще хтось у пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними судженнями або стає на кон’юктурно-угодовські позиції в інтерпретації фактів. Проте, вчений відзначив і позитивні тенденції: за останнє десятиліття в Україні з’явилися у зародковому вигляді різні історичні школи, доктрини, напрями [368, с. 4]. М.Коваль особисто доклав чимало зусиль до подолання вищеназваних негативних тенденцій в історіографії. Йому належать десятки публікацій, оприлюднених в період незалежності України, в яких висвітлено різноманітні аспекти війни. Їх матеріал використано при написанні даного дисертаційного дослідження.

Кілька праць М.Коваля мають історіософський характер [366; 367; 369]. У них автор розмірковує над феноменом Другої світової війни, її впливом на історичну долю українського народу, місцем і роллю, яку відіграла Україна в цій війні. Серед іншого, дослідник торкається деяких аспектів окупаційного режиму у військовій зоні України. Це “Україна 1939 – 45. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” та “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах” [371; 372]. Так, висвітлюючи тему визиску українського селянства історик відзначає, що у прифронтових районах він був меншим, оскільки залежав від поточних потреб вермахту, а податкова політика була поміркованішою. За таких умов селянство почувало себе краще, ніж за радянської влади.

Українські історики останнім часом велику увагу приділяють комплексу економічних питань, пов’язаних з війною й окупацією.

І.Ветров в своїх роботах розглядає економічні плани Німеччини перед нападом на СРСР, використання економічного потенціалу України для потреб вермахту, фінансову політику окупаційних властей, боротьбу українського народу проти економічних заходів окупантів [321 – 326]. Вони містять багатий фактичний матеріал і цікаві висновки. Розглядаючи заходи окупаційних властей по використанню економіки України, автор виділяє три етапи політики у цій сфері; справедливо відзначає залежність економічного курсу німецьких

властей на окупованих територіях від становища на фронтах і, зокрема, визнання ними на початку 1942 р., після поразки під Москвою, необхідності часткової відбудови промисловості України; констатує зацікавленість німецьких монополій і змальовує використання ними окремих галузей промисловості. Історик приділяє увагу й самому процесу відбудови підприємств, серед іншого, підприємств важкої промисловості і шахт у Донбасі. Поряд з цим, одним з перших у вітчизняній історіографії, І.Ветров аналізує заходи окупаційної влади по відродженню приватної кустарної промисловості.

Відродженню приватної ініціативи у Донбасі присвячена стаття І.Тарнавського [444].

Триває вивчення питання економічних втрат, як України в цілому, так і її окремих регіонів, де помітними є напрацювання Л.Кондратенко, Ю.Осадчого, А.Ткаченка, Л.Лук'яненка [374; 413; 396]. Дистанціювавшись від концепцій радянського часу, дослідники зараховують до втрат України збитки, завдані евакуацією на початку війни. Так, Л.Кондратенко, серед іншого, акцентує увагу на ґрунтовності знищення радянськими військами матеріальних цінностей, устаткування тощо при відступі, а Л. Лук'яненко наводить список заводів, вивезених з України в роки Другої світової війни.

Питання евакуації радянськими установами майна та населення з України на початку Великої Вітчизняної війни розглядають також М.Бушин, І.Перехрест та О.Перехрест, О.Салата [320; 415; 430]. С.Бабенко характеризує наслідки цих процесів для населення, яке залишалося на окупованій території [455].

Серед питань економічної політики останнім часом увагу дослідників все більше привертають заходи окупаційних властей в аграрній сфері. У традиційному ключі цю тему висвітлюють В.Солодько, І.Романюк, І.Мазур та А.Зимнін [439; 428; 397]. Ці автори торкаються основних елементів аграрної реформи, наводять данні про постачання різноманітної сільськогосподарської продукції з України, збитки, завдані окупантами.

З'явилися також публікації, де робиться спроба розгляду аграрних

перетворень окупаційних властей на регіональному рівні. Такий підхід із залученням нових і маловідомих архівних документів дає змогу з'ясувати певні регіональні особливості. Наприклад, у розвідці Ю.Олійника розглядається аграрна реформа на матеріалах Хмельницької області, а в статті М.Слободанюка – південних областей України [410; 438].

Різноманітними є напрацювання О.Потильчака [419; 420; 424; 467]. У дисертації “Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації” автор розглянув плани німецького керівництва щодо експлуатації ресурсів України, зокрема, її сільськогосподарського потенціалу, заходи окупаційної влади по відновленню промисловості та сільського господарства України, система примусової праці в роки окупації тощо. Так, аналізуючи аграрні плани окупантів, автор приходить до висновку, що вони мали не просто колоніальний, а відверто грабіжницький характер; інтереси українського народу при цьому до уваги не бралися і трудова експлуатація селянства була частиною планованої аграрної політики. На практиці, на думку дослідника, нацистський “новий порядок” щодо українського селянства набрав рис “соціального маневрування”, коли заходи соціального заохочення поєднувались з жорстоким трудовим примусом та методами терору.

Для з'ясування особливостей окупаційного режиму в областях військової зони необхідно висвітлити структуру адміністративних органів. У роботах П.Рекотова міститься реконструкція системи органів управління на окупованій території України, в тому числі, й у військовій зоні [425; 426; 468]. При цьому автор вживає поняття “зона військового управління”. Дослідник вважає, що вертикальна структура органів військового управління була перевантаженою, а горизонтальна – роздутою, оскільки вона була розрахована на значно глибше просування по території СРСР. Органи військового управління окупаційної армії, за твердженням автора, становили основу існування фашистського окупаційного режиму. Поряд з цим розглянуто систему поліцейських, судових і каральних органів, їх функції, а також особливості формування допоміжних і поліцейських підрозділів з місцевих жителів та військовополонених на території

оперативного тилового району групи армій “Південь”.

Трагічній долі радянських військовополонених присвячені праці В.Короля. Крім цієї теми учений досліджує й питання окупаційного режиму, зокрема, становище інтелігенції під час окупації і її співпрацю з німецькою владою. У співавторстві з В.Удовиком В.Король проаналізував етапи становлення та тенденції розвитку історіографії окупаційного режиму на Україні [379 – 382].

Ю.Ніколаєць присвятив дослідження впливу складних подій початкового періоду війни й окупації на настрої населення. Автор робить спробу пояснити мотиви вчинків тих людей, які йшли на співробітництво з окупантами, торкається проблеми формування місцевої української адміністрації з диференціацією відповідних обставин на заході і сході України, ставлення населення до аграрної політики німців [408].

Важливим питанням, яке і донині залишається на периферії дослідницьких зусиль, є феномен колаборації. Цю проблему вивчає В.Шайкан, яка приходить до визначення колабораціонізму як соціально-економічного, військово-політичного, морально-етичного явища, котре виникає у процесі протистояння між ворогуючими державами, як у мирні часи, так і під час війни та виділяє дві її форми: пасивну співпрацю, коли населення добровільно виконує усі розпорядження окупантів, та активну, коли має місце свідомо й конструктивно співпраця з окупантами [449; 450]. Економічний аспект цієї проблеми висвітлює О.Потильчак [421]. Торкається цього складного явища і В.Кириченко [356].

Ще одним блоком проблем періоду війни, дослідження яких привертає увагу українських істориків, є духовне та культурне життя населення в роки окупації. Особливе місце тут займають питання релігійного життя. Їх висвітленню присвячено низку публікацій Ю.Волошина [328 – 330], В.Гордієнка [334], О.Лисенка [394; 395], І.Грідіної [336; 337; 462].

Ю.Волошин наголошує на активному використанні окупантами церковної тематики у пропаганді, яка будувалася на протиставленні німецької

релігійної політики радянській. Поряд з цим подано широкий матеріал щодо відродження православних конфесій в областях військової зони й, особливо, на Харківщині, яка стала центром релігійного життя Лівобережжя [459].

На відміну від попереднього дослідника, В.Гордієнко розширює хронологічні рамки дослідження, не обмежуючись тільки періодом окупації [461]. Він виділяє чотири етапи релігійно-церковної політики німців в Україні. Автор характеризує ставлення німецьких установ до процесу відродження релігійного життя, зокрема, міністерства східних територій, вермахту, служби безпеки СД, висвітлює стосунки православних конфесій, у тому числі, в областях військової зони, відзначає позитивну роль місцевої української адміністрації в процесі пробудження релігійного життя.

Результати досліджень О.Лисенка лягли в основу докторської дисертації “Релігійна ситуація на Україні в 1941 – 1946 рр.” та монографії [393; 465]. Хоча автор не виділяє військової зони, як такої, що мала особливості у сфері релігійного життя, все ж при аналізі засад і практики релігійної політики окупантів він не міг оминати ситуації, що склалася у Харкові. Зокрема, викладено обставини переходу Феофіла Булдовського до УАПЦ: у цьому питанні співпали погляди німецьких керівників і діячів міської управи Харкова, частина яких знаходилася під впливом націоналістичного підпілля.

Загальна характеристика політики гітлерівського і сталінського режимів щодо українських церков міститься в колективній праці В.Гриневича, В.Даниленка, С.Кульчицького, О.Лисенка [335]. Але матеріали по становищу церкви у військовій зоні в ній відсутні.

У монографії О.Форстюка зібрані матеріали про долю сотень храмів Луганщини, що дає змогу простежити процеси відновлення діяльності релігійних громад в роки окупації у цьому регіоні [447].

Публікації В.Ленської та О.Потильчака спрямовані на аналіз засад політики окупаційної адміністрації у сфері освіти. В.Ленська робить акцент на їх расистській сутності й простежує особливості проведення цієї політики в різних областях окупованої території України [389; 390]. О.Потильчак

розглядає заходи окупаційної адміністрації у сфері освіти у контексті необхідності підготовки кваліфікованої робочої. У зв'язку з цим зазначається неоднозначність підходів до вирішення цієї проблеми, що існувала серед німецького керівництва, зокрема, погляди А.Розенберга і Е.Коха. Автор окреслює позицію військової адміністрації, яка, виявилася більш оперативною в питаннях організації професійного навчання і в підконтрольних їй областях України вже в січні 1942 р. дозволила створити заклади професійної освіти нижчого і середнього рівнів. Ініціатива відкриття належала місцевій українській адміністрації [422; 423].

Статті М.Ковалія містять характеристику становища української культури в період окупації, зокрема, умов відродження та діяльності такого явища у національно-культурному житті як товариство “Просвіта”, зокрема, в Харкові [359; 362; 365].

Діяльності різноманітних суспільно-політичних організацій в Україні в роки війни присвячені роботи М.Головка [333]. Проте, стосовно областей військової зони наведено лише кілька фактів.

Вартими уваги істориків є дослідження фахівців неісторичного профілю. Адже знавець, наприклад, мистецтва може глибше й більш професійно, а в певних аспектах, можливо, об'єктивніше висвітлити й дати оцінку тим чи іншим культурологічним процесам. Вищесказане без сумніву відноситься до дисертації доктора мистецтвознавства В.Гайдабури “Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941 – 1944)” [460]. Автор відтворює умови діяльності театрів на окупованій території, процес формування колективів, структуру управління театрами, аналізує їх репертуар, види сценічного мистецтва, співвідношення відвідувачів вистав німців й українців тощо. Дослідник кваліфікує цей період як розрив українського театру з методом соцреалізму та підключення до процесу світового сценічного мистецтва.

У роботах Т.Себти детально показана структура органів, які займалися збиранням, сортуванням та вивезенням культурних цінностей, включаючи й військову зону [431; 469]. У цьому ряду стоїть також кандидатка дисертація

М.Ткаченка “Музеї України під час другої світової війни (1939 – 1945 рр.)” [472]. Автор наводить цікавий матеріал про діяльність музеїв Харкова в роки окупації, і зазначає, що функціонування українських музеїв при німцях було масовим явищем.

Останнім часом з’являються дослідники, які розкривають регіональну специфіку окупаційного режиму, наприклад, В.Лаврищук, А.Боляновський, Л.Суюсанов та ін. [464; 456; 470; 443]. Особливо в цьому плані хотілося б відзначити дисертаційне дослідження І.Тарнавського “Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.)” [471]. Зокрема, йдеться про спроби окупаційних властей налагодити промислове виробництво у цьому регіоні. Автор детально зупиняється на процесі відновлення підприємств по галузях, особливо вугільної і важкої індустрії, наводить різноманітний матеріал по відродженню і діяльності дрібних приватних підприємств та кустарів. Окремий розділ дисертації цілком присвячений “новому аграрному порядку”. Четвертий розділ дисертації І.Тарнавський присвятив висвітленню окупаційної політики у сфері соціальних відносин, освіти та культури. Він також містить цікавий матеріал місцевих архівів.

Різноплановими й ґрунтовними є напрацювання А.Скоробогатова [433 – 436]. У монографії та статтях дослідник, базуючись на солідній джерельній базі, в тому числі, на документах німецьких архівів, детально змальовує ситуацію в окупованому Харкові, процес становлення місцевої української адміністрації, непрості взаємини українських діячів з окупаційними властями та між собою, їх намагання відродити економічне, національно-культурне життя в зруйнованому, голодуючому місті.

У праці Б.Корогод, Г.Корогод, М.Логвиненка висвітлено різні аспекти перебігу війни на Сумщині. Залучивши матеріали місцевих архівів, автори, поміж іншим, розглянули економічну та культурну політику окупаційних властей [378]. Також слід назвати праці краєзнавчого характеру В.Діброви [341], А.Міхненка [399], Ю.Давиденка [339], Д.Титаренка [445].

Не відкидаючи запропонований вищеназваними дослідниками

регіональний підхід (за географічними або історичними регіонами – Південь, Донбас, окремі області тощо), слід зазначити, що, на наш погляд, проблематику окупаційного періоду варто розглядати в рамках адміністративного поділу, який склався в роки війни, тобто: рейхскомісаріату “Україна”, “Трансністрія”, Генерал-губернаторства, військової зони.

Серед узагальнюючих праць, які вийшли останнім часом в Україні, особливе місце посідає заключний том серії “Книга пам’яті України” – “Безсмертя” (серед авторів – В.Галаган, І.Герасимов, О.Дубина, М.Коваль, В.Клоков, В.Король, О.Лисенко та ін.) [318]. Серед іншого, в ньому подано характеристику окупаційного режиму, в тому числі в “зоні військового управління”.

У 2003 році вийшла 6-томна “Політична історія України. ХХ століття”, четвертий том якої присвячений періоду Другої світової війни, (автори – В.Кучер, В.Коваль, В.Гриневич) [418]. В розділах, написаних В.Кучером, йдеться про характер окупаційного режиму, соціокультурне та релігійне життя тощо.

Окремі аспекти окупаційного режиму в Україні стали предметом досліджень зарубіжних істориків. Він розглядається переважно як головна причина посилення руху Опору в тилу вермахту. Деякі праці були перекладені російською мовою і з ними могли ознайомитися й радянські історики.

Так, вищезгадані автори М.Загорулько та А.Юденков активно співпрацювали з німецьким дослідником Н.Мюллером і за їх підтримки в СРСР була видана його монографія [400]. Вона присвячена ролі вермахту у здійсненні окупаційного режиму на радянській території, зокрема, в областях, які перебували під безпосереднім управлінням військових інстанцій. У книзі висвітлено участь військового керівництва у процесі планування і розробки політичного розчленування СРСР і пов’язану з цим співпрацю з іншими установами рейху, зокрема, міністерством А.Розенберга. Також подано структуру військово-адміністративних та військово-економічних органів на зайнятій території Радянського Союзу, показано діяльність останніх у сфері експлуатації промислового та сільсь-

когосподарського потенціалу окупованих регіонів, у тому числі й України.

Спрямування політики окупаційної адміністрації в Україні розглядали американські вчені А.Даллін та І.Каменецькі. На їх думку, якщо б німці проводили відповідний місцевим умовам і традиціям курс, вони б могли дістати підтримку значної частини місцевого населення [453; 454].

Рольф-Дітер Мюллер торкається проблеми співробітництва населення з окупантами і вважає, що лояльність була обумовлена не стільки політичними міркуваннями, скільки бажанням вижити. Зміну ставлення окупантів до населення наприкінці 1941 р. цей автор пов'язує з невдачами на фронті і необхідністю пошуку робочої сили. Він зазначив, що командування вермахту виступало проти політики масового вивезення населення окупованих областей до Німеччини, оскільки існувала потреба у робочій силі у межах військової зони, до того ж це спричинило втечу людей у партизанські загони [427].

Грімстед Кеннеді П. і Г.Боряк присвятили свою працю долі культурних цінностей України в роки війни [338]. Чеський дослідник В.Краль у своїй узагальнюючій праці приділив увагу політиці нацистів по винищенню населення на окупованій радянській території [385].

Одним з факторів, які вплинули на розвиток новітньої української історіографії, була поява праць істориків діаспори. Серед них найпомітнішими стали роботи В. Косика “Україна під час Другої світової війни 1938 – 1945 рр.” та “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [383; 384]. Беззаперечною перевагою цих праць є те, що автор висвітлює проблеми взаємин України і Німеччини, широко спираючись на документи німецьких архівів. Багато з них він наводить наприкінці книг, що дає змогу читачеві ознайомитись з ними і скласти власне враження. З точки зору даного дисертаційного дослідження, в названих роботах цікавим є розгляд розробки керівництвом Німеччини концептуальних засад окупаційної політики стосовно України і дискусії з цього приводу.

Отже, в сучасній науковій літературі тією чи іншою мірою знайшли своє відображення деякі аспекти окупаційної політики у військовій зоні України, але спеціальні дослідження на цю тему поки що не проводилися.

1.2. Джерельна база дослідження

Характеризуючи джерельну базу слід зазначити, що для розгляду зазначених в плані питань найбільш важливими й змістовними є: 1. Документи загального характеру, в яких визначалися цілі, завдання й засоби німецької окупаційної політики (наприклад, “Зелена течка” Герінга, “Коричнева течка” Розенберга, накази вищих німецьких керівних установ тощо); 2. Документи, які висвітлюють засоби, шляхи, напрямки й результати втілення окупаційної політики в окремих регіонах України (накази, розпорядження, звіти не лише німецьких установ, які діяли безпосередньо в окупованих областях, а й місцевих допоміжних органів.

Перші – містяться в збірках документів, які почали виходити на завершальному етапі війни й відразу по її закінченні. Подані в них матеріали були покликані засвідчити злочинну сутність окупаційного режиму і матеріальні збитки, заподіяні регіонам України війною [201; 218; 219]. Їх збиранням і систематизацією займалася Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників.

У 60 – 80-х роках вийшло багато збірників документів, які відображають різноманітні аспекти війни. Кілька з них присвячені Нюрнберзькому процесу [207; 208]. Вміщені в них матеріали висвітлюють не тільки хід самого судового процесу, а й ілюструють різноманітні питання політики нацистської держави, діяльність і погляди її керівництва.

Документи видань підібрані з розрахунком відобразити певні проблеми війни, зокрема: цілі Німеччини у війні і різні аспекти підготовки до неї [195; 212; 215]; участь німецьких монополій у підготовці і веденні війни [196]; злочини німецьких загарбників на окупованій території СРСР і України [202; 206], зокрема злочини СС [217]; боротьбу населення Радянського Союзу й України і пов’язаний з цим крах окупаційної політики загарбників [199; 211].

Залучення матеріалів цих видань дозволило з’ясувати загальні засади окупаційної політики нацистів в окупованих регіонах України. Проте,

ідеологічна заангажованість, яка мала місце в радянський період, призвела до тенденційності, певної однобокості підбору поданих в збірках документів.

В кожній області України були видані власні збірки документів, які відображають події війни у даному регіоні і, в основному, містять матеріали місцевих архівів [200; 203; 220; 222; 223]. Проте підбір документів в них окреслений певною тематикою: діяльність партійних і радянських органів влади по мобілізації для відсічі ворогу; боротьба підпільників і партизанів на терені області; звільнення території області, відновлення господарства і допомога фронту; злочини окупантів і матеріальні збитки від війни. Лише інколи трапляються документи, що торкаються життя населення в умовах окупації.

Для розкриття питань становища освіти і культури на Україні в період окупації прислужився статистичний збірник, який містить цікаві данні і дає можливість зробити порівняння кількості освітніх та культурних установ до війни та в роки окупації [205].

Деяку інформацію про громадське життя Харкова в роки окупації містить збірник документів присвячений діяльності ОУН – УПА, який упорядкував В.Сергійчук [214].

За сприяння дослідника з діаспори В. Косика у Львові було видано тритомну збірку німецьких архівних матеріалів, частина з яких стосується окупаційного режиму у військовій зоні [221].

Останнім часом російською мовою видано чимало мемуарних матеріалів – щоденників та спогадів нацистських керівників, генералітету, їх таємних промов та бесід. Ознайомлення з ними дає змогу зрозуміти, так би мовити, “кухню” підготовки і здійснення окупаційного режиму на Україні. Цікавими в цьому плані є стенографічні записи застільних розмов Гітлера зроблені Г.Пікером [210]. З них видно, що для фюрера тема України була однією з найулюбленіших, до неї він постійно повертався у розмовах зі своїми підлеглими.

Менш інформативними для даного дисертаційного дослідження є

мемуари німецьких генералів Гальдера, Гудеріана, Манштейна. Їх автори зосередились переважно на перебігу воєнних дій. Лише окремі їх висловлювання торкаються окупаційного режиму і є цікавими як суб'єктивна точка зору учасника подій [197; 198; 204].

До мемуарних джерел, які використовувалися під час написання даного дослідження, відносяться також спогади обербургмістра Харкова О.Семененка [213]. У них він яскраво описав початковий період окупації міста та ставлення місцевої інтелігенції до окупантів.

Проте, основний масив документів автор даної роботи залучив з архівних установ України. Важливим і широко використаним є фонд КМФ-8 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, в якому зосереджено документи німецької групи армій “Південь”, якій підлягали не включені до рейхскомісаріату північні й східні терени України.

Серед них найбільш цікавими є документи узагальнюючого характеру, в яких автори – різні німецькі чиновники, що безпосередньо працювали в цих регіонах – аналізують досвід діяльності окупаційних властей в різних сферах. Це, наприклад, “Організація військового управління”, де охарактеризовані завдання військового управління, шляхи формування політичних завдань і місце в цьому військово-адміністративних органів, їх взаємини з іншими органами окупаційної влади, засади політики у господарській сфері, культурі, релігії, освіті, організація і процес формування місцевого допоміжного апарату, поліції, органів правосуддя [27, арк. 1 – 119].

Подібним документом є також доповідь начальника контррозвідки Житомира “Німецька пропаганда”. В ній автор аналізує не тільки власне пропагандистські заходи окупаційних властей, а, через їх призму дає оцінку заходам в культурній сфері, сільському господарстві, ремеслі. При цьому, що для даного дослідження найбільш важливо, він порівнює політику у рейхскомісаріаті “Україна” та в областях військової зони [3, арк. 1 – 24].

Окремі питання політики в окупованих областях, пропозиції та дискусії з цього приводу містяться у різноманітних доповідних записках, звітах, зокрема,

на ім'я Розенберга, протоколах засідань, бесід тощо. Залучення цієї категорії документів дає змогу простежити погляди того чи іншого німецького чиновника щодо окремих аспектів окупаційної політики на Україні. Наприклад, таким документом є “Коротка стенограма наради у рейхсміністерстві окупованих східних областей від 18 грудня 1942 р.”, в якій брали участь, окрім Розенберга, представники від усіх груп армій, що діяли на терені СРСР. В ході наради військові висловили різні пропозиції щодо окупаційної політики на сході, які, на їх думку, могли змінити на краще ставлення місцевого населення до окупантів [22, арк. 3 – 14].

Не менш важливими для розкриття особливостей втілення різноманітних аспектів окупаційної політики у регіонах військової зони виявилися щомісячні донесення VII адміністративних та IV економічних відділів польових та гарнізонних комендатур. Вони містять оцінки, пропозиції, численний фактичний матеріал з питань управління (зокрема, названі райони, підлеглі тій чи іншій комендатурі), фінансів, допоміжних органів, промисловості, сільського господарства, культури, освіти, пропаганди тощо. Їх порівняння дозволяє з'ясувати відмінності у підходах по здійсненню окупаційної політики військово-адміністративним та військово-економічним апаратами, виявити регіональні особливості її проведення, як військової зони в цілому, так і в окремих її областях. Але, на жаль, в архіві наявна лише частина цих документів. Найбільше збереглося звітів VII відділів комендатур по Чернігівській, Сумській та Харківській областях. Зовсім мало документів – IV відділів.

Всі вищезгадані документи були призначені для внутрішнього використання німецькими інстанціями і мали гриф “таємно” або “цілком таємно”. Тому, попри певний суб'єктивізм в оцінках, наведені у них данні не викликають сумнівів.

Друга, і основна група документів, досліджувалася автором в Чернігівському, Сумському, Харківському, Луганському та Донецькому обласних архівах. Їх матеріали в основному згуртовано за адміністративно-

територіальним принципом. На жаль, велика частина документів місцевих установ була втрачена під час війни, особливо, міжрайонного та обласного рівнів. Звичайно, це обмежило інформативність матеріалів, що містяться в архівах. Певною мірою дана обставина компенсується тим, що багато документів дублювалися для розсилання до нижчих інстанцій – районних, міських, сільських, земельних управ. Та все ж уникнути, так би мовити, “клаптиковості” у дослідженні це не дозволило. До того ж на момент роботи автора над дисертацією в архівних установах тривали заходи по розсекреченню та систематизації фондів періоду війни.

Вищесказане стосується й Донецького обласного архіву. У даній праці використані лише окремі його фонди, документи з яких у тій чи іншій мірі конкретизують загальні процеси, що відбувалися в окупованих східних областях України, а також дають змогу підкреслити певні особливості окупаційного режиму на Донеччині.

Так, фонд Слов'янського міського відділу освіти дозволив показати зміни стану освіти даного міста і району протягом другої половини 1942 – першої половини 1943 рр. і проілюструвати заходи окупаційних властей у сфері освіти. Фонди дирекціону №3 Юзівського гірничого промислового товариства та Авдіївської районної контори заготівлі та збуту дали можливість показати процеси, які відбувалися у вугледобувній промисловості регіону, зокрема, роль місцевих українських установ у відбудовчих процесах. Залучення фондів Авдіївської, Бахмутської, Старобешівської районних земельних управ дозволило показати складність процесів у сільському господарстві Донеччини, проілюструвати реформи, що проводилися військово-господарськими інстанціями в цьому краї. Використання матеріалів Бахмутського комітету по відновленню собору дало змогу показати прагнення місцевого населення до відродження релігійного життя та ліберальність окупаційних властей у цьому питанні. Всього було використано матеріали 9 фондів даного архіву.

Матеріали Луганського обласного архіву зазначеного періоду також далеко не повні. Багато з них вже використовувалися, зокрема, у вищезгаданій

дисертації І.Тарнавського. Проте, на відміну від Донеччини, в луганському архіві збереглося більше матеріалів так званих допоміжних органів управління обласного рівня, створюваних з місцевих жителів, через які переважно і здійснювалася окупаційна політика. Зокрема, фонд Ворошиловградського сільськогосподарського бюро. Його використання дало змогу скласти уявлення про структуру допоміжних органів управління сільським господарством, шляхи їх формування та роль, яку вони відігравали у здійсненні політики в аграрному секторі. Щодо останнього, то тут прислужилися матеріали Хрустальської сільуправи про дорізку присадибної землі селянам. З'ясувати методи формування нижчих шаблів адміністрації допоміг також фонд громадського господарства Ново-Олександрівської сільуправи.

Для висвітлення питань культури були використані фонди Алчевської міської управи і театру “Кабаре”. Перший дозволив з'ясувати деякі аспекти стану освітніх закладів, другий – проаналізувати рівень розвитку театрального мистецтва в роки окупації. Всього було використано документи 7 фондів Луганського облархіву.

Найбільше автор мав змогу працювати у Сумському обласному архіві. Ця обставина, а також те, що у порівнянні з вищезгаданими архівами фонди Сумського збереглися повніше, пояснює чому посилання на цей архів у роботі зустрічаються частіше. Тут збереглися документи Сумського німецького командування сільським господарством по Сумській області (Wi Kdo), а також досить повні фонди допоміжних господарських установ обласного і окружного рівнів: Сумського обласного союзу споживчих товариств, Сумської обласної контори “Заготскот”, Сумського обласного земельного управління, Сумського обласного об'єднання молочно-масляної промисловості Центрального українського молочно-жирового управління (маслотрест), Сумського обласного управління державних маєтків тощо. У них містяться деякі узагальнюючі дані про стан сільського господарства та окремих галузей промисловості Сумщини.

Схарактеризувати окремі галузі економіки Сумщини в роки окупації допомогли матеріали окремих господарських підрозділів нижчого рівня: міського

лісництва Сумського обласного управління лісами, Буринського маслозаводу, Вороніжського, Веринського цукрових заводів, Охтирського, Глухівського, Шосткінського головних лісництв, Лебединської та Мало-Ворожбянської МТС, Лебединського та Ямпільського сільськогосподарських допоміжних бюро, Дубов'язівського районного земельного відділу, Роменського заготівельного пункту “Заготзерно”, окремих громадських господарств та ін.

Фонди адміністративних установ – Сумської міської управи, Грунської та Охтирської районних управ, Охтирської, Буринської та Лебединської міських управ, Управління старшини Путивля, Роменського магістрату та сільуправ – містять різноманітну інформацію. Їх матеріали допомогли з'ясувати як адміністративні аспекти, так і питання функціонування промислових підприємств, сільськогосподарських установ, навчальних закладів тощо. Таким же різнобічно інформативними є і документи Роменського історичного архіву Роменського міського відділу пропаганди та просвітництва.

Стосовно структури закладів освіти, її змісту, заходів місцевих діячів по відновленню діяльності освітніх установ, то в цьому аспекті, крім вищезгаданих, у нагоді стали документи Роменської агрономічної школи, Медичної школи Сумської міськуправи, відділу просвіти та пропаганди Сумської міськуправи. Всього було використано 42 фонди цього облархіву.

Інформативно насиченими є також фонди Харківського облархіву. Документи Харківської міської управи дали змогу розкрити процеси формування місцевих адміністративних і господарських допоміжних органів, взаємини між цими органами і німецькими установами, зокрема, у питанні підпорядкування підприємств Харкова, наслідки руйнувань в ході відступу Червоної армії та динаміку відновлення фабрично-заводської промисловості міста. Крім того, даний фонд містить матеріали про громадське життя Харкова і району, діяльність місцевої інтелігенції по відродженню культурного життя, зокрема, товариства “Просвіта”, Будинку національної української культури, будинку “Науки і техніки”, театрів, заходи по відновленню мережі освітніх закладів, в тому числі й вищих та ін.

Не менш інформативним є фонд Харківської обласної земельної управи. Його документи дозволили висвітлити процес формування мережі допоміжних господарських установ, позицію і діяльність представників місцевої інтелігенції, які їх очолювали, у питанні проведення аграрних перетворень та їх хід, взаємини з німецькими військово-господарськими інстанціями, намагання місцевих українських діячів використати суперечності між німецькими військово-адміністративними та військово-господарськими інстанціями з метою поширити свій вплив на всю Харківську область тощо. Вищезазначені питання також допоміг висвітлювати фонд Господарського командування Харкова (Wi Kdo).

Діяльність харківських науковців і стан наукових інституцій міста в роки окупації окреслюють документи Наукової управи. Вони свідчать про наполегливість вчених у спробах відродити мережу науково-дослідних установ, вищих учбових закладів і бібліотек, про намагання заснувати у Харкові філію Української Академії Наук, а також позицію німецьких інстанцій у цих питаннях. Останні використовували ці ініціативи у власних інтересах.

Решта фондів доповнили фактичними даними питання, які висвітлюються у роботі. Всього було використано 12 фондів цього архіву.

Чернігівський обласний архів значно поступається різноманітністю фондів періоду окупації двом вищезгаданим архівам. Однак, його матеріали все ж дозволили виявити певні особливості окупаційного режиму цієї області в економічній та культурній сферах. Так, при розгляді ходу аграрної реформи на терені Чернігівщини використано документи Авдіївської, Вершино-Муравейської, Олександрівської, Вовче-Гірської сільуправ, Городнянської та Гремячської районних земельних управ, Сосницької районної управи, Андріївського бургомістрату. Висвітлити стан промислових підприємств Чернігова дозволив фонд Чернігівської міської управи. Він також містить цікаві документи, які розкривають стан просвітницьких та мистецьких закладів міста.

Велика кількість документів з фондів, залучених у даній роботі з Чернігівського облархіву, стосується освіти: Чернігівської міської управи,

Відділу Культури та Просвітництва Чернігівської міської управи, Остерської районної Інспектури просвіти, Коропського відділу Культури та просвітництва, Остерської гімназії. Вони дали змогу визначити етапи політики окупаційних властей у цій сфері, показати заходи місцевої інтелігенції по відновленню діяльності мережі освітніх установ, заходи по дерадянзації освіти, розкрити зміст навчання у початкових школах і гімназіях тощо.

Інші фонди містять матеріали про формування місцевих допоміжних органів, їх взаємини з німецькими установами, релігійне життя, театр на Чернігівщині. Всього було використано матеріали 17 фондів цього облархіву.

Велика кількість фактичних даних залучена автором з матеріалів окупаційної преси. Газети, яких в областях військової зони виходили десятки, містять цікаві статті, повідомлення, оголошення про громадське, культурне й економічного життя, такі як хід земельної реформи, відбудова промисловості, розвиток ремісництва, торгівлі тощо, різноманітні культурні заходи – проведення свят, виставок, роботу “Просвіт”, театрів, кіно, відкриття учбових закладів.

Наявні документальні матеріали в цілому дозволяють комплексно розкрити особливості адміністративного, економічного і соціокультурного життя східних і північних областей України під час окупації 1941 – 1943 рр.

Таким чином, історіографію Другої світової війни можна умовно поділити на три періоди, кожному з яких притаманні власні специфічні риси її розвитку. Перший період, воєнні роки – початок 50-х, характеризується становленням історіографії війни, коли була розроблена періодизація, напрацьовані перші концепції, зроблені спроби написання перших узагальнюючих праць. В цей час окупаційний режим на Україні переважно розглядався як цілісне явище, але з'явилися перші дослідження, в яких він розглядався на матеріалах окремих областей.

Другий, з середини 50-х до початку 90-х рр., – радянським історикам, не дивлячись на недоступність багатьох джерел і наявність ідеологічних обмежень, які обумовили певну однобічність та упередженість в оцінках, вдалося досить ґрунтовно опрацювати основні проблеми війни, визначити напрямки подальших досліджень. Серед них в загальних рисах була окреслена проблема окупаційного режиму у військовій зоні.

Третій, з початку 90-х до сьогодні, – відбувається становлення новітньої української історіографії, для якої характерним є пошук нових підходів у розгляді подій війни, збагачення документальної бази досліджень, увага до регіональних особливостей окупаційного режиму, в тому числі й розгляд його різноманітних аспектів в межах регіонів, які входили до військової зони.

Аналіз історіографії зазначених питань дозволяє зробити висновок, що в працях радянських, іноземних та сучасних українських істориків проблематика окупаційного режиму на території України вивчена досить повно. Проте, вивчення його регіональних особливостей лише починається. Особливо це стосується військової зони, яка не стала предметом окремого дослідження. В науковій літературі частково висвітлювалися лише окремі аспекти проблем окупаційного режиму у північних та східних областях України (управління, економіка, становище церкви, освіта), проте досі немає монографічної чи дисертаційної праці, предметом якої б став комплексний аналіз

адміністративних, економічних та соціокультурних особливостей окупаційного режиму у військовій зоні України.

Свідченням цього є той факт, що в історіографії навіть чітко не визначено яке поняття належить вживати стосовно північних та східних областей України, що не входили до рейхскомісаріату “Україна”. Найчастіше вживаються такі поняття: “військова зона” (Є.Болтін, Ф.Шевченко, І.Кравченко, В.Косик), “воєнна зона” (В.Коваль), “територія з воєнним управлінням” (М.Коваль), “зона військового управління” (“Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941 – 1945”). Автор даного дослідження схиляється до першого варіанту.

Оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми, слід зазначити, що, не дивлячись на окремі лакуни, загалом рівень документального забезпечення є достатнім. Поєднання матеріалів центрального та обласних архівів, преси періоду окупації, опублікованих джерел дає можливість ґрунтовно і достовірно проаналізувати адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти окупаційної політики у військовій зоні України.

РОЗДІЛ 2

Запровадження німецького окупаційного режиму у прифронтових районах України

2.1. Формування і компетенція органів окупаційної адміністрації у військовій зоні

Німецький окупаційний режим на території СРСР мав бути відмінним від вже існуючого на 1940 р. у європейських країнах. Там він здійснювався через військову адміністрацію. Ідеї щодо майбутньої політики на Сході висловлювали різні нацистські урядовці, але провідна роль належала все ж А.Розенбергу та Г.Гіммлеру. Фюрер, можливо, у період 1940 – початку 1941 р. ще остаточно не визначився в питанні політики на Сході через зайнятість західним політичним вектором, тому приймав від підлеглих різні пропозиції. Про еволюцію його поглядів на майбутнє завойованих територій у Східній Європі свідчать документи. Так, у процесі розробки плану “Барбаросса” 18 грудня 1940 р. А.Гітлер дав керівні інструкції: “Всю територію Росії слід поділити на ряд держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди...” Фюрер говорив про складність цього завдання, необхідності знищення єврейсько-більшовицької інтелігенції, відмови від використання старої буржуазно-аристократичної інтелігенції з емігрантів, уникнення заміни більшовицької Росії націоналістичною державою, головним він вважав швидку організацію “соціалістичних” державних утворень, залежних від Німеччини. Військові, на думку фюрера, з цими складними завданнями впоратися не могли. Тому до проекту директиви були внесені зміни: йшлося про функціонування імперських комісарів, політичне завдання яких полягало у швидкому формуванні нових державних утворень, а оперативний тил сухопутних військ обмежувався [199, Т.2 с. 22].

Втім, військові органи не залишалися осторонь розробки планів політичного розчленування Радянського Союзу. Вони активно співпрацювали зі службою Розенберга. Йодль і Верлімонт репрезентували інтереси вермахту на нара-

дах у міністерстві східних окупованих областей, а представники Розенберга були присутні на засіданнях ОКХ і ОКВ. Неодноразово Розенберг зустрічався з Канарісом (який напередодні війни підтримував зв'язки з українськими емігрантами), Браухічем та Редером. Перед війною з СРСР представники Розенберга були направлені в штаби трьох груп армій, що готувалися до нападу. Співпраця здійснювалася також по лінії відділів пропаганди вермахту й даного міністерства [400, с. 77 – 78].

Під терміном “військова зона” розуміють: 1) оперативний тил вермахту, глибина якого обмежувалася по мірі просування в глиб території СРСР шляхом передачі районів під управління т.зв. цивільної окупаційної адміністрації; 2) військова зона України – п'ять областей України, які не увійшли до рейхскомісаріату “Україна” і протягом всього періоду окупації перебували під військовим управлінням – Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька) і Ворошиловградська (Луганська), (інколи додають Крим, хоча до 1954 р. він не входив до складу УРСР).

Формування території військової зони проходило поступово. Цей процес пов'язаний з просуванням частин вермахту вглиб СРСР та створенням 20 серпня 1941 р. і розширенням території рейхскомісаріату “Україна”. На кінець 1941 р. більша частина Лівобережної України входила в цю зону. Кордон з рейхскомісаріатом “Україна” проходив по Дніпру. А в результаті літнього наступу 1942 р. німцям вдалося оволодіти всією територією України. Так, захоплення Чернігівської області тривало від 23 серпня до 24 вересня 1941 р., Сумської – від 27 серпня до 22 жовтня 1941 р., Харківської – від 20 вересня 1941 р. до 8 липня 1942 р., Ворошиловградської – від 11 листопада 1941 р. до 27 липня 1942 р., Сталінської – від 8 жовтня 1941 р. до 10 липня 1942 р. [216, с.443 – 444]. Тому 1 вересня 1942 р. о дванадцятій годині Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська й лівобережна частина Київської області були передані у підпорядкування рейхскомісара України [29, арк.34]. Отже, у процесі формування військової зони можна виділити кілька етапів: 1. з 22 червня до 20

серпня 1941 р.; 2. з 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р.; 3. з 1 вересня і до кінця окупації.

Військове управління в широкому розумінні, за визначенням самих німців, – це управління взагалі всією територією, здійснюване вермахтом. Тобто вермахт був “вищим територіальним органом влади”, хоча на цій же території діяли й інші, інколи цивільні установи. Органи військового управління функціонували або як самостійні відділи, або як група управління при оберквартирмейстері армії (VII адміністративний відділ). Вищим органом військового управління на території тилового району спочатку був VII відділ при штабі командуючого військ тилового району. З кінця 1942 р. керівництво органами управління у військовій зоні здійснювалось адміністративними відділами при штабах груп армій, які з цією метою забезпечувались кваліфікованими службовцями.

Територіальними військовими органами були комендатури кількох типів. Серед переліку комендатур, які знаходились на території оперативного тилового району групи армій “Б” на 18 вересня 1942 р. і підпорядковувалися у будь-якому відношенні командуючому оперативного тилового району, названі головні польові комендатури №399 у Конотопі і №397 (“Донець”) у Сталіно (Юзівка). Першій підпорядковувалися: польові комендатури у Рильську №194, Ніжині №197, Старобільську №198, Чугуєві №503, Обояні №754, а також 21 гарнізонна комендатура (I) та 2 гарнізонні комендатури (II). Другій – у Сталіно: польові комендатури у Ворошиловграді (Луганськ) №243, Новочеркаську №245, гарнізонна комендатура Сталіно, 16 гарнізонних комендатур (I). Підпорядковані командуючому військами оперативного тилового району групи армій “Б” в будь-якому відношенні, але передані тактично командуванню групи армій або 2-ій або 6-ій арміям вважалися 3 польові комендатури і 11 гарнізонних (I). Діяли на терені групи армій “Б”, але не підпорядковані командуючому оперативного тилового району цієї групи: гарнізонна комендатура Харкова, 9 гарнізонних (I), 5 гарнізонних комендатур (II) [13, арк. 71 – 73].

Отже, система військової адміністрації у військовій зоні України виглядала так: командуючий військами оперативного тилового району (з кінця 1942 р. VII-й відділ при штабі групи армій); головні польові комендатури; їм підпорядковувались польові комендатури (фельдкомендатури); їм, у свою чергу, - гарнізонні (місцеві) комендатури I і II (ортскомендатури). Окремо стоять гарнізонні комендатури великих міст Харкова і Сталіно. (див. додаток А).

В середньому кожній польовій комендації підлягали 15-20 районів. Така кількість польових комендацій пізніше визнавалася недостатньою. Їм підпорядковувались кілька місцевих комендацій, які керували 4-5 районами, але їх недоліком була відсутність адміністративних чиновників [6, арк. 44]. Для прикладу, польова комендатура №200 діяла у Конотопі на Сумщині від 24 листопада 1941 р. до 17 червня 1942 р. Спочатку в її віданні перебували 24 райони, в грудні їх кількість зменшилась до 15, а потім - до 13 районів Сумської області. З 8 червня 1942 р. їй, поряд з цим, передані 7 районів Курської області. На середину червня в її віданні знаходились місцеві комендатури у Конотопі (I/307), Кролевці (I/270), Шостці (I/268), Глухові (I/271), Рильську (I/740), Льгові (I/906), а також військова місцева комендатура у Ворожбі [18, арк. 204]. 198-ій польовій комендації в Охтирці на середину липня 1942 р. підпорядковувались 12 районів Сумщини: Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський – безпосередньо польовій комендації; Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський – гарнізонній комендації I/766; Сумський, Миропільський, Хотенський, Ульяновський – філії польової комендації №198 і гарнізонній комендації I/729 у Сумах [17, арк. 8].

Влітку 1943 р. з метою економії кадрів місцеві комендатури були ліквідовані, а їх функції передані польовим комендаціям. На думку німецьких чиновників цей захід мав і позитивні і негативні сторони. Недоліком вважалося нечітке визначення завдань польової комендації, як місцевої. У великих населених пунктах в таких комендаціях не вистачало кваліфікованих кадрів. З ін-

шого боку, перевагу вбачали у тому, що безпосередня управлінська робота перейшла від референтів місцевих комендатур, які не мали спеціальної освіти, до кваліфікованих кадрів VII-их відділів польових комендатур [27, арк. 5].

Сфера завдань адміністративних відділів формулювалася не чітко, в порівнянні з іншими органами. Доказом цього може слугувати “Особлива директива про завдання адміністративного відділу” начальника оперативного тилу 103 фон Рока від 10 липня 1941 р., в якій зазначалося, що “він виконує всі завдання по внутрішньому управлінню, які не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція “Південь” – господарські команди – господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС.” [14, арк. 40].

Відсутність чітких інструкцій пояснювалась необхідністю вивчення досвіду управління східними областями, адже тут, як вказано вище, на відміну від окупаційного режиму в Західній Європі, німці відмовилися від створення єдиного адміністративного апарату. Ще одне пояснення відсутності детальних директив по управлінню у педантичних німців – це впевненість у блискавичній перемозі. Військові власті мали керувати захопленими областями протягом відносно короткого проміжку часу після чого передавати їх цивільній адміністрації. Адже, як говорилося вище, фюрер не хотів їм довіряти вирішення політичних питань. Проте, наступ був зупинений і військовим чиновникам довелося виконувати неприбутанні їм функції.

Перед комендатурами ставилися два основні взаємопов’язані завдання – командне й управлінське. Перше полягало у забезпеченні спокою в окупованих районах і охороні тилу, друге – створенні, керівництві і контролі місцевих органів управління, мобілізації резервів для ведення війни. Першочерговими проблемами вважалися, природно, ті, що були пов’язані з військовими інтересами: забезпечення квартирами, виявлення різноманітних запасів та їх поставки для вермахту, ремонт мостів і шляхів, термінова організація медичної і ветеринарної служб з метою запобігання епідеміям, але, найважливіше, – створення місцевих виконавчих органів для проведення в життя відповідних розпо-

ряджень. Останнє навіть було ознакою кваліфікованості німецького чиновника: “Найціннішими вважалися ті співробітники, яким вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співробітництва, найбільш здібних й надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об’єднати і з їх допомогою організувати працездатне місцеве управління.” [27, арк. 7].

Виконання цих завдань викликало необхідність реєстрації населення, введення паспортної системи і прописки, регулювання розподілу робочої сили та фінансових питань, постачання населення міст. У той же час, організація шкіл, церкви, мистецтва, цивільного судочинства, пошти тощо, знаходилися на задньому плані [27, арк. 35].

Плани економічної експлуатації України й інших територій СРСР почали розроблятися німецьким керівництвом задовго до нападу. У липні 1940 р. А.Гітлер наказав розпочати вивчення економічних можливостей СРСР і підготовку до агресії. Наприкінці 1940 р. в управлінні військової економіки і спорядження під керівництвом генерала М.Томаса почалася розробка економічних заходів по здійсненню плану “Барбаросса”. Для виконання цих завдань у січні наступного року був створений штаб “Росія”. Він вивчав економічні можливості СРСР і за результатами цієї роботи підготував два документи: “Військова економіка Радянського Союзу”, “Військово-економічні наслідки операції на Сході”. На основі відомостей і висновків, що містилися в собі ці два документи, створено економічний розділ плану “Барбаросса” під кодовою назвою “Ольденбург”. Його розробкою займався штаб з одноіменною назвою.

Ідеї плану “Ольденбург” були деталізовані в так званій “Зеленій течії” Герінга – “Директиви по керівництву економікою в окупованих східних областях”. Ці директиви розроблялися ще до війни для керівників господарством захоплених районів СРСР, які знаходились під військовим керівництвом. Вже в ході війни, 3 липня 1941 р., директиви “Зеленої течки” за наказом Г.Герінга стали обов’язковими і для областей, підпорядкованих цивільному управлінню. Як складова частина “Зеленої течки” існувала також так звана “Коричнева теч-

ка”, що містила розпорядження рейхсміністра окупованих східних областей Розенберга по керівництву областями з цивільним управлінням, а також розпорядження і вказівки по управлінню рейхскомісаріатом “Україна”.

Основні завдання німецької адміністрації обговорювалися на засіданні членів економічного штабу “Ольденбург” 2 травня 1941 р. З протоколу, який залишився, видно що найбільше цікавило німців в окупованих пізніше регіонах СРСР і завдання їх економічної політики: “Продовжувати війну можна буде лише у тому випадку, якщо всі збройні сили Німеччини на третьому році війни будуть постачатися продовольством за рахунок Росії. При цьому без сумніву: якщо ми зуміємо викачати з країни все, що нам необхідно, то десятки мільйонів людей будуть приречені на голод. Найбільш важливий збір і вивіз врожаю масляних культур і виготовлених з них харчових продуктів: лише на другому місці злакові. Жири і м’ясо, скоріше за все, підуть на продовольче забезпечення військ.” [208, Т.3 с. 556]. Далі у документі перераховані підприємства, роботу яких на думку членів штабу потрібно було відновити: заводи по виробництву засобів транспорту; заводи по виробництву сталевих конструкцій; текстильні фабрики; з військових підприємств – тільки ті, яких не вистачає в Німеччині.

Економічні завдання, що мали стати орієнтиром для німецьких цивільних і військових чиновників на весь час окупації, викладені в “Зеленій течці”. Там говориться, що у відповідності до наказів фюрера необхідно вжити всіх заходів до негайного і найбільш повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини. Всі кроки, які могли б перешкодити досягненню цієї мети, повинні бути відкладені. Використання захоплених областей має проводитись в першу чергу в харчовій і нафтовій галузях господарства – це головна мета кампанії.

Для окремих галузей передбачалося наступне. У сфері продовольства і сільського господарства головне завдання полягало у найбільш повному забезпеченні німецьких військ за рахунок окупованих областей. При цьому необхідно було приділяти увагу місцевому виробництву масляних і зернових культур.

Стосовно південних областей (вочевидь йшлося про Україну) ставилося завдання всіма засобами зберегти запаси зернових, стежити за ходом збиральних робіт і рішуче перешкоджати вивезенню харчів в області Середньої та Північної Росії. На другому місті стояв видобуток і транспортування нафти.

Далі йдеться про необхідність швидкого відновлення промисловості, яка забезпечує розвиток сільського господарства, видобуток нафти та сировини. Намічались також широкі заходи по відновленню всіх видів транспорту [211, с. 256 – 258]. Отже, на першому місті стояли харчові продукти, на другому – нафта, на третьому – транспорт, щоб все це вивозити.

Для виконання цих завдань створювалась військово-господарська адміністрація, очолювана рейхсмаршалом Г.Герінгом. На засіданні у штабі ОКВ 29 квітня 1941 р. з цього приводу говорилося: “Як відомо, фюрер, на відміну від існуючої раніше практики, наказав, щоб у період проведення цієї операції керівництво всіма господарськими справами було зосереджено в єдиному центрі й уповноважив рейхсмаршала взяти на себе загальне керівництво господарською діяльністю як в районах бойових дій, так і в районах з політичною адміністрацією.” [208, Т.3 с. 555]. Привертають увагу слова “на відміну від існуючої раніше практики”. Тобто таку систему управління створено і використано лише в окупованих районах СРСР.

Герінг поклав вирішення питань керівництва окупованими областями на економічний головний штаб, очолюваний начальником управління військового господарства і озброєння генералом піхоти М.Томасом. У свою чергу рейхсмаршалу і економічному головному штабу підпорядковувався господарський штаб особливого призначення “Ольденбург” під керівництвом генерал-майора Шуберта. Цей штаб був вищим центральним органом безпосередньо в районах проведення операцій.

Пізніше на базі економічного штабу “Ольденбург” створено “Східний штаб економічного керівництва” (господарський штаб “Схід”). Його очолив представник рейхсмаршала статс-секретар Кернер. Генерал Томас став членом

цього штабу і отримав вище керівництво на час підготовки і проведення військових операцій. Розпорядження “Східного штабу економічного керівництва” надходили до “Східного економічного штабу”, який перебував у районі бойових дій біля генерал-квартирмейстера головнокомандувача сухопутними силами і повинен був їх виконувати через свої установи, що входили до складу армійських штабів і перебували під їх керівництвом. “Східний економічний штаб”, як польове управління “Східного штабу економічного керівництва” мав представляти і домагатися через генерал-квартирмейстера проведення в життя директив рейхсмаршала [206, с. 7 – 9].

“Східний економічний штаб” складався: з начальника штабу з групою по керівництву; групи “La” (продовольче постачання та сільське господарство); групи “B” (промислова економіка, включаючи сировину і постачальні підприємства, лісове господарство, фінанси і банківська справа, торгівля і товарообіг. До неї також входив штаб особливого призначення генерального уповноваженого по автомобільній справі); групи “M” (потреби військових частин, економіка промисловості озброєння, транспортне господарство).

На місцях “Східному економічному штабу” мали підпорядковуватися: 5 господарських інспекцій (створювались у розташуванні кожної армійської групи при командуючому тилом цієї групи і керували економічною експлуатацією тилового району. Кожна складалася з груп “La”, “B” і “M”, ділянки роботи яких відповідали ділянкам роботи аналогічних груп економічного штабу); 23 господарських команди (створювались у районі розташування кожної охоронної дивізії, складалася з офіцера як начальника команди та кількох спеціалістів по окремих галузях роботи. При потребі господарській команді могли додати підрозділи по збереженню знарядь виробництва чи сировини, керівників сільського господарства для керівництва сільськогосподарськими підприємствами та інженерів для керівництва МТС); 15 філій (мали діяти у найважливіших пунктах районів господарських команд). (див. додаток Б).

У районах групи армій “Південь” передбачалася діяльність господарської

інспекції №3 у Києві (Баден). Їй мали підпорядковуватися господарські команди у Львові (Ламберг), Києві, Кишиневі, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Сталіно, Ростові, Сталінграді, а також філії у Севастополі, Керчі, Воронежі, Курську. Деякі з цих господарських одиниць так і не були створені у зв'язку з неможливістю захоплення районів, в яких вони повинні були діяти, однак апарат існуючих постійно збільшувався.

Райони, що протягом всієї окупації перебували під владою військових інстанцій, на 1 жовтня 1942 р. знаходились у зоні діяльності господарської інспекції “Дон-Донець” в Сталіно (Донецьк). Їй підпорядковувались 10 господарських команд (Wi Kdo) у відповідності до областей: Крим, Харків, 2 у Сталіно, Суми, Чернігів, Ворошиловград, а також Курськ, Ростов, Воронеж [153, арк. 6 – 8].

Однак обласний принцип поділу території діяльності господарських команд спочатку, як видно з планів, не витримувався. Так, під питанням було існування господарської команди у Сумах. Як свідчать документи, сюди у період з кінця 1941 до початку березня 1942 р. надходили розпорядження Чернігівської і Харківської господарських команд, принаймні, з питань сільського господарства та управління лісами. Зокрема, наприкінці 1941 р. представник Харківського господарського командування генерал Фінк видав розпорядження, згідно якого всі сільськогосподарські організації, товариства, трести, контори Сумської області підпорядковувались Харківському сільгоспвідділенню господарського командування. Ним же вказувалося, що допоміжні органи української сільгоспорганізації повинні мати районні і крайові (окружні) управління [58, арк. 11].

Це, можливо, пояснюється сподіваннями німців на подальше просування на схід і намірами створення генерал-комісаріату Чернігова, до якого мала увійти і територія Сумщини. Певним підтвердженням цього може слугувати факт перебування в липні 1942 р. в Охтирці чиновника з повноваженнями генерального комісара Чернігова. Про це повідомляється в донесенні польової ко-

мендатури [17, арк. 17]. Але ні Чернігівщина ні Сумщина так і не ввійшли до складу рейхскомендатури.

Структуру господарської команди можна уявити на прикладі Wi Kdo Харкова. Її очолював до 5 лютого 1943 р. підполковник Лінкс, а потім, до кінця її існування 9 серпня того ж року, підполковник фон Фібан. Команда мала три управління: сільського господарства (група “La”), лісового господарства (група “Forst”), індустріальна група (група “W”). Управлінням підпорядковувалися численні відділи [150, арк. 22]. (див. додаток В).

Вся окупована територія СРСР поділялася на чотири зони: а) район бойових дій; б) тиліві армійські райони; в) прифронтний район; г) зона дії цивільної адміністрації. (Перші три перебували під безпосереднім управлінням військових – військова зона).

У кожній з них існували свої певні відмінності у господарському управлінні. Так, у районі бойових дій економічними питаннями займалися начальники тилу кожної окремої армії, тобто офіцери зв'язку управління військового господарства і озброєння ОКВ при штабах армій. Кожне економічне відділення при штабі армії (умовне позначення - IV WJ) мало у підпорядкуванні загони економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважених по сільському господарству при штабі кожної дивізії, полку, батальйону.

У тилівих армійських районах, що розташовувались між районами бойових дій і тилівими прифронтними районами, всім розпоряджались теж начальники тилу армій. Але тут в їх оперативне підпорядкування підпадали ще й господарські групи окремих польових комендатур. У кожній польовій комендатурі був офіцер – начальник господарської групи. Його завдання полягало у задоволенні поточних потреб військ, які перебували у районі діяльності польової комендатури, а також підготовка економічної експлуатації району для потреб військового господарства. За необхідності цим господарським групам додавалися спеціалісти з різних галузей господарства.

У прифронтних районах використовувалися і господарські інспекції, і

господарські команди з їх філіями. В той час, як військові частини та їх інтенданти рухалися далі з військами, господарські інспекції, команди та їх філії залишалися на місці, при чому, ці установи займалися не тільки питаннями військової економіки, хоча вони були для них пріоритетними, але й усією сферою економічних питань [208, Т.3 с. 554 – 556].

Після формування цивільної адміністрації господарські інспекції припиняли свою діяльність в районі і керівництво економікою переходило до цивільних властей. Проте постачання військ за рахунок цих територій продовжувалось під контролем військових завдяки інспекціям по спорядженню при групі армій, яким перепідпорядковувалися господарські команди та їх філії. (див. додаток Б).

Отже, німецький військово-економічний апарат був досить розгалужений. Він формувався за рахунок досвідчених офіцерів інтендантської служби (особливо вищі і середні щаблі). Частина з них була мобілізована в армію з відповідальних посад цивільного господарства і мала відповідний досвід управління. Це можна вважати важливим чинником досить ефективної діяльності військово-економічної адміністрації.

Наявність двох управлінських структур, військово-господарської і військово-адміністративної, а також невизначеність сфери діяльності останньої породжувало численні суперечності між ними.

Перша проблема стосувалася управління. Господарські структури, зокрема, уповноважені по сільському господарству, часто прибували в захоплені райони раніше, ніж комендатури. Про це свідчать самі чиновники комендатур. Так, у донесенні ортскомендатури I/793 у Краснограді на Харківщині від 31 липня 1942 р. сказано : “В деяких випадках крайсландвірти цілими тижнями були відповідальні за охорону, мирний розвиток і управління районами.” [20, арк. 37]. Те ж підтверджує VII відділ 403-ої дивізії прикриття в донесенні від 21 вересня того ж року, яка також дислокувалася на Харківщині. Водночас зазначено, що, виконуючи адміністративні функції, вони в деяких місцях надба-

ли таку самостійність, що розглядають діяльність комендатур, як посягання на свої права. При цьому визнається, що стосунки з уповноваженими “загалом хороші” [17, арк. 175].

Проте, існували й протилежні приклади. Так, група “La” господарського командування Харкова констатувала відсутність особливих керівників (зондерфюрерів) і неможливість у зв’язку з цим організувати у районах Краснограда і Чугуєва опорні пункти, а у районі Змієва – через загрозу з боку партизанів [152, арк. 9 – 11]. Це зайвий раз свідчить про неспроможність окупаційних властей забезпечити захоплені регіони німецьким управлінським персоналом.

Проявом протистояння стала й боротьба за керівництво створюваними українськими допоміжними органами. 197-ма польова комендатура на Чернігівщині відзначає, що після кількох невдалих спроб їй в середині лютого 1942 р. вдалося організаційно підпорядкувати українське сільське управління (земуправу) в Ніжині, яке до цього знаходилось в особистому віданні уповноваженого по сільському господарству, районному управлінню [17, арк. 97].

Ситуація ускладнювалася також тим, що комендатури часто змінювали місце свого перебування, особливо у періоди наступу вермахту. Прикладом цього можуть слугувати «мандри» 756-ої польової комендатури в липні-серпні 1942 р.: 17 липня вона залишила попереднє місце розташування у Грайвороні (Белгородська обл.), від 18 до 20 липня знаходилась у Куп’янську (Харківщина), потім у Старобільську (Ворошиловградська обл.) і, нарешті, від 30 липня до 12 серпня - у районі Чортково (Ростовська обл.) [20, арк. 31].

Комендатурам, як показано вище, довелося вирішувати широкий спектр питань по управлінню окупованою територією, в тому числі підтримки порядку і постачання населення продуктами харчування, звичайно, в обмеженій кількості. Головне ж завдання господарських органів полягало у виконанні розпоряджень по якомога більшому викачуванню тих же продуктів з населення. На цьому ґрунті також виникали певні суперечності. Згадуваний чиновник 197-ої польової комендатури на Чернігівщині, говорячи про негативні настрої серед

населення, вказує на наміри уповноваженого по сільському господарству не видавати населенню борошна. Польова комендатура перешкодила цьому через можливу загрозу невдоволення і саботажу [17, арк. 92]. Чиновник 198-ої польової комендатури в Охтирці в своєму донесенні від 17 липня 1942 р. також піддає критиці дії сільськогосподарського апарату, наводить приклади бездушності його урядовців і покладає відповідальність за появу й поширення серед місцевого населення шкідливих німецьким інтересам чуток і невдачі пропаганди [17, арк. 5].

Ще одна проблема взаємин господарської й адміністративної структур породжувалась невідповідністю територіальних меж їх діяльності. Господарські структури з початку окупації враховували, за деяким тимчасовим виключенням, місцевий адміністративно-територіальний поділ: область – округа – район. У відповідності до нього й будувалась їхня структура. Військово-адміністративним апаратом обласний рівень ігнорувався. В результаті територія, охоплювана польовою комендатурою, включала інколи райони кількох округ і навіть областей.

Ситуацію, що склалася, яскраво змальовує урядовець 753-ої польової комендатури у Валках (Харківщина) в донесенні від 16 травня 1942 р.: “При найбільшому нашому бажанні до налагодження співробітництва з господарськими інстанціями, польова комендатура позбавлена такої можливості, тому що вона не в змозі активно співпрацювати з двома господарськими управліннями і трьома обласними сільськогосподарськими керівниками, відповідальними за райони польової комендатури, оскільки ці інстанції розташовані в інших населених пунктах, телефонний зв’язок з ними вкрай ускладнений”. Він же робить цікаве спостереження: “Українці навчилися також використовувати у своїх цілях роздробленість німецьких організацій.” [19, арк. 167, 175]. Як висновок – пропозиція підпорядкувати сільгоспкерівників комендатурі.

Аналізуючи досвід окупації, автор “Організації військового управління” не міг не торкнутися теми взаємин з господарськими інстанціями. Він ствер-

джує, що, на думку військового управління, створення особливих господарських органів на сході не виправдало себе. Схід вимагав якомога простішої і єдиної організації. Виключення господарства з-під впливу територіальних командних інстанцій вермахту ускладнювало проведення сільськогосподарських заходів у поєднанні з заходами управлінського й військового характеру. Єдине керівництво господарством дозволило б, як і в інших завойованих країнах, наприклад у Франції, і на Сході здійснювати кваліфіковане керівництво у фінансовій галузі. Військове керівництво, на думку цього чиновника, було здатне по всіх основних питаннях ухвалювати рішення на місцях, виходячи з набутого досвіду, у той час як господарські органи були зв'язані рамками наказів й інструкцій, що надходили від вище стоячих інстанцій, не знайомих з місцевою практикою [27, арк. 12 – 13].

Відсутність єдності керівництва на Сході констатує і представник військово-господарської адміністрації Кернер. Він вважає, що лише у сільському господарстві адміністрація, політика й ведення господарства здійснювалися єдино і, серед іншого, зазначає, що вищезгадані питання вирішувалися більш успішно на територіях підлеглих економічній інспекції “Південь”, ніж у рейхскомісаріаті “Україна” [6, арк. 119 – 122].

Третьою владою в окупованих областях був рейхсфюрер СС і начальник поліції Німеччини Г.Гіммлер. Його компетенція визначалася “Наказом Гітлера про введення поліцейного режиму в тимчасово окупованих областях СРСР” від 17 липня 1941 р. Під керівництвом Гіммлера підпадала поліцейна охорона. Між ним і командуванням вермахту було налагоджене тісне співробітництво. При групах армій діяли повноважні представники поліції безпеки і СД. За ними закріплювалися так звані айнзацгрупи (оперативні групи), на які покладалося завдання придушення будь-якого опору і виконання особливих завдань безпеки у тилкових районах. Саме їм відводилася головна роль у знищенні “расовонеповноцінного” населення. З чотирьох айнзацгруп на Україні безпосередньо діяли дві – “С” і “D”.

Охоронні та поліцейські функції входили в обов'язок й інших структур. При польових комендатурах та підрозділах вермахту діяли особливі відділи абверу (військової та контррозвідки). Їх завдання полягало у боротьбі з диверсантами, розвідгрупами супротивника та партизанами. Польовим і місцевим комендатурам підпорядковувалася також охоронна поліція, яка контролювала в'язниці і табори, допомагала айнзацкомандам здійснювати фільтрацію військовополонених, виявляти “політично ворожі елементи” та “расово неповноцінних” євреїв та циган. Зміцненню окупаційного режиму сприяла діяльність польової жандармерії. Вона займалася, зокрема, регулюванням руху, контролем системи перепусток, обліком населення, розслідуванням тяжких злочинів, наглядом за місцевою поліцією [318, с. 178 – 179]. Для виконання поліцейських та охоронних функцій створювалися підрозділи і з місцевого населення, про що мова нижче.

Для охорони тилу армійських угруповань вермахту виділялися спеціальні охоронні дивізії. В тилкових районах групи армій “Південь” на 1 грудня 1941 р. таких дивізій налічувалося три 213, 444 і 454-та, а також кілька менших охоронних підрозділів.

Найбільш криваві сторінки окупаційного режиму пов'язані з сумновізвісними айнзацкомандами. Саме на них покладалося завдання знищення єврейського населення. Напередодні війни в Україні, в сучасних її кордонах, проживало близько 2,7 млн. євреїв, з них у північних та східних областях, які потім увійшли до військової зони – 270501 особа (в Чернігівській – 31887, Сумській – 16363, Харківській – 136746, Ворошиловградській – 19949, Сталінській – 65556) [387, с. 7]. Звичайно, в результаті міграційних процесів їх кількість зменшилася, але частина євреїв все ж залишилася на окупованій території сподіваючись на “європейськість” нової влади.

Переважна більшість євреїв була знищена вже у перші місяці окупації тієї чи іншої області. Так, у звіті VII відділу польової комендатури 200 (У) в Котопі від 17 червня 1942 р. говориться, що “єврейське питання” у підконтро-

льних її районах було “вирішене” в жовтні-листопаді 1941 р. І піхотною бригадою СС [14, арк. 206]. Всього протягом окупації у військовій зоні України, за даними А.Круглова, було знищено 36 тис. осіб єврейської національності (в Чернігівській – 2,7 тис., Сумській – 3 тис., Харківській – 11 тис., Ворошиловградській – 2,5 тис., Сталінській – 16,8 тис.) [387, с. 96].

Військова адміністрація сприяла “діяльності” айнцакоманд. Свідченням цього є оголошення, які підписувалися місцевими комендантами. Наприклад, 30 листопада 1941 р. комендант Сум капітан Дальмайер звернувся до євреїв міста з наказом зареєструватися в міліції і носити жовту шестикутну зірку [261]. З документу видно, що міліція (потім – допоміжна поліція), створена з місцевих жителів, також залучалася до цих дій. “Реєстрація” закінчувалася знищенням. В Юзівці 7 грудня 1941 р. місцевий комендант звинуватив єврейське населення у саботажі і грабунках, за що наклав на нього штраф у 8 млн. руб., який необхідно було сплатити до 1 січня 1942 р. [256]. А 197-ма польова комендатура наприкінці квітня 1942 р. повідомляла, що в зоні її дії (переважно райони Чернігівщини) ще є 1210 євреїв, особливо в Прилуках, і висловлювала прохання якомога скоріше вирішити “єврейське питання”, так як на думку німецьких чиновників євреї ускладнюють становище з харчуванням, санітарні умови, а також пов’язані з партизанами [17, арк. 119].

Дії підлеглих санкціонувалися керівництвом. Командуючий прифронтовим районом “Південь” (вища посадова особа військової адміністрації у військовій зоні) наказував чиновникам польових і місцевих комендатур при ліквідації євреїв найсуворіше слідкувати за тим, щоб страти проводилися вночі або рано вранці, щоб населення не знало і не чуло про це [17, арк. 129].

Така ж доля чекала й циган. У Чернігові згідно наказу начальника поліції безпеки реєстрація циган для “поселення в точно зазначених місцях” почалася 10 червня 1942 р. [168, арк. 2]. Проте, масштаби знищення циганського населення в історичній літературі ще достатньо не вивчені.

Ще більш масштабною стала трагедія військовополонених. В областях

військової зони розташовувалися десятки таборів і тюрем, в яких загинули сотні тисяч осіб. Крім того, від голоду в містах (особливо у Харкові), хвороб, під час акцій по боротьбі з партизанами і підпільниками, вивезення на роботу до Німеччини масово гинуло і мирне населення (в Чернігівській – 127778 осіб, Сумській – 43781, Харківській – 270296, Ворошиловградській – 19671, Сталінській – 240000) [318, с. 552]. За всім цим стоїть численний карально-поліційний апарат, діяльності якого сприяла військова адміністрація.

Таким чином, німецький окупаційний апарат у військовій зоні складався з трьох частин: військово-адміністративної, військово-господарської та карально-поліційної. Вони виконували різні завдання, але їх функціонери координували свої дії і відповідальні за той кривавий окупаційний режим, який існував у північних та східних областях України.

2.2. Особливості функціонування місцевих допоміжних органів управління

Після захоплення того чи іншого регіону частинами вермахту до оперативного тилового району мали прибувати польові та місцеві комендатури. Вирішення питань внутрішнього управління покладалося на адміністративний відділ комендатур (VII). Згідно “Особливої директиви про завдання адміністративного відділу” начальника оперативного тилу 103 від 10 липня 1941 р. його першочергове завдання полягало у створенні з місцевих жителів управління громадами, яке б надавало підтримку у проведенні заходів, що планувалися господарськими службами, а також могло забезпечити чітке виконання адміністративних завдань [14, арк. 40]. За наказом начальника оперативного тилу “Південь” від 24 липня 1941 р. міське самоврядування у містах з населенням понад 100 тис. осіб мало створити продовольчі й господарські управління. В містах з меншою кількістю населення та в громадах сільської місцевості ці структури створювалися в міру необхідності. Для з’ясування потреби їх створення адміністративні органи польових комендатур мали провести реєстрацію населення [14, арк. 99].

Але в умовах швидкого просування вермахту комендатури не завжди вчасно прибували на місця. Тому органи “самоврядування” інколи створювалися з ініціативи представників фронтових частин вермахту, а також господарської адміністрації, зокрема, сільськогосподарських управителів. Так, за свідченням VII відділу 403-ої дивізії прикриття під час літнього наступу 1942 р. на серпень-вересень у захоплених районах на схід від Харкова діяла лише одна гарнізонна комендатура у Куп’янську. Тому призначенням начальників районів, бургомістрів і районних агрономів займалися уповноважені по сільському господарству [17, арк. 171 – 172]. З прибуттям комендатур раніше призначених українських керівників перевіряли і затверджували знову.

Організація місцевого управління у військовій зоні з самого початку обмежувалась сільською або міською громадою і районом. Подальший адмініст-

ративний поділ не відповідав межам колишніх областей. Почасти це було зроблено з політичних міркувань, почасти в силу неспівпадання території німецьких військово-адміністративних інстанцій з межами колишніх областей.

Формування місцевих органів управління проходило досить швидко, так, що вже через декілька днів вони починали свою роботу (особливо це стосується періоду наступу вермахту у 1941 р.). Називалися ці органи районними і міськими управами. Проілюструвати це можна хоча б на прикладі Сумщини. Територія області потрапила в зону окупації з кінця серпня до середини жовтня 1941 р. Першим з міст області до рук німців потрапила Шостка – 27 серпня, обласний центр Суми було захоплено 10 жовтня, останнім взяте Миропілля – 19 жовтня [206, с. 423 – 425]. Вже протягом вересня виникли райуправи Ромен, Путивля, Липової Долини, Лебедина, Кролевця, Конотопа. На кінець жовтня формування органів української адміністрації в області завершилося.

Створення управ відбувалося таким чином. Спочатку призначався районний керівник, який у невеликих населених пунктах досить часто обіймав також посаду бургомістра районного центру. У документах зустрічається кілька варіантів назви цієї посадової особи – “начальник району”, “районний бургомістр”, “шеф району”, “старшина району”. Його функції визначалися спеціальними інструкціями, що видавалися німецькими установами. В “Інструкції районному та сільським бургомістрам” від 10 листопада 1941 р., виданої VII відділом 1-ої бригади СС, зокрема наголошувалося: “Районний бургомістр керує громадським управлінням районного центру і веде спостереження за всіма окремими громадськими управліннями району.” [85, арк. 22]. Для цього він формувалася власний апарат, тобто створював міську і районну управи, керуючи одночасно обома.

Завдання міської управи полягало у керівництві життям міста, а районної – справами району. Проте вони були дуже пов’язані між собою і, навіть, інколи об’єднані в одну установу. Так сталося у Бахмуті на Донеччині, коли з 1 липня 1942 р. за розпорядженням комендатури вони були злиті в об’єднану управу [246].

Траплялися й зворотні випадки. У Горлівці спочатку була створена й діяла міська управа і лише приблизно у квітні 1943 р. за наказом місцевої комендатури з її складу виділили районну управу. Але підпорядковувались вони одній посадовій особі – міському голові і начальнику району В.Гридневу [250].

Інколи у значних за кількістю населення містах, як, скажімо, в Сумах, у липні 1942 р., чиновники комендатур прагнули роз'єднати посади начальника району і міськуправи [17, арк. 9]. Навпаки, польова комендатура №194, якій підпорядковувались частина районів Сумської і Чернігівської областей, у наказі бургомістру Коропського району від 16 березня 1943 р., наполягала на поєднанні цих посад в руках однієї особи, вважаючи, що їх розмежування породжує дублювання і громіздкість влади [185, арк. 6]. Все це свідчить про те, що у німецької адміністрації було відсутнє єдине бачення і підхід у вирішенні питання про структуру місцевої української адміністрації. Кожна комендатура робила так, як вважала зручнішим.

Для управління підлеглими установами керівник району і міста мав право видавати директиви. Але про їх зміст необхідно було доповідати в місцеву комендатуру. У таких справах як устрій фінансового управління, будівництва доріг, лісового господарства, охорони здоров'я, ветеринарної служби у районі його керівник міг лише подавати пропозиції до вищих німецьких установ.

Як бургомістр районного центру ця посадова особа наділялася обмеженою судовою владою. Для підтримки порядку й охорони суспільної безпеки він мав право покарання за дрібні порушення, які не торкалися інтересів німецької армії, а також таких, що були ненасильницькими (розбій, грабїж, вбивство тощо – не входили до його компетенції). Види покарань в їхньому арсеналі були не досить різноманітними: штраф до 1 тис. крб., арешт до 14 діб або примусові роботи на такий же термін. Але покарання відбувалося тільки після розгляду справи і затвердження вироку місцевою комендатурою.

Завершивши формування свого апарату, керівник району мав запропонувати до місцевої німецької комендатури придатних людей для призначення їх на пости бургомістрів у районі, тобто у містечках та селах. У випадку їх за-

твердження вони формували сільські управи.

Прикладом структури районної управи може слугувати Охтирська райуправа Сумщини. У квітні 1942 р. вона складалася з таких ланок: 1) секретаріату (голова районної і міськуправи один); 2) відділу обліку праці та кадрів; 3) фінансового відділу; 4) відділу народної освіти; 5) відділу охорони здоров'я; 6) відділу соціального забезпечення; 7) відділу промисловості; 8) відділу впорядкування; 9) шляхового відділу; 10) відділу утримання мостів та шляхів; 11) торгового відділу [70, арк. 105 – 114]. На жовтень того ж року її структура дещо змінилася: замість відділу промисловості з'явився господарський відділ; відділ обліку праці та кадрів перейменовано у біржу праці; відділ соціального забезпечення – у відділ державної допомоги; шляховий відділ і відділ утримання мостів та шляхів об'єднані у відділ шляхових та громадських споруд; з'явилися нові відділи пропаганди, юридичний відділ, міський суд [71, арк. 39 – 49, 127].

Структура міських управ була подібною. Та чим меншою була кількість населення міста, тим меншою була і кількість чиновників управи. Незважаючи на те, що в роки окупації населення Харкова зменшилось майже вдвічі, все ж він залишався найбільшим містом військової зони. Формування Харківської міської управи в основному завершилося навесні 1942 р. На цей час вона складалася з 22 відділів, які мали підвідділи (див. додаток Г). З цього розгалуженого апарату можна скласти уявлення про те, наскільки різноманітні проблеми мала вирішувати управа у повсякденному житті міста Харкова. Водночас це була і досить громіздка структура, враховуючи апарат районних бургомістратів. Тому на початку липня 1942 р. ставиться питання про скорочення кількості районних бургомістратів. На користь цього рішення наводилися наступні аргументи і цифри: загальна кількість працівників 19 райбургомістратів становила 1226 осіб, тоді як при зменшенні до 10 райбургомістратів кількість працівників у них скорочується до 641 (на 47,7%); середня зарплатня при 19 райбургомістратах – 716 крб., а при 10 – 862 крб. (збільшення на 20,3%); з утворенням 10 райбургомістратів щомісячні витрати на утримання апарату зменшуються з 877.300 до 552.600 крб. (на 37%) [127, арк. 23]. І вже 20 липня 1942 р., як видно

з донесення гарнізонної комендатури Харкова, це рішення було втілене у життя [17, арк. 308].

Інші обласні центри за кількістю населення значно поступалися Харкову, тому міські управи були меншими. Сумська міська управа, наприклад, на липень 1943 р. складалася з 13 відділів. Всього штат працівників управи налічував 711 осіб [56, арк. 1].

Формування міської управи Маріуполя на Донеччині також почалося з призначення голови міста і району Кальницького німецьким командуванням 20 жовтня 1941 р. Того ж дня він затвердив відділи міськуправи та їх завідуючих [33, арк. 14]. Але вже через кілька місяців структура управи зазнала змін. Можливо це пов'язано зі зміною особи голови управи на початку 1942 р. Новий голова Комровський, вдруге за час свого правління, 8 липня 1942 р., затвердив новий порядок керівництва управою [33, арк. 50]. Звертають на себе увагу деякі особливості цієї управи: по-перше, вона виконувала функції управління містом і районом, що свідчить про наявність такої практики на Донеччині; по-друге, до її складу входило районне земельне управління, яке в інших регіонах було самостійним підрозділом, створюваним німецькими господарськими органами.

У невеликих містечках, як Буринь на Сумщині, теж діяли свої міськуправи, але вони були зовсім невеликими. На чолі їх стояв старшина міста і до штату входило всього кілька чоловік [105, арк. 1].

На найнижчому щаблі української адміністрації перебувала сільська управа, очолювана сільським бургомістром. У його підпорядкуванні був начальник поліції і писар. Як видно з документів, бургомістра села ще називали “старостою”. Це простежується у документах протягом 1941 – 1942 рр. Але з січня 1943 р. ці поняття стали розрізняти, бо вони відносились до різних посадових осіб. 1 січня 1943 р. вийшло “Положення про сільських старост”, де говорилося, що на допомогу бургомістрам сіл вводяться посади сільських старост. Вони призначалися шефом району по рекомендації бургомістра села у великих хуторах, віддалених від центру сільуправи на 4-5 км. Старости підпо-

рядковувалися бургомістру села, виконували всі його завдання і звітували йому про роботу. (див. додаток Д). Власного апарату староста не мав. Він був зобов'язаний знати всіх мешканців свого населеного пункту (рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, ставлення до роботи і “нового порядку”) і своєчасно виконувати накази німецького військового та господарського командування [80, арк. 22].

Проте, як і у випадку з управами, практика призначення сільських бургомістрів і старост інколи відрізнялася від інструкцій. Існують документальні свідчення, що відносяться до різних періодів окупації та різних регіонів військової зони, про застосування певної “демократичності” властями при призначенні цих посадових осіб. Так, зберігся протокол загальних зборів громадян села Авдіївка Понорницького району Чернігівської області, що відбулися 19 грудня 1941 р. в присутності 100 осіб. На порядку денному стояли вибори старости села. Про присутність представників влади на засіданні у документі не сказано [181, арк. 1]. Там же, у Понорницькому районному управлінні, 29 грудня того ж року була складена характеристика на старосту села Радічева В.Білого, де говориться, що на цю посаду він був обраний загальними зборами громадян села 30 жовтня [63, арк. 13]. 20 липня 1942 р. на загальних зборах (57 осіб) села Ново-Олександрівка Покровського району Ворошиловградської області обирали не тільки старосту сільуправи, але й поліцейських [43, арк. 2]. Після відступу радянських військ, у березні 1943 р. на Харківщині тим же шляхом йшло відновлення адміністрації по селах. 31 березня на сході мешканців села Мар'їно Богодухівського району (125 осіб) теж обрали старосту, але вже в присутності представника райуправління Богодухова [157, арк. 1].

За свідченням німецьких чиновників у районах, де вели активну діяльність партизани, в окремих селах встановлювався такий порядок, що старостою призначався кожний житель села по черзі, наприклад, через 10 днів [27, арк. 26].

Такий спосіб створення місцевих органів самоврядування давав виграш у часі, але породив ряд проблем. Багато залежало від особистості людини при-

значеної начальником району або міським головою. Як зазначено вище, їх часто призначали фронтові частини та сільськогосподарські управителі. З прибуттям комендатур виявлялося, що ці посадові особи та призначені ними люди не відповідали вимогам властей чи в силу своїх здібностей, чи з міркувань політичної неблагонадійності.

Для ілюстрації можна навести кілька випадків на Сумщині. VII відділ 198-ої польової комендатури в Охтирці у своєму звіті за період від 21 червня до 15 липня 1942 р. повідомляв про арешт районного начальника Лебедина з 8 його співробітниками, включаючи шефа райполіції, за службову розтрату та інші подібні злочини [17, арк. 9]. В оголошенні коменданта окружної поліції (приблизно початок 1942 р.) до відома населення доводилося про розстріл старшини Смілянського району Романенка за неодноразове подання невірної інформації і введення в оману слідчих органів й ортскомендатури [100, арк. 2]. Навесні того ж року у Ромнах “за використання свого службового положення не в інтересах українського населення” були заарештовані прокурор суду Пилип Зауервальд та комендант української поліції Петро Мусієнко [100, арк. 39].

Проблема підбору кадрів до органів місцевого самоврядування була досить складною для окупаційних властей. Однак використання радянських керівників унеможлиблювалось через їх відсутність, або з політичних міркувань. Вихід було знайдено у пошуку придатних для виконання обов’язків районних керівників і бургомістрів серед вчителів, лікарів, інженерів, адвокатів, працівників торгівлі, сільського господарства тощо.

Для введення цих людей у курс справ проводилось навчання, частіше у формі одно-дводенних зібрань. На них німецькі військові чиновники або пропагандисти читали лекції. Висвітлювалися наступні теми: якості гарного службовця апарату управління (непідкупність, позапартійність, точне і сумлінне виконання своїх обов’язків), організація управління (усунення дублювання наказів, використання бланків і формулярів, зменшення писанини), поводження з людьми (справедливі і чіткі рішення), обробка наказів і розпоряджень, і, звичайно, боротьба проти більшовизму [27, арк. 15 – 21].

Німці зіткнулися ще з однією проблемою: керівники районів і бургомістри міст проштовхували на вигідні пости своїх родичів. Внаслідок цього в управах розвинулась “родинність” [27, арк. 17 – 18]. Щоб якось запобігти цьому, Чернігівська місцева комендатура 11 грудня 1941 р. видала розпорядження районним та сільським старостам, де серед іншого наказувалось не допускати сумісної служби в установах близьких або далеких родичів [167, арк. 5].

Як згадувалось вище, німецькі окупаційні власті відмовились від створення українських адміністративних органів на обласному рівні. Аргументи на користь такого рішення можна знайти у доповідній записці доктора Гуїллеаїме від 22 червня 1942 р. І хоча вони стосуються рейхскомісаріату “Україна”, все ж заслуговують на увагу і стосовно військової зони. За свідченням Гуїллеаїме від спроб відновити діяльність колишніх обласних управлінь відмовились через відсутність відповідних місцевих кадрів, а також через те, що вони після початку діяльності перетворювались у центри пропаганди українських націоналістів [6, арк. 45].

Однак, у початковий період окупації найбільш активні місцеві українські діячі не полишали спроб вийти за рамки районних управ. Особливу увагу заслуговує група харківської інтелігенції, якій вдалося посісти провідні пости у міській управі. Вони спробували використати утворення Харківської обласної земельної управи, щоб перетворити її на впливовий адміністративний орган, який би керував всіма справами Харківської області.

Як далеко сягали їхні плани, свідчать хоча б “Тимчасові положення” губерніальної, волосної, районної, міської, земських управ, розроблені ініціативною групою земських діячів, до яких входили: М.Токаревський, колишній голова Полтавської губернської земської управи; Ю.Довгорученко, колишній член Харківської повітової управи; Г.Лопушинський, колишній член Олександрійської повітової земуправи; Я.Савченко, губерніальний агроном Харківського губземства; Г.Коркушко, колишній земський діяч; К.Туптій колишній агроном Костянтиноградського земства. Згідно розроблених проектів земські управи мали триланкову структуру і поділялися на обласну, повітові (окружні)

та районів. В містах мали діяти міськуправи, підпорядковані земським. Керівні органи мали обиратися делегатами від певної кількості міського і сільського населення. Таким чином, пропонувалося реанімувати дореволюційну систему самоуправління [135, арк. 1 – 50]. Звичайно, цей проект залишився лише на папері. Але цікаво звернути увагу на те, що створювані німецькими властями земельні управи структурно нагадували дореволюційні земства.

З самого початку утворення облземуправи передбачалося, що її голова буде входити до президії міськуправи Харкова. Функції, які вона виконувала у початковий період, виходили за рамки суто господарської інституції. Так, своєю постановою від 13 лютого 1942 р. Харківська облземуправа затвердила існування “самоствореного” Мерешанського району, до якого ввійшли: місто Мереша з навколишніми сільуправами Харківського району в селах Утківці, Буди, Яковівка, Артемівка, Комарівка та виселок Південний; Зміївського району в Островецькій, Аксютівці; Ново-Водолазького району в Новій-Мереші, Ракитному. Це було зроблено за те, що після приходу німецької армії утворена в Мереші районна управа розгорнула з власної ініціативи велику роботу щодо створення окремого району та організації допомоги військовим частинам німецької армії й тим на практиці своєю роботою виправдала себе, як районний центр, що веде корисну роботу [139, арк. 1].

Але не завжди ініціатива в районах мала конструктивний характер. На тій же Харківщині стався випадок “сепаратизму”. До керівника Харківської облземуправи надійшов лист від голови Сахновщанської райземуправи І.Новодворського від 24 лютого (або квітня – прим. авт.) 1942 р. У ньому говориться, що керівник Костянтиноградської (Красноград) округи Білик заявив про невизнання влади Харкова і проголосив свою округу областю. У Костянтинограді було організовано “ландрат”, як адміністративно-політичну організацію, у компетенцію якого входили ветеринарія, медична справа, шляхова та податкова. Старости громад також були підпорядковані ландрату, а не райземуправі, як було до цього [137, арк. 20 – 21].

Можливе пояснення такого самоуправства керівника Красноградського

району, а не округи, як у листі, знаходимо у звіті місцевої комендатури 1/793 від 31 липня 1942 р. У ньому говориться, що для забезпечення упорядкованої роботи по єдиній системі і в рамках виданих наказів керівник Красноградського району виконував функції посередника між сімома іншими райуправами і ортскомендатурою [20, арк. 46]. Отже, на основі посередництва виникла “область”.

Проте, навіть негативні факти з діяльності місцевих органів українські діячі намагалися використати. Свідченням цього є лист до коменданта Харкова без підпису і дати. Судячи зі змісту, він відноситься до початку 1942 р. й автором його є хтось з діячів міськуправи. У ньому наголошується на безконтрольності роботи районних управ з боку українського самоврядування, що, на думку автора, призводило до негативних явищ в економічному і політичному житті. На підтвердження цього наводився ряд фактів: “...Другим прикладом є призначення бургомістрів, старост і поліції. Як виявилось, в ряді районів бургомістри вели негативну роботу, поводитись з населенням на зразок більшовицьких комісарів, що підривало авторитет німецької влади, знущались з населення, грабували, призначали до поліції непевні елементи, які були зв’язані з партизанами... Ми маємо випадки, що начальники поліції і старости були повішені, бургомістри деякі заарештовані. Зараз є матеріали, по яких ведеться слідство, про чотирьох начальників районів...” [136, арк. 31 – 34]. Як висновок – йдеться про недопустимість такої ситуації і висловлюється “прохання” призначити обласного керівника “Української обласної адміністративної управи” підпорядкованого безпосередньо штандарткомендатурі Харкова. Фактично лист містив приховану критику того способу, яким формувалися органи місцевого самоврядування. Пропозиція українських діячів не знайшла підтримки.

Поряд із системою адміністративних українських органів, створюваних, як вказано вище, переважно комендатурами, німецькі господарські установи розгорнули власну мережу українських допоміжних господарських органів. У “Зеленій течці” Г.Герінга давалися настанови домагатися співпраці з радянськими керівниками, які залишилися на захопленій території. За допомогою за-

кликів, плакатів, розпоряджень ставилося завдання змусити їх залишитися на посадах і шляхом погроз та покарань підтримувати їх відповідальність за приведення в дію виробництва [458, с. 34]. Особливістю господарських органів стало те, що вони використовували обласний рівень адміністративно-територіального поділу СРСР.

Спочатку окупації в усіх областях військової зони виникли так звані земельні управи. Вони мали трирівневу структуру: обласні, окружні та районні. Для прикладу розглянемо кілька з них.

Так, за постановою Харківської міськуправи від 1 грудня 1941 р. її сільськогосподарському відділу були надані функції обласного значення і перетворено у самостійну інституцію – Харківську обласну земельну управу. Її головою призначено професора М.Ветухова [138, арк. 1, 3]. Вже 15 грудня він своїм наказом №1 призначив штат облземуправи: 1) загально-адміністративний відділ – 12 осіб; 2) економіко-статистичний відділ – 6; 3) бухгалтерія й ревізія – 7; 4) агрономічний – 9; 5) відділ тваринництва – 7; 6) технічний – 8; 7) відділ землевпорядження – 4; 8) відділ селянських лісів – 2; 9) господарча частина по обслуговуванню приміщення – 7 осіб.

Серед функцій, виконуваних облземуправою на кінець березня 1942 р., поряд з роботою по відновленню сільського господарства, забезпечення весняної сівби, поновлення тваринництва, тракторного парку МТС тощо, значилися більш притаманні районним управам: забезпечення роботи шляхів, лікарень, шкіл, зокрема сільськогосподарських, оподаткування селян [136, арк. 7 – 9].

Організація обласної сільгоспуправи Ворошиловградської області почалася наприкінці липня 1942 р. Вже 1 серпня видані “Тимчасове положення” і “Штатний розклад” облземуправи. У відповідності до них спочатку управа складалася з шести секторів (у “Тимчасовому положенні” – п’ять). Очолював облземуправу головний агроном В.Бешлик. Йому допомагали заступник, інспектор-агроном, агроном-інтенсивник, секретар-машиністка [48, арк. 49 – 51]. Але у процесі формування структура кілька разів змінювалась. Остаточна облземуправа Ворошиловграда виглядала так: 1) ветеринарний сектор; 2) фінансо-

вий; 3) загальний відділ; 4) статистична група; 5) сектор землевпорядкування; 6) сектор колгоспів; 7) тваринництва; 8) підсобних підприємств [49, арк. 20]. Всього на початок січня 1943 р. тут разом з обслугою працювало 40 чоловік [48, арк. 33].

Облсільгоспуправі Ворошиловграда підпорядковувалися вісім окружних сільгоспуправ, а саме: Сватівська, Старобільська, Свердловська, Ворошилівська, Ворошиловградська, Троїцька, Білокуракінська, Біловодська (Ново-Лимарівська). До їх штатів пересічно входили: головний агроном – на чолі, його заступник, агроном-інтенсивник, окружний зоотехнік, ветлікар, окружний землевпорядник, кресляр, інженер підсобних господарств, бухгалтер, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар, машиністка, завгосп, перекладач, та п'ять осіб обслуговуючого персоналу [46, арк. 72].

Окружним підпорядковувалися районні сільгоспуправи. Вони, у свою чергу, поділялися на “агро-зооветділянки”, очолювані дільничими агрономами, які безпосередньо керували роботою голів, агрономів, бригадирів колгоспів, радгоспів і приміських господарств [49, арк. 2]. Всього Ворошиловградська область поділялася на 111 агро-зооветдільниць [50, арк. 36].

Штат райсільгоспуправи був подібним до окружної: очолював районний агроном, зоотехнік, ветлікар, землевпорядник, агроном-інтенсивник, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар-машиністка, перекладач, бухгалтер, технік-будівельник та чотири особи обслуговуючого персоналу [46, арк. 74].

На Сумщині відповідна структура виникла на початку грудня 1941 р. У наказах вона іменувалася “Сумське українське обласне земельне управління” або “відділ” [73, арк. 1, 11]. Але вже з середини 1942 р. – “Українське сільськогосподарське допоміжне бюро по Сумській області”. Очолювали його дві посадові особи: начальник Кавцевич і головний агроном Настевич. Окружні і районні ланки були подібними до розглянутих вище. Цікаво, що окружна земуправа в Ромнах у своїх наказах іменувала себе “Роменське обласне сільськогосподарське бюро”, а Роменську округу “областю” [93, арк. 20]. Можливо, так

перекладалося німецьке слово “gebit”.

Раніше, ніж на Луганщині, на Сумщині з метою встановлення безпосереднього догляду за всіма громадськими господарствами і хліборобськими спілками та поліпшення керівництва ними за розпорядженням відділу сільського господарства господарського командування від 29 травня 1942 р. райони були поділені на ділянки, що мали назву “опорних пунктів”. В середньому кожен мав від 8 до 12 громадських господарств або хліборобських спілок [82, арк. 24]. Штат цих пунктів складався з німецького офіцера – “керівник опорного пункту”, і службовців з місцевих жителів: старшого агронома, агронома (за потреби), перекладача, інструктора-бухгалтера й прибиральниці [74, арк. 31 – 33].

Крім того, при відділах облземуправ створювались контори по керівництву певними галузями. Так, при Харківській існували: по техвідділу – контора сільгоспобслуговування, облбази при конторі сільгоспобслуговування, контора МТМ, контора МТС, контора нафтобази, контора сільелектро; по агровідділу – контора по заготівлі і збуту насіння, контора контролю насіння, контора сортування та сортовипробування; по відділу тваринництва – племконтора, контора пасічництва. Також були створені: бюро сільгоспкооперації, управління державними господарствами, лісове управління, управління цукрової промисловості, управління цукрової промисловості, молочно-масляної промисловості, заготхудоби і м'ясної промисловості, оргбюро споживспілки, заготзерно, їдальня [134, арк. 3 – 6].

З часом певні відділи земуправ разом з відповідними конторами виділялися у самостійні підрозділи, підпорядковані безпосередньо німецьким господарським органам. При цьому інколи використовувалась радянська система подібних закладів.

Подібна централізована система управління існувала і в інших галузях, наприклад, у промисловій сфері. Головну роль відігравали німецькі установи, а місцеві фахівці посідали другорядні посади.

Так, з 1 березня 1942 р. технічний відділ облземуправи Сум був виділений і переданий німецькому господарському командуванню. На його основі

виникло Українське допоміжне бюро сільськогосподарської техніки. Керівництво ним взяв на себе зондерфюрер Бруно Вехштайн [88, арк. 1]. Бюро мало свої відділення в округах.

З кінця вересня 1942 р. назва змінюється на “Сумське обласне управління МТС”, а з 1 жовтня проходить реорганізація: окружні бюро перетворено на вісім головних МТС. Головні МТС були об’єднані зі складами сільгосппостачання. Всі інші технічні підрозділи в округах (МТС, МТМ, сільелектро, нафтобази, автоколони тощо) підпорядковувались головним МТС і тільки через них могли звертатися до облуправління МТС [72, арк. 11, 16, 28].

До місцевих допоміжних органів можна також віднести службу охорони порядку. Не зважаючи на наявність німецьких охоронних органів, окупаційні власті прийшли до висновку про необхідність залучення місцевих жителів до цієї справи.

Військові власті при формуванні місцевої поліції йшли двома шляхами: 1. В регіонах СРСР, де діяла група армій “Центр”, поліція розглядалася в першу чергу як інституція по забезпеченню миру і спокою в країні, виховувалась у військовому дусі та підпорядковувалась німецьким територіальним командним інстанціям; 2. В областях підпорядкованих групам армій “Північ” та “Південь” головним завданням місцевої поліції вважалося виконання загальнополіцейських завдань, сувора військова дисципліна була відсутня і підпорядковувалася вона місцевому управлінню [27, арк. 28].

Проте, як свідчать донесення польових комендатур, у військовій зоні України питання формування загонів охорони порядку не було чітко визначено спочатку й проходило обома шляхами. Так, за повідомленням коменданта польової комендатури №197 підполковника фон Кефера від 23 червня 1942 р. в зоні дії комендатури (Чернігівська і прилегла до неї частина Сумської області) існували обидві форми організації. Відмінність між ними полягала в тому, що допоміжна поліція підпорядковувалась бургомістрам, діяла в кожній громаді й фінансувалася за її рахунок, тоді як охоронні підрозділи були зібрані у досить великі загони, виводилися з підпорядкування громад й виплата їм зарплати

відбувалася через німецьку жандармерію за рахунок державного бюджету. Комendant просив дати дозвіл на перетворення допоміжної поліції в охоронні загоони [17, арк. 149].

Але це прохання було відхилене командуючим військами оперативного тилового району групи армій “Південь” у зв’язку з тим, що готувалася загальна директива з цього питання: планувалося передати утримання допоміжної поліції державі, якщо відповідна допоміжна українська адміністрація буде не здатна на це [17, арк. 151]. Такий документ з’явився у формі “Наказу про допоміжну охорону” від 22 липня 1942 р. У ньому говорилося, що Головним командуванням сухопутних військ оголошено узагальнююче всі пропозиції розпорядження про формування з місцевих жителів та звільнених військовополонених. Далі, зокрема, вказувалося, що допоміжна охорона підпорядковується лише армійським інстанціям і її не можна змішувати з допоміжною поліцією, яка є виконавчим органом місцевої адміністрації [26, арк. 76 – 79].

Можна простежити певну трансформацію позиції німців в цьому питанні: чим більше проблем виникало у них на фронті і в тилу, тим активніше вони намагалися залучити місцевих жителів, в тому числі й українців, до боротьби на своєму боці. При цьому, згідно расової теорії нацистів, навіть були намагання відшукати сліди готів серед українців. Вже в кінці 1941 р. за розпорядженням головного командування сухопутних військ (від 22 жовтня 1941 р.) в прифронтівій зоні з місцевих жителів почалося створення допоміжних команд, які виконували охоронні і поліцейські функції [407, с. 156]. Потреба в них зростала в міру просування частин вермахту вглиб території СРСР. Наказ № 5216/42 командуючого військами оперативного тилового району групи армій “Південь” від 17 лютого 1942 р. вказує, що при величині території й вибутті німецьких охоронних частин, в армійських тилових районах необхідно форсувати формування добровольчих караульних загонів допоміжного характеру з місцевого населення [13, арк. 13 – 15].

Поліційні команди були кількох видів. Перший з них – українська допоміжна поліція (термін “українська” був відсутній у назві в тих районах, де пе-

реважало неукраїнське населення, наприклад, росіяни). Вона виконувала місцеві поліцейські, комендантські і охоронні функції за завданням польових і гарнізонних комендатур, а також громад, і підпорядковувалася їм. (На початку окупації, наприклад на Сумщині, вона називалася “міліція”). Для активної боротьби з партизанами ці підрозділи залучалася у виняткових випадках. Саме їх можна вважати частиною місцевої української адміністрації. У військовій зоні України допоміжна поліція підпорядковувалась штабу начальника оперативного тилу групи армій “Південь”, військово-адміністративному відділу. З дозволу військових інстанцій вона могла переходити у підпорядкування начальника військ СС і поліції.

Українська допоміжна поліція комплектувалася за рахунок добровольців з місцевого населення і колишніх військовополонених Червоної армії й досить часто з ініціативи місцевих українських органів. Кількість поліції була відносно невеликою. Так, у 1943 р., після відступу радянських військ з території Сумської області, у поліцію Охтирського району залучено 130 чоловік, з них 20 служили в самій Охтирці. На кожного поліцейського в цьому районі в середньому припадало 565 осіб населення. У червні 1942 р. у 13 районах, підпорядкованих польовій комендатурі в Конотопі, налічувалось 3500 допоміжних поліцейських. Всього ж чисельність підрозділів допоміжної поліції на всій території оперативного тилового району групи армій “Південь” на цей час становила 20123 особи.

Другий вид допоміжних формувань – караульні команди, які застосовувались для виконання охоронних і караульних завдань: охорона військовополонених, залізничних шляхів, промислових об’єктів, стратегічних споруд, мостів, складів, майстерень, засобів зв’язку тощо. Вони також формувалися з військовополонених та місцевих жителів. Караульні команди створювалися в міру необхідності в тих місцевостях, де знаходилися об’єкти, які необхідно було охороняти. До охорони залучалися і службовці української допоміжної поліції. В цьому питанні функції цих видів допоміжних команд перетиналися [407, с. 156].

Третій вид – козацькі сотні. Вони формувалися з військовополонених і разом з силами дивізій охорони використовувались головним чином для боротьби з партизанами. У вищезгаданому “Наказі про допоміжну охорону” давалося чітке визначення: “Сотні” – це готові в будь-який час вступити в бій, озброєні і підготовлені для ведення бойових дій війська з командним кістяком, складеним з німців, які, по можливості, розміщуються у казармах і проходять чисто військову підготовку... Періодичне залучення для виконання сторожових та охоронних завдань подібних до тих, які виконує допоміжна охорона, нічого не змінює у визначенні цього поняття”. При цьому зазначалося, що найкращою перевіркою для службовців сотень мало стати усунення “небажаних елементів” своїми товаришами [26, арк. 76 – 79].

Була визначена і форма цих загонів, в якій простежувалися елементи української національної символіки. Службовці української допоміжної поліції носили цивільний одяг або радянську військову форму і на лівій руці синьо-жовту пов’язку з написом: “На службі німецького вермахту”. Допоміжні караульні команди носили військову радянську форму, на шапці кокарду синьо-жовтого кольору, на лівій руці – білу пов’язку з таким же написом. Козацькі сотні отримували обмундирування і спорядження німецького зразка і мали позначки (петлиці, кокарди, герб на касці) особливого виду.

Аналіз 140 анкет поліцейських Кролевецького району Сумської області дає підстави говорити, що на службу до поліції йшли люди переважно середнього віку, досить освічені, як на той час, і яким потрібно було годувати власні родини. Останнє було основною причиною притоку людей до поліції, адже служба в ній давала певний заробіток та інші пільги.

Ще одним джерелом поповнення поліції стали військовополонені. Для них це був чи не єдиний засіб уникнути або вирватися з табору. До того ж, згідно ви-даних верховним командуванням вермахту “Правил по проведенню кращого ставлення до радянських військовополонених, які виявили себе в роботі або в боротьбі проти бандитського свавілля (добровольців)” від 13 серпня 1942 р., вони могли після служби повернутися додому, ще й отримати земельну

ділянку.

Для боротьби з партизанами окупаційні власті намагалися залучити також селян. Така охоронна структура називалася “самооборона”. Німецькі власті зробили так, щоб селяни були “зацікавлені” в охороні своїх сіл від партизанських нападів. Це “зацікавлення” обумовлювалося постановами окупаційних властей, в яких відповідальність за вчинені партизанами і диверсантами напади покладалася на місцеве населення. Це були не пусті погрози і селянам нічого не залишалось, як брати зброю і захищатися від партизанів, або, принаймні, робити вигляд такого захисту [404, с. 156 – 157].

Командири частин вермахту здійснювали активне вербування місцевих жителів до допоміжних частин і козацьких сотень. Так, командуванням 1-ої танкової армії в період від лютого до липня 1942 року був сформований або формувався 81 підрозділ з добровольців – жителів України, з них: 62 українські взводи, 3 українські роти (ввійшли до складу будівельних батальйонів), 5 українських будівельних рот, 5 ескадронів “фолькдойчів”, 4 ескадрони козаків, 1 підрозділ козаків (штаб і взвод зв’язку), 1 український підрозділ. Іноземні добровольчі формування були складовою частиною вермахту і з часу прийняття ними присяги вважалися його військовослужбовцями, але не ставали громадянами німецької держави. Їх верхнє обмундирування було німецьким. Відзнаки на погонах: командир роти - дві розташовані поряд срібні стрічки шнуру та дві срібні накладні петлі; заступник командира роти – дві розташовані поряд срібні стрічки шнуру та одна срібна накладна петля; командир взводу – дві розташовані поряд срібні стрічки шнуру; унтер-офіцери та рядові – відповідно німецьким, але погони без окантовки. Знаки на пілотці, сталюму шоломі та рукаві: “фольксдойчі” – німецький герб; українці – вертикально розділений жовто-голубий герб; козаки – за розпорядженням начальника армійського тилового району [26, арк. 96 – 120].

Формування таких частин проходило під гаслом створення “національної армії”. Так, в газеті “Визволення”, яка виходила у Конотопі Сумської області, була надрукована стаття “Створімо Народну Національну Армію!”, в якій міс-

тився заклик до чоловіків віком від 18 до 50 років вступати до неї.

Проте, через позицію Гітлера в цьому питанні існували як кількісні, так й інші обмеження, зокрема, заборона застосовувати ці формування на фронті. За скасування цих обмежень виступали представники командування вермахту і чиновники рейхсміністерства східних окупованих територій на чолі з Розенбергом. Останній висунув ідею боротьби європейських народів проти більшовизму, в якій українці відігравали б не останню роль. Чиновники міністерства східних окупованих територій закликали до використання сформованих частин добровольців на фронті. Саме під їх тиском, а також через активність дій партизанів та втрати на фронті, фюрер дещо змінив свою позицію і з серпня 1942 р. кількісні обмеження на використання жителів окупованих областей в боротьбі з партизанами були зняті. Однак заборона на використання добровольчих частин на фронті залишалася в силі [407, с. 158].

У середині 1942 р. почалося створення більш численних підрозділів з місцевих добровольців – поліційних батальйонів. Наприклад, на грудень 1942 р. на території оперативного тилового району групи армій “Б” знаходилися в стадії формування: у підпорядкуванні начальника сил СС та поліції Харкова 143-й охоронний батальйон у Харкові загальною чисельністю 88 осіб, 144-ий у Харкові – 102 особи, 145-ий в Курську – 21 особа; в підпорядкуванні начальника сил СС та поліції Чернігова 136-ий – 589 осіб, 137-ий в Чернігові – 86 осіб, 138-ий у Кролевіці – 18 осіб, 139-ий у Шостці – 107 осіб, 140-ий в Путивлі – 107 осіб, 141-ий в Гомелі – 100 осіб. Чисельність кожного планувалося довести до 700 осіб: 1 кінний, 1 саперний взводи, 1 будівельна команда зв’язку, 4 роти. Крім того, в окремій охоронній службі місцевого формування нараховувалося: Харків - 933 особи; Чернігів – 6466 осіб [11, арк. 483]. Але це були далеко не всі подібні частини. Наприклад, у липні 1943 р. на території 531-го армійського тилового району (Донеччина) перебували 126-ий, 161-ий, 164-ий козачі та азербайджанський батальйони [28, арк. 46 – 65].

З кінця 1942 р. почали застосовуватися елементи мобілізації. Українським властям на місцях надсилалися розпорядження такого характеру: “Бороть-

ба з жидо-більшевіками ще не закінчилась. Щоб прискорити повну перемогу над советами потрібно взяти участь в боротьбі на фронті і нашій українській молоді. Наказую бургомістрам і старшинам сіл негайно виділити добровольців до козачих загонів з числа молоді віком від 18 до 25 років.” (Наказ №8 по Городнянському районному управлінню від 6 січня 1943 р., м. Городня Чернігівської області).

З пропагандистською метою формування цих підрозділів проходило під гаслами створення української армії. При цьому в документах зустрічаються різні назви: “Українська добровольча армія”, “Українське визвольне військо”, “Українська армія”. Цікаво, що в документах про неї йдеться, як про існуючу вже наприкінці 1942 р. Проте це не відповідало дійсності. Питання створення такої армії обговорювалося в німецькому керівництві і мало своїх прихильників, але так і не було до кінця реалізоване. Зрештою перевагу було віддано “Російській визвольній армії” генерала Власова (РОА). З українців же продовжували формувати окремі бойові частини, найбільшою з яких стала створена в середині 1943 р. дивізія СС “Галичина”.

Ставлення німецьких інстанцій до українських допоміжних органів було різним: від зневаги і зверхності до розуміння необхідності співробітництва з цими структурами і визнання їх важливості, при чому, прибічники останньої точки зору критикували своїх колег. Начальник контррозвідки Житомира, аналізуючи досвід німецької пропаганди, 22 жовтня 1943 р. порівнював взаємини німецьких і українських чиновників у військовій зоні і рейхскомісаріаті “Україна”, стверджуючи, що в перші місяці вермахт користувався послугами місцевої інтелігенції і це мало великий успіх. З приходом же цивільних властей українська інтелігенція від співпраці відмовилась : “Тисячі представників інтелігенції працюють у німецьких відомствах. Не рахуючи чисто службових відносин, вони ніколи не мали контактів з німецькою адміністрацією, їх ніколи не запрошували на засідання чи інші зустрічі. Особиста ініціатива була небажаною, якщо взагалі не заборонялася.” [3, арк. 19 – 20].

Тезу про те, що військові власті знаходили більшу підтримку з боку

українського населення, підтверджує в своєму листі до Розенберга 23 жовтня 1943 р. чиновник рейхскомісаріату “Україна” Гейнц фон Хомаєр, який через конфлікт з Е.Кохом пішов у відставку. Остання обставина надає даному твердженню відтінку упередженості, але все ж воно заслуговує на увагу як думка представника цивільної адміністрації. Він пише: “...Крім того, в якості побічного явища (у політиці цивільної адміністрації рейхскомісаріату – прим. авт.) намітився відрив від вермахту, який з набагато більшим співчуттям поставився до психологічних особливостей і законів сходу, ніж цивільна адміністрація, і робив це не в силу своєї сентиментальності, а з власних украй необхідних інтересів... В дійсності населення в областях, керованих військовою адміністрацією, в цілому було більш спокійним і краще ставилося до нас, ніж там, де управляла цивільна адміністрація. Перехід до цивільної адміністрації населення сприймало як крок назад і боялося його...”. І далі: “У військових колах мали місце розмови про те, що кров воїнів Сталінграда та відповідальність за поразки цього року лежать на совісті верхівки цивільної адміністрації на Україні. Без всякого сумніву це перебільшення. Але частину відповідальності за це, без сумніву, відкидати не можна.” [1, арк. 435 – 442]. Звичайно, у цих рядках проглядається фактор “пошуку винуватого” в кризовій ситуації, та все ж частка реального стану речей в них присутня.

Про недовіру військових установ до голів українських районних управлінь говорить у своєму донесенні від 15 травня 1942 р. чиновник 198-ої польової комендатури в Охтирці. Разом з тим він звертає увагу на об’єктивні труднощі у діяльності українських органів, як то: нестача працівників через що, не дивлячись на їх бажання, вони не в змозі виконати повністю віддані їм накази; чисельність органів німецької адміністрації призводить до того, що голови райуправ змушені щоденно відвідувати то один, то інший з них; завантаженість роботою у зв’язку з поєднанням посад голови райуправи і бургомистра райцентру. На завершення він зазначав, що “...обов’язком всіх німецьких установ є підтримка районних керівників у виконанні їх важкої роботи, зміцнювати їх авторитет і захищати їх від нападок цивільних донощиків.” [18, арк. 6 – 7].

Найбільш високу оцінку урядовцям місцевих органів влади на всій окупованій території дав автор “Організації військового управління” (приблизно кінець 1944 р.). Він стверджував, що службовці органів місцевого управління проявили великі успіхи у роботі не дивлячись на численні труднощі, і що навіть в районах, де панував спокій, вона проходила у найтяжчих умовах, а там, де діяли партизани – заслуговує особливого визнання. Адже в особі начальників райуправ, бургомістрів і старост “банди” бачили своїх найперших ворогів і застосовували до них найжорстокіший терор. Але, зважаючи на переслідування, більша частина апарату місцевого управління вірно служила “справі німців”, про що говорить велика кількість вбитих, поранених, викрадених серед його службовців. Далі автор аналізує мотиви такої поведінки і приходять до висновку, що не матеріальні блага рухали цими людьми, адже їх забезпечення було недостатнім, а “...віра в те, що народи Росії, не дивлячись на всі труднощі війни... будуть у новій Європі йти назустріч кращому майбутньому.” [27, арк. 14, 26 – 27].

Таким чином, військова зона формувалася у процесі просування частин вермахту по території СРСР і передачі її глибинних районів під управління цивільної окупаційної адміністрації. На відміну від рейхскомісаріату, вищі владні повноваження тут належали командуванню вермахту: спочатку в особі VII адміністративного відділу при штабі командуючого військ тилового району, а з кінця 1942 р. – адміністративних відділів при штабах груп армій. На місцях всіма справами керували комендатури, спираючись на створювані ними органи “місцевого самоврядування”. Наявність двох управлінських структур, військово-господарської та військово-адміністративної, породжувала численні суперечності між ними.

З директивних документів видно, що у першу чергу перед органами окупаційної адміністрації ставилося завдання забезпечення продовольством збройних сил Німеччини, по-друге, відновлення роботи визначених галузей промисловості, особливо нафтової, по-третє, налагодження транспортної мережі. Для цього створювався розгалужений військово-господарський апарат під керівництвом Герінга. Вся окупована територія поділялася на чотири зони, кожна з яких мала певні відмінності у господарському управлінні. Район бойових дій, тиліві армійські райони і прифронтний район входили до військової зони.

“Третьою силою” у військовій зоні, як і по всій території України, були різноманітні поліцейські і каральні органи, на яких лежить лєвова частка відповідальності за масове винищення населення.

Створення органів місцевого управління було першочерговим завданням окупаційних властей. З самого початку їх рівень обмежувався районом і громадами. Обласний рівень військовою адміністрацією не використовувався. Процес створення місцевих управ проходив досить швидко шляхом призначення керівника району, який займався підбором кадрів і був відповідальним перед німецькими інстанціями. Діяльність керівника району і всіх місцевих урядовців регламентувалася постановами німецького командування. Структура міських і районних управ була схожою, відповідала потребам життя міста чи району і

могла дещо змінюватись у процесі діяльності. Найнижчою посадовою особою органів місцевого управління був сільський староста. Інколи старост обирали самі жителі села. Господарські інстанції формували власний розгалужений апарат українських допоміжних органів.

На посади залучалися різні категорії людей. Це породжувало певні проблеми для окупаційних властей і такі явища як некомпетентність, зловживання службовим положенням, “родинність”. Інколи на відповідальні посади потрапляли ініціативні місцеві діячі, які намагалися, особливо у початковий період окупації, розширити рамки повноважень створюваних органів, використовуючи при цьому суперечності між німецькими інстанціями, їх необізнаність з місцевими справами. Це викликало невдоволення окупаційних властей.

Від самого початку війни німецькі власті намагалися залучати населення України до служби у своїх військових формуваннях, допоміжних і бойових частинах вермахту, органах охорони порядку. Останні були важливою складовою місцевих українських допоміжних органів. Незважаючи на позитивну позицію в цьому питанні чиновників рейхсміністерства східних окупованих територій і представників командування вермахту, через негативне ставлення до цієї ідеї Гітлера масове формування бойових частин з українців, і, тим більше, їх об’єднання в Українську армію, так і не було розпочате.

Німецькі чиновники по різному ставилися до місцевих органів. Тверезомислячі з числа військових урядовців високо оцінювали діяльність українських діячів з числа інтелігенції. При цьому відзначалося, що співпраця з військовими на початковому етапі була більш плідною, ніж з цивільними властями. Проте й вони відзначали загальну розчарованість української інтелігенції політикою німців. Так, комендант 531-го армійського тилового району (Донеччина) у своєму звіті за червень 1943 р. констатував: “Той факт, що населення в дуже незначній мірі допускається до участі у власному державному будівництві, посилює почуття неповноцінності й байдужості, але в той же час викликає всюди критику заходів, що проводяться німецькою адміністрацією, яку тут вважають відповідальною за всі надії й бажання, що не збулися.” [28, арк. 75].

РОЗДІЛ 3

Господарська діяльність окупаційних властей

3.1. Політика військових властей у галузі промисловості

Східні райони України історично склалися як могутній промислово-сировинний регіон. Так, у Донбасі до війни середньодобовий видобуток на 306 великих і 500 середніх та дрібних шахтах становив 280 тис. тонн вугілля. Крім того, тут вироблялося 30% чавуну, 20% сталі, 22% прокату СРСР [471, с. 28]. Важливим індустріальним центром також був Харків, де розташовувалися, зокрема, підприємства оборонної промисловості.

Як відомо, німецькі армії наступали досить успішно. Радянські, відступаючи, руйнували все, що тільки було можливо. При цьому доля людей, що залишалися на окупованих ворогом територіях, не бралася до уваги. Не був винятком і СРСР з його армією.

В радянській історіографії процес евакуації промисловості та майна на схід висвітлено досить ґрунтовно. За масштабністю це явище не має прикладів у світовій історії і справедливо вважається одним з ключових факторів перемоги СРСР у війні. Однак протягом тривалого часу замовчувалися негативні аспекти цього процесу, зокрема, тотальна руйнація, яка списувалася, в основному, на окупантів. І хоча М.Коваль звертав увагу на складність визначення, що саме було зруйновано в 1941 р. під час відступу радянських військ, а що в 1943 р. – німцями, останнім часом зроблено кроки й у цьому напрямку [272, с. 219].

Евакуація з України здійснювалася відповідно до постанови від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна” [320, с. 263 – 266]. А 3 липня 1941 р. по радіо прозвучала відома промова Сталіна, в якій, зокрема, говорилося: “При вимушеному відході частин Червоної армії виводити весь рухомий залізничний транспорт, не залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати супротивнику ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники мають

виганяти всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиллові райони. Усе цінне майно, у тому числі, кольорові метали, хліб та пальне, повинні безумовно знищуватися” [216, с. 27]. І це не були пусті слова.

Масштаби руйнації промисловості можна прослідкувати по документах створеної німцями місцевої української адміністрації, яка займалася обстеженням стану підприємств на предмет відновлення їх роботи. Так, за підрахунками індустріального відділу Харківської міської управи підприємствам міста було завдано збитків на суму близько 30 млн. крб., з них: зруйновано і спалено устаткування – на 17 млн. крб., вивезено на схід – на 13 млн. крб. [433, с. 156].

Про руйнування вугільної промисловості Донбасу свідчать такі дані: з 97 обстежених шахт комбінату “Сталінвугілля”, за винятком новобудов, не збереглася жодна; зі 134 копрів потребували заміни або капітального ремонту 65; зі 162 вентиляторів підірвано 45; зі 171 піднімальної машини потребували заміни 67. В обстежених шахтах копри, піднімальні машини і котли збереглися на 45%, технологічний комплекс поверхні – на 44%, вентилятори – на 68%, поверхневі будівлі – на 71%. Більшість шахт затоплено. Така картина спостерігалася на всіх шахтах регіону [471, с. 35 – 36].

Слід зазначити, що не залишалось осторонь і населення. Про це свідчать звернення окупаційних властей з погрозами і вимогами повернути награване обладнання та зняття. Наприклад, такий наказ оприлюднив комендант Сум Краузе, погрожуючи обшуками й розстрілами [253].

Сучасний дослідник І.Ветров виділяє три періоди військово-економічної окупаційної політики німців в Україні: перший (червень 1941 – листопад 1941 р.) – “сировинний”, характеризувався пріоритетним вивозом сировини; другий (грудень 1941 – серпень 1943 рр.) – “господарський лібералізм”, зосередження зусиль на частковому відновленні галузей важкої промисловості та гірничодобувної, проникнення середнього приватного капіталу; третій (серпень 1943 – вересень 1944 рр.) – тотальна руйнація промислових центрів України й вивіз матеріальних цінностей до Німеччини [457, с. 140].

На початковому етапі окупації німецькі власті не планували відновлення потужної української промисловості. Відповідно до їх планів Україні відводилась роль сировинного придатку. Тому її промисловість мала бути знищена шляхом демонтажу і вивезення обладнання до Німеччини. Така доля спіткала обладнання підприємств Горлівки, Макіївки, Єнакієво, Костянтинівки, Маріуполя, яке не встигли евакуювати на схід або знищити радянські війська. На заводах і фабриках конфісковувались пальне, мастильні матеріали, сировина, готова продукція тощо. У Донбасі до рук окупантів потрапило близько 2 млн. тонн вугілля [457, с. 50 – 60].

Проте, вже восени 1941 р., коли стратегія “блискавичної війни” провалилася і стало зрозуміло, що війна затягнеться, німці були змушені скорегувати власну окупаційну політику, зокрема, в економічній сфері. Ще більше це стало зрозуміло у 1942 р. після поразки під Москвою. 23 січня А.Розенберг видав постанову “Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях”. У ній говориться про необхідність відновлення галузей економіки окупованої України, які вкрай потрібні для німецької “воєнної машини”. До таких відносились: видобуток та переробка нафти; видобуток марганцевих руд; виробництво сирого каучуку; заготівля льону, конопель, бавовни; відновлення постачальних виробництв (електроенергетика, газ, вода); відбудова транспорту; виробництво будівельних матеріалів; виробництво сільськогосподарських машин; видобуток торфу, вугілля, руди; відновлення роботи залізопрокатних і ливарних заводів; виробництво скріплювального та будівельного лісу; розвиток ремісничого промислового виробництва для виготовлення предметів широкого вжитку [457, с. 72 – 74]. А 2 листопада 1942 р. Г.Герінг констатував вже dokonаний факт зміни визначеного курсу і необхідність сильніше прив’язати економічну могутність східних територій до німецької війкової економіки [457, с. 115].

Велику роль у відновленні шахт Донбасу відіграли місцеві українські органи. При міських управах були створені гірничо-промислові відділи, які вже в перші тижні окупації направили своїх фахівців для обстеження стану

шахтового господарства. Так, гірничо-промисловий відділ міськуправи Юзівки обстежив 59 шахт. Міськуправа Чистяково створила управління дрібних шахт, яке об'єднувало 43 дрібні шахти і займалося їх відбудовою. На кінець січня 1942 р. працювало чотири з них, на кількох велися відновлювальні роботи. Було також оголошено про продаж вугілля [236; 266].

Поряд з цим для відбудови шахт була створена спеціальна організація “Берг Хютте-Ост”. Підключилися до цієї роботи також колишні комбінати. У Сталінській області цим займалося гірниче управління (колишній комбінат “Сталінвугілля”), яке об'єднувало 152 великі і середні шахти. У районах області в цьому напрямку працювали трести. Зокрема, колишній трест “Орджонікідзевугілля” відновлював шахти Єнакієвського району [471, с. 35].

Процес відбудови зустрічав великі труднощі, пов'язані з відсутністю обладнання, будівельних матеріалів і особливо електричної енергії. Адже електричне господарство при відступі радянськими частинами знищувалося в першу чергу. І.Тарнавський зазначає, що загарбники опинилися у своєрідному замкненому колі, розірвати яке їм так і не вдалося: для відбудови шахт та видобутку вугілля потрібна була електроенергія, а для її виробництва – вугілля, якого в достатній кількості не було. Тому німецькі фахівці зі штабу “Ост” вважали можливим поновлення нормального виробництва в цій галузі, навіть за дуже оптимістичними прогнозами, не раніше весни 1943 р. [471, с. 45]. На думку дисертанта головна проблема полягала не в недостатній кількості вугілля, адже, як говорилося вище, німцям дісталися його солідні запаси, а в проблемах з обладнанням, особливо енергетичним.

Німці вдалися до поетапної відбудови шахтного господарства. В першу чергу мали відновлюватись шахти, що мали парове силове обладнання, або існувала можливість перевести їх на парове обслуговування. Далі планувалося відновлення там, де був найменший відсоток руйнування обладнання. У зв'язку з цим до першої черги відбудови призначалася обмежена кількість шахт – 37 зі 156 Сталінської області, які мали вступити в дію не пізніше першої половини 1942 р. Взагалі фахівці гірничого управління розраховували на щомісячне зрос-

тання видобутку вугілля у таких темпах: січень – 1840 тонн щоденно, лютий – 4570 тонн, березень – 7655, квітень – 11400, травень – 13200 і в червні 1942 р. воно мало скласти 16330 тонн щоденно. До кінця ж року шахти 8 трестів мали вийти на 45% показників довоєнного рівня [311]. Але плани не відповідали реальному стану справ.

Вже на початковому етапі процес відновлення пішов з ускладненнями. У наказі №33 начальника гірничо-промислового відділу Сталінської міськуправи від 15 грудня 1941 р. говориться, що план вугледобування не виконується, а відновлювальні роботи ведуться надзвичайно повільно і недоброякісно [35, арк. 12]. За твердженням головного інженера гірничого управління Б.Шерстюкова у лютому 1942 р. 75% шахтного фонду колишнього комбінату “Сталінвугілля” перебувало у стадії відбудови, але відновити вдалося лише кілька шахт: “Ново-Мушкетове”, №12-“Наклонна”, “Бутівка”, “Софія”, “Іван” тресту “Макіїввугілля”, №5-5біс “Трудівська”, №1-2 “Смолянка”, №4 “Левенка”, №1 “Щеглівка”. У місячному звіті за квітень 1942р. господарського штабу “Ост” зазначалося, що через проблеми з електроенергією у Сталінській області експлуатується лише 29 кам’яновугільних шахт. До листопада 1942 р. організацією “Берг-Хютте Ост” було відбудовано і стало до роботи 40 вугільних шахт [471, с. 40].

В цих умовах швидше йшла відбудова дрібних шахт. На листопад 1941 р. у Сталінській області вже працювало 16 таких шахт, видобуток яких склав 1415 тонн, а в грудні – 60 і видобуток зріс до 7000 тонн [315].

У червні 1942 р. стан відбудови вугледобувної галузі Донбасу став предметом обговорення у ставці фюрера, результатом якої став наказ начальника штабу Верховного командування Кейтеля, у якому зазначалося, що відновлення видобутку вугілля у цьому регіоні є однією з найважливіших передумов продовження бойових дій на східному театрі і використання його багатств в інтересах німецької військової промисловості. У зв’язку з цим наказувалось: групі армій “Південь” всіма засобами підтримувати діяльність інстанцій, які безпосередньо займаються відновленням вугледобування в цьому

районі; направити сюди в якості робочої сили у червні 30 тис. військовополонених, а в серпні і вересні ще по 15 тис.; шахтарі, в тому числі й військовополонені, повинні отримувати продовольство по тих же нормах, що і радянські цивільні й військовополонені, які працюють на вугільних шахтах рейху; в особливо складних випадках продовольство дозволялось брати з військових продскладів; потреби й заявки шахтоуправлінь прирівнювались до потреб військових частин.

Вищенаведені розпорядження були наслідком десятиденного інспектування донецького вугільного басейну генеральним директором Плейгером в червні 1942 р. Згідно його доповіді фюреру можливим було досягнення середньодобової норми видобутку вугілля з 1 січня 1943 р. до 30 тис. тонн з доведенням щомісячної норми до 750 тис. тонн (на час інспекції – 50 тис. тонн щомісяця). Пріоритетним Плейгер вважав освоєння невеликих і малих шахт з прямим способом видобутку, особливо у районі Чистяково. За його ж даними на 30 травня 1942 р. на складах знаходилось 647 тис. тонн вугілля [23, арк. 8 – 9, 12 – 13]. Фактично німецький фахівець пропонував той шлях, яким вже з кінця 1941 р. йшло відродження вуглевидобувної галузі місцевими українськими установами.

Після окупації влітку 1942 р. Ворошиловградської області роботи по відбудові шахт розгорнулися й тут. Причому слід відзначити, що проводилися вони згідно рекомендацій Плейгера. У Кадіївці створено три дирекції, на яких на середину жовтня картина відбудови була такою: дирекція №3 (колишній трест “Серговугілля”) відбудова йшла на 27 копальнях; дирекція №4 (колишній трест “Кадіїввугілля”) – на 20 копальнях, з яких 5 повністю відновлено; дирекція №5 (колишній трест “Брянськвугілля”) – 19 копалень, з них 7 вже працювали [239]. У вересні 1942 р. в Алчевському районі (Селезневський кам’яновугільний трест) введено в експлуатацію 52 дрібні шахти, на яких видобуто 2490 тонн вугілля. У жовтні планувалося відбудувати ще 20 шахт [310].

Нажаль, автору не вдалося знайти в архівах узагальнюючих даних про

роботу вугільної галузі в 1943 р. Проте, згідно повідомлення господарського штабу “Схід” від 30 вересня 1944 р. в Донецькій області за весь час окупації було видобуто близько 4,1 млн. тонн вугілля, тоді як до війни щорічно видобувалося 90 млн. тонн [400, с. 193]. Більшість дослідників вважають, що саме недостатня кількість українського вугілля викликала необхідність для німців завозити його з Верхньої Сілезії. Всього до 1 січня 1944 р. з Німеччини в Україну було завезено 861878 тонн кам’яного вугілля і коксу [403, с. 212]. Але Манштейн у своїх мемуарах пояснює завезення німецького вугілля необхідністю обслуговування залізниць, адже донецьке для німецьких паротягів не годилося [204, с. 461].

Цікаво відзначити, що шахтне господарство було предметом оренди. Так, гірничо-промисловий відділ Юзівської міськуправи в грудні 1941 р. передав шахти Мар’їнської групи в оренду Мандрикінському гірничопромислому товариству [34, арк. 45]. Навпаки, у 1943 р. міськуправою Ясинуватої і районом Авдіївка орендувалися дрібні шахти у гірничопромислового товариства “Схід” для задоволення потреб у паливі – 12 тис. тонн на рік [40, арк. 136].

Звертає увагу, що в першому випадку міськуправа виступає здавачем, а в другому – орендарем. Можливе пояснення цьому факту: як і в інших галузях, спочатку відновленням займалися місцеві українські органи, а потім підприємства передавали спеціально створеним установам, в даному випадку товариству “Схід”. Також не вдалося з’ясувати, що стоїть за назвою “Мандрикінське товариство”. Можливо, це приклад місцевої приватної ініціативи? Принаймні, відомий прецедент такої ініціативи у Харкові. Обербургмістру цього міста надійшла доповідна записка від гірничопромислового товариства “Вугільник” (без дати). В ній говориться, що його створили гірничі інженери, колишні власники вугільних копалень з метою будівництва й експлуатації дрібних власних вугільних копалень у Донбасі з подальшим транспортуванням до Харкова. Від обербургмістра члени товариства сподівалися отримати підтримку й піднесення відповідного клопотання перед німецьким командуванням. Вони також повідомляли, що провели експериментальні роботи по переробці вугільних від-

ходів, яких багато було у Харкові, на якісне паливо [124, арк. 91]. Відповідь невідома, але навряд чи вона була позитивною, адже ця сфера привертала увагу німецьких монополій.

Крім проблем з обладнанням та енергетикою ще однією проблемою, яка постала при відбудові шахт, стала нестача робочих рук. На початку окупації спеціалісти всіх галузей мали зареєструватися у відділах праці про що повідомлялося в оголошеннях [281]. Шахтарям заборонялося працювати в сільському господарстві [53, арк. 9]. Однак їх все одно не вистачало. Про це свідчать данні по дирекціону №3 Юзівського гірничо-металургійного товариства “Схід”. У липні 1942 р. на його п’яти шахтах працювало 684 гірників, тоді як потреба становила 2011. При цьому продуктивність праці шахтарів через відключення електроенергії на цих шахтах була низькою – від 0,140 до 0,422 тонни на одного [34, арк. 160 – 163]. Для компенсації нестачі робочої сили, як зазначено вище, використовувалася праця військовополонених. Крім того, в Донбас було направлено 1750 шахтарів з Німеччини [471, с. 38].

Відбудова вугільної промисловості була неможлива без відновлення роботи галузей, пов’язаних з нею. Йшлося, перш за все, про машинобудівні заводи, які до війни виробляли гірниче обладнання: Краматорський, Горлівський, Торезький, Сталінський. Для виготовлення деталей устаткування і ремонту окупаційні власті намагалися запустити у дію рудоремонтні заводи: Доненерго та “Шахтобуд” у Сталіно, “Гірничій інструмент” у Ворошиловграді, Рутченківський рудоремзавод. Зокрема, останній відновив копри на шахтах №29 (Вознесенська) та №19 (Рутченкове). На місцях з цією ж метою відкривалися механічні майстерні, наприклад, майстерні дирекціону №10 у Краснодоні [471, с. 39 – 40].

Поряд з гірничою робилися спроби відновити роботу інших галузей важкої індустрії. Активну роль у цьому відігравали німецькі монополії. Ще на початку війни вони розпочали боротьбу за підприємства України. Про це свідчить записка власника металургійного підприємства у Родингені Ганса Галя від 26 червня 1941 р. [196, с. 331]. Але вони не були власниками підприємств. За-

води і фабрики на окупованій території України вважалися власністю рейху. На воєнний період вони знаходилися під опікунським управлінням монополій, або здавалися в оренду (див. додаток Є). За масштабами діяльності найбільшим на терені України було гірничо-металургійне товариство “Схід” (“Берг унд Хюттенверке ГмбХ Ост”). Бувало, що на одному заводі господарювали кілька фірм. Наприклад, на Ворошиловградському паротягобудівному крім концерну Круппа ще діяв концерн Герінга [457, с. 67 – 68].

У цій сфері німецьким фірмам вдалося досягти певних результатів. Так, у січні 1942 р. доменні печі №4 заводу “Азовсталь” та №1 заводу ім. Ілліча в Маріуполі почали виплавку чавуну. Відновили роботу прокатні стани. Але незабаром через проблеми з вугіллям та електроенергією виробництво прокату припинилося. У Сталіно було введено до ладу прокатний стан “350”, який виготовляв ресорну сталь, цех залізних конструкцій по виготовленню конструкцій для мостів і підприємств вугільної промисловості, а також три механічні майстерні. У серпні 1942 р. на Макіївському заводі давали продукцію листопрокатний та ливарний цехи, відбудовувалися мартенівські печі. Всього тут виплавили 1074 тонни сталі. Металургійний завод у Єнакієво за час окупації виготовив 70 тис. тонн чавуну, сталі та прокату [471, с. 46].

Номенклатура виробів заводів України обумовлювалась необхідністю обслуговувати вермахт. Тому найчастіше на металургійних заводах ремонтували армійські машини, виробляли ресори та інші деталі, предмети широкого вжитку для армії та населення. На заводах Маріуполя виготовлялося 300 одиниць амортизаторів для автомобілів щоденно, візки, ліжка, металеві бочки; Макіївський завод – армійські ліжка, кирки, ланцюги; у Єнакієвому – запальнички та інші побутові речі. Подібну продукцію випускали металургійні підприємства Ворошиловградської області – Ворошиловградський, Лутугінський, Алмазненський.

Цим же займалися й машинобудівні заводи. На колишньому машинобудівному заводі ім. Ленінського комсомолу у Сталіно в лютому 1942 р. працювали кузня, котельний та ливарний цехи, які обслуговували шахти та інші

підприємства регіону. У Ворошиловграді на заводі ім. Якубовського робилися спроби налагодження виробництва зварних труб невеликого діаметру для авіабомб. На заводі “20 років Жовтня” за весь час окупації відремонтовано 20 автомашин [471, с. 48 – 50]. Тракторний завод Харків-Лосєво налагодив випуск тракторів. З випущених на початок квітня 1942 р., 100 штук було передано у вермахт для використання у якості тягачів. Це виявилось настільки виправданим, що командування 6-ої армії замовило ще 160 тракторів [8, арк. 34]. Ізюмський паровозоремонтний завод у серпні-вересні 1942 р. мав бути знову прийнятий в експлуатацію Німецькою державною залізницею [17, арк. 292]. У Котопі на Сумщині працював залізничний ремонтний завод на якому було зайнято 1500 робітниками [18, арк. 210].

Випускали та ремонтували заводи України й озброєння: завод “Азовсталь” – два танки щоденно; завод ім. Артема – танки, автомашини і літаки; танкоремонтна майстерня у Новгород-Сіверському в березні 1943 р. відремонтувала 18 танків; цех №1 Макіївського заводу ім. Кірова виробляв снаряди; хімічні комбінати Горлівки й Костянтинівки - біохімічні речовини [457, с. 78].

Не менш важливою для німецької армії була робота швейної та взуттєвої промисловості, особливо взимку 1941 – 1942 рр. Так, 3 швейні майстерні фабричного типу й 4 дрібні кустарні у Сталіно з листопада 1941 по серпень 1942 р. пошили 600 хутряних шуб, 1161 вовняну ковдру, 220 шапок, 1100 навушників, 2590 пар рукавиць тощо, а також відремонтували велику кількість обмундирування та білизни. Сукняна фабрика за цей період виготовила 6723 пари шкарпеток, 1382 пари рукавиць. Ворошиловградська фабрика від серпня до грудень 1942р. виробила 22090 м тканини, 757 м марлі, 314 овечих кожухів, 690 пар рукавиць, 3478 простирадл, 3615 рушників, 3620 шкарпеток [471, с. 53]. Швейні фабрики Маріуполя, де працювало 1700 робітниць, випускали шкарпетки, светри, кожухи для гірськострілецьких частин [19, арк.108 – 109]. Хутряна фабрика в Охтирці виготовляла щомісяця 1 тисячу хутряних жилетів та 100 кожухів [30, арк. 58]. Подібні підприємства діяли в усіх областях військової зони.

Наскільки важливе значення для вермахту мала робота місцевої українсь-

кої промисловості свідчить той факт, що чиновник VII відділу 538 (У) польової комендатури у Маріуполі в середині липня 1942 р. констатував: “Силами відновлених і відновлюваних підприємств вдається повністю забезпечити потреби військ танкової армії” [19, арк. 109].

Проте, для військових властей на першому місці стояло постачання вермахту. З цієї точки зору для них було важливим перш за все відновити роботу легкої та переробної промисловості. Про це, зокрема, йшлося в наказі начальника тилового району групи армій “Південь” від 3 листопада 1941 р.: “Для безпосереднього постачання військових частин потрібно, щоб якнайшвидше почали працювати, якщо цього ще не сталося, млини, хлібозаводи, скотобійні, а також переробні підприємства, такі як фабрики по виробництву консервів, цукрові заводи та підприємства по виробництву продуктів харчування.” [15, арк. 68].

З самого початку окупації для керівництва підприємствами цього профілю стали утворюватися об’єднання в межах всієї України, яким підпорядковувалися окружні управління - трести. “Головному управлінню цукрової промисловості України”, яке перебувало у Вінниці, підлягали окружні управління у Ровно, Проскуріві, Житомирі, Вінниці, Умані, Смілі, Києві, Полтаві, Харкові, Сумах [81, арк. 32]. До останнього, яке у грудні 1941 р. офіційно іменувалося “Сумське обласне управління цукрової промисловості “Цукротрест”, крім заводів власне Сумщини (рафінадний у Сумах, цукрові у Ворожбі, Степанівці, Дубов’язівці, Чупахівці, Тернах, Угроїдах, Мезенівці, Вороніжі, Бурині, Миколаївці) входили Красно-Яружський, Ракитянський, Головченський, Тьоткінський, Благодатенський Курщини. Директором тресту працював Козій. До призначення трестом директорів заводів ними, за відсутності старост, призначених німецьким командуванням, та комендантів чи директорів, призначених міськуправами, керували колишні головні інженери [89, арк. 1].

Проте, не всі заводи працювали. Деякі з них були зараховані до категорії непрацюючих, як, наприклад, Веренський у Миколаївці Ульянівського району Сумської області, і за рахунок їх обладнання відбудовувалися інші заводи. У згаданому випадку місцевий управляючий вважав таке рішення помилковим

[89, арк. 14]. На початок 1943 р. в Сумській області працювали заводи у Ворожбі, Дубов'язівці, Чупахівці. Після довгих відбудовчих робіт запрацював 31 грудня 1942 р. завод у Степанівці. Були готові до пуску цукроварні в Тернах та Угроїдах, а на Мезенівському заводі закінчувалося обладнання цехів [308].

На Чернігівщині відновлений цукровий завод у Носівці мав бути пущений 20 січня 1942 р. [17, арк. 80 – 81]. Серед діючих на 1 березня 1942 р. названа і цукроварня у Новому Базані [457, арк. 208 – 229]. Два цукрових заводи працювали у Карлівському районі Харківщини [20, арк. 57]. Проте, питання про загальну кількість підприємств цієї галузі та їх діяльність на Чернігівщині й Харківщині потребує подальшого дослідження.

Така ж система управління існувала й у масляно-молочній промисловості. “Центральному українському молочно-жировому управлінню” підпорядковувалися маслотрести на місцях, наприклад, “Сумське обласне об’єднання молочно-масляної промисловості”. Йому підлягали 27 заводів Сумщини. Вони переробляли молоко, яке в обов’язковому порядку здавало населення. Для цього по селах була розгорнута мережа зливних та сепараторних пунктів. Так, Буринський маслозавод на травень 1942 р. мав 57 таких пунктів [68, арк. 341].

Ефективність роботи цих заводів ілюструють такі цифри. Від 20 до 31 травня 1942 р. від 169648 загальної кількості корів надійшло: молока – 1250772 кг; сливок – 2661,2 кг; селянського масла – 113 кг; топленого масла – 104,65 кг. Це в перерахунку на молоко жирності 3,8% становило 1040526 кг, а на одну корову в день – 0,37 кг. В результаті переробки отримано: масла – 43523,32 кг; сиру твердого – 2510,4 кг; сиру звичайного – 46573,6 кг. За цей же період реалізовано: військовим частинам - 25589,8 кг масла, 1189,5 кг сиру твердого, 8831,8 кг сиру звичайного, 6794,8 кг цільного молока; іншим – 1683,4 кг масла, 644 кг сиру твердого, 28769 кг сиру звичайного, 11997,7 кг цільного молока.

Від 1 до 15 серпня 1942 р. по 24 заводах (решта, можливо, не працювали або не подали звіти) від 158376 перших та 92 других корів надійшло: молока – 2954875 л, що в перерахунку на жирність 3,8% склало 3168441 л; селянського масла – 366,14 кг, що в переводі на молоко жирності 3,8% склало 8926 кг.

Всього ж від 1 січня до 15 серпня 1942 р. надійшло 17082742 літри молока, що становило по різних заводах від 3,3 до 25,8% до завдання [62, арк. 43].

Всього ж за 1942 р. Сумським маслотрестом було закуплено 39332836 кг молока, 311662 кг сиру звичайного, 850561 кг масла, 92907 кг топленого масла, 734 кг сиру твердого, 7574 кг сиру “Бакштейн”, 60 кг сиру жирного. Від переробки отримано різноманітну продукцію, більшість якої – м’який сир, масло, тверді сири відправлялася до контори в Київ (а звідти, мабуть, до Німеччини), або реалізовувалася військовим установам (детальніше див. додаток Ж) [57, арк. 7]. Подібна картина спостерігалася і в інших областях військової зони.

Централізованим було управління й борошномельною промисловістю. Наприклад, на Сумщині діяло “Сумське обласне бюро борошномельної, круп’яної, хлібопекарської та маслоробної промисловості”, на Ворошиловградщині – “Ворошиловградське обласне управління борошно-олійної та хлібопекарної промисловості”. На Харківщині відповідна “Борошно-хлібопекарська контора” разом із заготівельною конторою “Заготзерно” підпорядковувалися одному німецькому керівнику, який в свою чергу підлягав Ві Кдо та Центральному торговельному товариству [127, арк. 62].

Для регулювання рівня споживання населенням зернових та олійних культур частина млинів та олійниць були закриті і опломбовані. Молоти зерно на борошно дозволялося на визначених властями млинах за спеціальними помольними картками. Так, на Сумщині в шести районах Роменської округи на кінець листопада 1941 р. таких млинів було 76. (Для порівняння, у Ворошиловградській області на 1 січня 1943 р. було введено в експлуатацію 60 млинів та олійниць [227]). Крім помолу на дерть, для населення дозволявся лише помол 96% пшеничного та 95% житнього борошна [99, арк. 26].

Цікаво, що на Сумщині з 1 листопада 1942 р. всі колишні колгоспні млини перейшли у відання організованого “Центрального Управління сільськогосподарських млинів Сумської області” [74, арк. 41]. Проте, така практика тривала недовго і в силу їх низької прибутковості в травні 1943 р. млини, олійниці, крупорушки нетоварного значення знову були передані на баланс громадських

господарств. Плата за помол та мірчук мали належати їм, а мірошникам нараховувалися трудовні. Наказувалося також відкрити у кожному районі по одній олійниці. Замовник за переробку мав отримувати 50% олії та макухи. Решта 50% залишалися олійниці, з яких за 35% олії та макухи олійниця сплачувала здавцеві за державними цінами, а 15% залишалися олійниці як плата за переробку. Олійниця здавала олію Споживспілці, а макуху – “Заготзерну” [104, арк. 7]. Державні ціни у кілька разів були меншими за ринкові. Ця обставина навряд чи сприяла бажанню селян нести врожай на олійницю. Але вони були поставлені у такі умови, що іншого виходу у них не було.

Оплата за помол бралася грошима або частиною зерна. У Грайворонському районі Харківщини у січні 1942 р. за помол одного центнера озимих культур платили 6 руб. з обов’язковим продажем 20% від кількості привезеного [154, арк. 54]. На березень 1942 р. на Сумщині вона становила (за 100 кг): 7 руб. за пшеницю 85%, 6 руб. за пшеницю 96%, 7 руб. за жито 85%, 6 руб. за жито 95%, 15 кг жита або пшениці, 10 кг за простий помол. Середня ставка оплати за масляне насіння становила 10 руб. за 100 кг, а продажна ціна “Заготзерно” за харчове масло – 1000 руб. за 100 кг [90, арк. 2].

На Чернігівщині на середину листопада 1942 р. для військових частин, “Заготзерна” та осіб, які мали спеціальний дозвіл помол робився за гроші: на борошно – 15 руб. за 100 кг, на дерть – 7 руб. 50 коп. за 100 кг. Для цивільного населення та закладів, які не мали спеціального дозволу вказані послуги надавалися виключно за натуральну оплату (мірчук): на борошно – 15%, на дерть – 10% [180, арк. 4].

Але за наказом німецького командування з 15 січня 1943 р. така практика була поширена на всю територію військової зони. Переробка зернових культур на борошно та крупу для громадських господарств і населення здійснювалася виключно за мірчук, який потім млини здавали “Заготзерну” по 70 руб. за 100 кг. Він становив: при переробці на вальцях жита і пшениці на борошно без відбору висівок та ячменю і кукурудзи з відбором висівок – 15%; при переробці на жорнах ячменю, гречки, проса на борошно разового помолу – 10%; при пе-

реробці на крупорушках гречки на крупу та проса на пшоно – 15% [90, арк.1]. Натуральна оплата за послуги переробних підприємств ще більше знецінювала грошові знаки, а існуючі обмеження у цій сфері посилювали незадоволення окупаційними властями.

Є численні дані про відбудову і випуск продукції плодоовочевими, ковбасними, консервними, спиртовими, пивоварними, хлібними заводами, птахокомбінатами тощо. В цілому ж можна зазначити, що окупаційним властям вдалося налагодити успішну роботу переробних підприємств і це стало важливим фактором забезпечення вермахту.

Процес відбудови підприємств в умовах окупації можна простежити на прикладі Харкова. Як вище зазначалося, промислового потенціалу цього міста великих збитків завдала евакуація і знищення під час відступу Червоної армії. По галузях це виглядає так. До початку війни у місті працювало 553 підприємства, з них: машинобудівної та металообробної галузв – 162, текстильної – 69, харчової – 56, деревообробної – 42, хімічної – 33, поліграфічної – 27, будівельної – 24, шкіряно-взуттєваої – 23, різних – 117. А на 1 квітня 1942 р., при обстеженні чиновниками міськуправи міста, виявлено 189 підприємств: 62 підприємства машинобудівної та металообробної, 29 текстильної, 24 деревообробної, 26 хімічної, 21 харчової, 16 селікатної, 11 різних галузей [114, арк. 87].

Процес відбудови датується початком окупації з ініціативи діячів міськуправи. Зрозуміло, що в таких умовах питання про повну відбудову промисловості міста до її довоєнного рівня не ставилося. Як зазначав обербургомістр О.Семененко завдання полягало у раціональному використанні сировини, матеріалів, верстатів, що залишилися на харківських заводах, шляхом організації, концентрації їх на невеликій кількості підприємств [433, с. 157].

Вже 1 листопада 1941 р. при міськуправі створено “Відділ міського господарства”, до якого 20 січня 1942 р. приєднано підприємства ліквідованого “Відділу енергетики та промисловості”. З 1 березня 1942 р. в результаті нової реорганізації утворено “Індустріальний відділ”. На цей час в його віданні, крім переданих 22 підприємств новоутвореному “Комунальному відділу”, перебува-

ло 191 підприємство, з яких: 50 працюючих; 49 таких, що могли стати до ладу найближчим часом; 40 призначених до консервації; 52 знаходились під керівництвом німецького командування.

Всі підприємства розпочали свою діяльність з відбудовчих робіт та капітальних ремонтів, що поставило їх у скрутне фінансове становище. До того ж сподівання на швидке налагодження електропостачання не справдилися. Тому частину з них було поставлено на повну консервацію, а на решті устаткування пристосовували до ручної праці. Все ж на середину квітня 1942 р., як зазначає у “Пояснювальній записці” керівник індустріального відділу В.Галицький, стали помітними деякі ознаки поліпшення ситуації: ліквідовано заборгованість по зарплатні, частина підприємств робили внески до бюджету міськуправи [115, арк. 1]. Для прикладу, за січень 1942 р. 51 підприємство (15 машинобудівної та металообробної, 5 хімічної, 5 текстильної, 2 швацької, 3 шкіряно-взуттєвої та хуτροвої, 8 харчової, 4 поліграфічної, 9 інших галузей), на яких працювало 2504 осіб, з них 1774 робітники, виробили валової продукції на 1995,7 тис. руб. [128, арк. 45].

Крім того, частина діючих підприємств фабрично-заводського типу підлягала іншим відділам міськуправи, районним управам, різним установам. На травень 1942 р. налічувалося 30 таких підприємств, серед яких апаратно-радіаторний завод, завод “Санмедустанкування”, завод “Медапаратура”, пайове товариство “Електрометал”, завод “Ремсільгоспмашина”, завод “Металоспород”, броварня “Нова Баварія”, тютюнова фабрика тощо [113, арк. 9].

Враховуючи ці успіхи, німецьке командування на початку квітня 1942 р. поставило перед харківськими підприємствами ряд важливих завдань: а) виготовлення виробів для вермахту; б) відбудова пошкодженого устаткування Донбасу і Запоріжжя; в) відбудова сільського господарства та залізничного транспорту [109, арк. 3].

Одночасно відбувався перехід відбудованих і найбільш перспективних підприємств від міськуправи під керівництво німецьких військово-господарських установ. Якщо на 1 лютого 1942 р. у розпорядженні Wi Kdo знаходилися

35 підприємств різних галузей, то вже у квітні того ж року – 86, з них: машинобудівної та металообробної промисловості – 29; текстильно-швейної – 12; харчової – 4; деревообробної – 12; хімічної – 21; будівельної – 2; поліграфічної – 1; інших галузей – 5 [106, арк. 27 – 29]. Частина підприємств передавалася також іншим відділам міскуправи. Цей процес відбувався протягом всієї окупації. Тому кількість підприємств, підпорядкованих індустріальному відділу, постійно скорочувалася: на 1 січня 1942 р. – 83 діючих та 26 законсервованих; на 1 квітня 1942 р. відповідно – 18 та 22; на 1 серпня 1942 р. – 6 та 16; на 1 січня 1943 р. – 6 та 7 [433, с. 157].

Про номенклатуру та кількісні характеристики випуску продукції харківськими заводами свідчать наступні данні. На 1942 р. індустріальний відділ планував отримати з підпорядкованих йому підприємств 69 кожухів, 416 жилетів, 676 кальсонів, 2616 пар рукавиць, 676 нічних сорочок, 768 тілогрійок, 436 спецовочних курток, 1355 халатів, 1081 брюк, 60 пар чобіт з овчини, 28538 лопат, 2394 санок, 2380 граблів, 908 відер, 2250 цеберок, 1030 алюмінієвих мисок, 955 алюмінієвих каструль, 3364 алюмінієвих чавунів, 1010 сковорід, 4049 бідонів, 61000 лійок, 433063 штук фаянсового посуду (збереглася тільки друга частина документу, тому перелік неповний). Однак при цьому зазначалося, що збільшення випуску продукції залежить від подачі електричного струму, звільнення території підприємств від тимчасово розташованих там німецьких частин та зняття заборони німецького командування користуватися сировиною і паливом.

Наскільки ці плани реалізовувалися, видно з нижче наведених даних. За перший квартал було виготовлено 24 кожухи, 200 жилетів, 1779 пар рукавиць, 528 тілогрійок, 1355 халатів, 15 пар чобіт, 503 лопати, 148 грабель, 71 відро, 702 цеберко, 49 мисок, 136 каструль, 367 чавунів, 110 сковорід, 107 бідонів, 7000 лійок, 104437 штук фаянсового посуду [112, арк. 33]. За другий квартал виробнича програма підприємств індустріального відділу була виконана на суму 1268,9 тис. крб., тобто на 95,1%. Асортимент в основному складався з дрібного сільськогосподарського реманенту: лопати – 5651 штуки, граблі – 561,

санки – 982, вила – 468, та речей ширвжитку: відра – 879, кухонний посуд – 980 тис. та інше. При цьому, замовлення на сільгоспреманент значно перевищували можливості випуску. Недовиконання плану на 4,9% сталося внаслідок недостатньої роботи текстильної галузі через брак сировини і замовлень на пошив одягу. План прибутку у сумі 184,7 тис. руб. фактично виконано в сумі 268,6 тис. руб., тобто на 145% від плану [108, арк. 1].

Проте, обсяги виробництва не могли забезпечити навіть потреб населення Харкова, яке на той час становило 330 тис. осіб. Мінімальні річні потреби на товари широкого вжитку, за розрахунками планово-економічного відділу міськуправи, становили: сіль - 6600 тонн, цигарки – 450 млн. штук, махорка – 300 тонн, сірники – 4 млн. коробок, мило господарське – 1980 тонн, мило туалетне – 3,3 млн. шматків, білизна – 869 тис. комплектів, панчохла та шкарпеток – 1982 тис. пар, костюми та плаття – 746 тис. штук, верхній одяг – 430 тис. штук, взуття – 580 тис. пар, галоші – 500 тис. пар, дрібний сільськогосподарський реманент – 220 тис. штук, миски та цеберко – 40 тис. штук, кухонний посуд – 110 тис. штук. Як результат, на такі товари як сіль, цигарки, махорка, мило туалетне, панчохла та шкарпетки, костюми та плаття, верхній одяг, галоші дефіцит був дуже великим. Ці товари, якщо й виготовлялися, в основному йшли для постачання вермахту. А задоволення потреб населення було недостатнім: сірниками – 10,5%, милом господарським – 1,6%, білизною – 0,3%, взуттям – 2,2%, дрібним сільськогосподарським реманентом – 55,5%, мисками та цеберками – 18%, кухонним посудом – 4,8% [110, арк. 22 – 23].

Ситуація з дефіцитом промислових товарів була вигідною німецькому керівництву, адже, як говорилося вище, Україна мала стати ринком збуту німецьких товарів в обмін на сільськогосподарську продукцію. Але вже в січні 1942р. А.Розенберг визнав, що Німеччина була не спроможна ліквідувати цей дефіцит шляхом постачання товарів власне з Німеччини або з інших країн. В такій ситуації гроші, не забезпечені промтоварами, знецінювалися, а селяни все більше схилилися до того, щоб вирощувати продукцію тільки для власного споживання. Тому, коли відновлення та введення у дію зруйнованих фабрик і

заводів у великих масштабах не передбачалося, рейхсміністр бачив єдиний вихід – розвиток ремісництва на місцях [10, арк. 86 – 87].

Пізніше навіть було видане розпорядження про те, що всі діючі підприємства мають виробляти 20% предметів ширвжитку для населення. Його схвально зустріли у колах військової адміністрації. Так, у відгуку на це розпорядження один з військових чиновників (у документі не вказано хто саме) вказує, що таке рішення викликане нагальною необхідністю забезпечити населення найбільш необхідними предметами споживання, адже їх постачання з Німеччини неможливе. Далі автор кидає критичні стріли у бік інтендантських служб, які, на його думку, забирають собі всю без винятку продукцію відновлених підприємств [4, арк. 2 – 3].

Фактично А.Розенберг вирішив використати явище, яке вже мало місце на українських землях з перших днів окупації. Після падіння радянського режиму стихійно почала відроджуватися приватна ініціатива, адже ще були ремісники, торговці, що працювали до революції та в часи непу.

3 червня 1942 р. рейхсміністр видав розпорядження про порядок утворення ремісничих об'єднань “Новий статус ремісництва на Україні”. Ремісники поділялися на три категорії: 1) висококваліфіковані, здатні керувати підприємствами; 2) кваліфіковані; 3) ремісники, які навчаються виконанню робіт в тій чи іншій сфері. В якості самостійних майстерень (підприємств) могли бути тільки такі, які спроможні готувати кваліфікованих майстрів. Ремісники мали організувати власні об'єднання – артілі, для створення якої потрібно було не менше п'яти осіб. Вона мала власний статут. Керівник обирався членами артілі, як правило, на один рік. Членами артілі могли бути особи старші 16 років не єврейського походження, що визнають її статут. Для вступу потрібно було отримати згоду всіх членів артілі й сплатити вступний внесок грошима або натурою. Артілі, в свою чергу, могли зливатися у трудові (робітничі) об'єднання [10, арк. 66 – 71].

Наприклад, на Донеччині у Сталіно вже в грудні 1941 р. працювало 354 приватних підприємств переважно кустарного типу, на січень 1942 р. – 698, на

березень 1942 р. – 1845, на жовтень 1942 р. – 1906, у Маріуполі в грудні 1941 р. – 549, в Єнакієво на січень 1942 р. – 108, а на березень того ж року – 149, в Іловайську на серпень 1942 р. – 92, у Селидівську на жовтень 1942 р. – 140. У Сталіно на січень 1942 р. працювало 78 швацьких (з них 43 кустарі-одинаки та 35 мали від 2 до 10 майстрів), 17 кравецьких, 3 по вичинці шкір, 17 слюсарних, 8 годинникових майстерень, 38 перукарень, 19 фотографій, два магазини вин, два комісійних магазини та інші. У Ворошиловграді на 1 грудня 1942 р. налічувалося 778 ремісників із понад 50 спеціальностей. Поряд з малими ремісничо-кустарними підприємствами виникали і порівняно великі. Так, у Єнакієво діяло акціонерне товариство “Універсал”, яке відкрило їдальню, кафе, комісійний магазин, столярну майстерню, мало городнє господарство. При цьому за висновками податкових інспекторів приватні підприємства працювали рентабельно і факти їх закриття спостерігалися рідко [471, с. 56 – 58].

У Харкові на 1 січня 1942 р. діяли 665 кустарно-ремісничих промислових та 103 побутових закладів, а на 1 січня 1943 р. – відповідно 2205 та 193. У грудні 1942 р. вони виробили продукції на 29,5 млн. руб. та надали послуг на 31 млн. руб. Для порівняння: решта підприємств міськуправи Харкова за весь 1942 р. виробили продукції на суму приблизно 16,5 млн. руб. Враховуючи ці успіхи, в липні 1943 р. харківська штандартскомендатура ухвалила рішення про ліквідацію кустарно-ремісничого відділу міськуправи та передачу його функцій Ві Кдо [433, с. 159]. Відродження приватної ініціативи відбувалося в усіх областях військової зони.

Зусилля військово-господарських інстанцій були спрямовані на те, щоб поставити цей процес під свій контроль і спрямувати діяльність ремісників у вигідне для себе русло. Для цього використовувалися як адміністративні, зокрема, система реєстрації та видачі патентів, так й економічних важелів, адже сировинні ресурси контролювалися переважно німецькими господарськими інстанціями. Тому перерозподіл кінцевої продукції ремісничих об'єднань залежав від німецьких органів. У результаті велика частка ремісників, особливо у переробній сфері, знову ж таки працювали не для потреб населення, а викону-

вали замовлення для вермахту.

Така позиція господарських інстанцій зустрічала критику з боку військово-адміністративних органів. Проте, це не покращило ситуацію. Її яскраво змалював начальник відділу військової адміністрації Гельмут Кернер: “Довготривала суперечка про те, будувати чи демонтувати кустарні та індустріальні підприємства, негативно відбилася на виробництві предметів споживання... Нечисленні придатні до роботи підприємства легкої промисловості всі без винятку потрапили у розпорядження економічних інстанцій та працювали в їх інтересах, тим самим виключалася єдина можливість виробництва предметів споживання і знарядь праці для місцевого населення.” [6, арк. 124 – 125].

Під час відступу німці діяли так само, як Червона армія у 1941 р. Розпорядження Г.Герінга багато в чому перегукується з цитованим вище зверненням Сталіна: “1. Вся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка повинні вивозитись з господарств і підприємств харчової промисловості; 2. Переробні підприємства і підприємства харчової промисловості повинні бути знищені; 3. Виробнича основа сільського господарства, особливо документація і споруди заготівельних організацій харчової промисловості, мають бути знищені; 4. Населення, яке працює в сільському господарстві і харчовій промисловості в районах західніше встановленої лінії має бути евакуйоване.” [12, арк. 485]. Подібний наказ своїм підлеглим на Україні дав і рейхсфюрер СС Г.Гімmlер [209, с. 297 – 298]. Німці, з притаманною їм педантичністю, втілювали у життя тактику “випаленої землі”. Те, що з такими зусиллями вдалося відбудувати, знову знищувалося вогняним вихором, який знову прокотився українською землею, але тепер вже на захід. Населенню вдруге довелося відроджувати економіку понівеченого війною краю.

3.2. Впровадження “нового аграрного ладу”

Політика в галузі сільського господарства на території СРСР, яку передбачалося завоювати, розглядалася керівництвом Німеччини напередодні війни і на самому її початку. Як і в інших справах, думки нацистських лідерів сходилися стосовно стратегії, але розходилися щодо тактики. Виникло дві позиції, першу з яких виробило і відстоювало міністерство у справах окупованих східних областей. Його співробітник Бройтігам окреслив її так: “У зв’язку з надзвичайно важливим значенням аграрного питання у Радянському Союзі головний політичний відділ ще до початку східного походу вимагав, щоб колгоспи були розпущені і було б знову введено індивідуальне сільське господарство.” [207, Т.2 с. 232]. Потяг селян, які склали ліву частку населення СРСР, в тому числі й України, до самостійного господарювання на своїй землі передбачалося використати з метою завоювання їх симпатій до окупаційного режиму.

Інший погляд на проблему обстоювало відомство чотирирічному плану на чолі з рейхсмаршалом Г.Герінгом. Вона полягала в збереженні колективних господарств. Обгрунтовувалося це неможливістю організаційних змін під час війни [207, Т.2 с. 232]. Адже реформи потребували не лише зусиль, але й часу. До того ж необхідне було й певне матеріальне підкріплення, на відсутність якого вказувалося у “Зеленій течії” і висувалося як аргумент на користь збереження колгоспно-радгоспної системи: “Через відсутність інструментів й машин для відновлення дрібних селянських господарств повинні бути збережені великі сільськогосподарські підприємства” [208, Т.4 с. 374]. Не останню роль у цьому питанні, можливо, відіграла позиція А.Гітлера. Адже відомі певні симпатії фюрера щодо диктаторських “талентів” Сталіна [383, с. 534]. Тому він був зовсім не проти використати сталінський досвід господарювання в сільському господарстві, як найефективнішу форму експлуатації селян.

Остання точка зору перемогла і залишалася домінуючою протягом всієї окупації, адже військово-господарська адміністрація підпорядковувалась Герінгу. Отже, економічна доцільність у розумінні Герінга переважила політичну –

Розенберга. Боротьба цих двох точок зору і визначила ту нерівномірність і суперечливість політики окупаційних властей у цій важливій для них галузі.

Про значення, яке надавали німецькі керівники Україні та її сільському господарству, говорилося вище. У “Зеленій течці” Герінга містилися спеціальні розрахунки, скільки залишиться зернових в Україні після військових дій. Тому були розроблені директиви, що передбачали збір, збереження і транспортування продовольства. При цьому, перевезення продовольства мало інколи пріоритет перед військовими перевезеннями: “За певних обставин, з точки зору виконання головних завдань, військові перевезення меншої терміновості повинні виконуватись пізніше, ніж термінові перевезення господарського значення” [208, Т.4 с. 376]. Також військам заборонялося без крайньої необхідності користуватися запасами пального і мастильних матеріалів сільськогосподарських, особливо важливих промислових підприємств, машинно-тракторних станцій [208, Т.4 с. 379]. Отже, директиви передбачали такі заходи, які вже у 1941 р. дозволяли отримати продовольство з окупованих регіонів.

Але на заваді цим планам стали згадані вище заходи радянського керівництва з евакуації та знищення сільськогосподарської продукції. 22 липня ДКО зробив відповідні вказівки про порядок забезпечення населення, яке залишалося на окупованій території, продовольством та знищення незібраного врожаю технічних, зернових культур та овочів. Керівники всіх рівнів мали різними способами знищувати посіви цукрових буряків, кок-сагізу, льону-довгунцю, коноплі та інших технічних культур; посіви зернових і картоплі передавати колгоспникам, працівникам МТС та радгоспів, які не евакуювалися, по 1,5-2 га на господарство, решту – знищити [455, с. 92 – 93].

Він справно виконувався. Згідно “Довідки наркомату землеробства УРСР Центральному Комітету КП(б)У про евакуацію поголів’я худоби з колгоспів Української РСР” від 18 лютого 1944 р. на 20 жовтня 1941 р. з колгоспів України було піднято до евакуації: 14,2% коней (до наявності на 1 січня 1941 р.); 59,8% великої рогатої худоби; 82,1% овець; 26,7% свиней. З документу видно, яка доля спіткала цю худобу. Після дворазової евакуації в осінньо-

зимових умовах багато її загинуло, значну частину було здано державним заготівельним організаціям і частинам Червоної армії [455, с. 287].

Подібна доля спіткала трактори українських МТС. Про це промовисто говорить “Довідка наркомату землеробства УРСР Центральному комітету КП(б)У про евакуацію і стан тракторного парку прифронтових районів Правобережної України в липні 1941- листопаді 1942 рр.” від 18 лютого 1944 р. Всього на Україні до початку війни нараховувалось 72280 тракторів: 9300 з них було мобілізовано або поставлено до РСЧА; 6500 – залишені, як технічно несправні; 6400 – залишилися на місцях через неможливість евакуації. До евакуації було піднято 50000 тракторів, з них: 13230 залишено біля Дніпровських переправ; 10430 залишено на терені України, бо були відрізані шляхи відступу; близько 4000 залишено в районі Маріуполя; 20302 трактори вивезені за межі України. Але й вони у 1942 р. потрапили до рук німців біля переправ через Дон. Лише 3321 трактор з українських МТС знаходились на 1 листопада 1942 р. в РРФСР. З п’яти областей військової зони за даними тієї ж довідки було вивезено: Чернігівська – 52 МТС з 2142 тракторами; Сумська відповідно 54 і 2817; Харківська – 60 і 3701; Сталінська (Донецька) – 27 і 1660; Ворошиловградська (Луганська) – 48 і 3015 [455, с. 287 – 288]. Отже, евакуація тракторного парку з України пройшла вкрай невдало. Але й до німців ця техніка після таких пригод потрапила у жалюгідному стані.

Частина майна потрапила до населення, яке, скориставшись безвладдям в період між відступом однієї армії до вступу іншої, займалося привласненням колишнього державного майна зі складів, магазинів, колгоспних і радгоспних комор тощо.

Першими до населених пунктів входили фронтові частини вермахту. Інтендантські частини підрозділів відразу починали пошук продуктів харчування. Брали їх частково в колишніх колгоспах і радгоспах, а частково у населення, залишаючи спеціальні розписки, по яких потім можна було отримати грошову компенсацію. Не обходилося, звичайно, і без грабунку – явища, що супроводжує всі війни і всі армії. Командування вермахту намагалось впливати

на ці процеси. У відповідності до настанов “Зеленої течки” 18 серпня було видане “Особливе розпорядження №59” командувача оперативного тилового району групи армій “Південь”, в якому зокрема говорилося, що вермахт має берегти сільськогосподарський інвентар, не забирати трактори, не розбирати їх та машини на запчастини, заборонялося також забирати коней та іншу худобу, забивати племінний скот і молодняк, посівне зерно [15, арк. 270]. 4 грудня 1941 р. у військові частини надійшли “Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства на Україні”, в яких вказувалося: “Звісно, постачання власних військ стоїть на першому плані, однак не байдуже, яким чином це відбувається. Реквізиція останньої курки психологічно також нерозумна, як нерозумно з господарської точки зору різати тільних корів або різати останнього бика. Цим ми саботуємо заходи нашого власного сільськогосподарського управління. Ніхто не думає про те, що надзвичайно зруйноване господарство цієї країни – наше господарство, яке повинно бути обов’язково відновлене, з засобами й запасами якого треба обходитися обережно, щоб воно було здатне постачати і в наступному році армію і надавати надлишки для Німеччини” [403, с. 123 – 124].

Фронтіві частини рухалися далі, а за ними йшли ті, хто повинен був відновити порядок і господарську діяльність в окупованих районах.

У вищезгаданому “Особливому розпорядженні №59” йшлося про необхідність відновлення роботи великих сільськогосподарських підприємств (колгоспів) під німецьким наглядом для збирання врожаю 1941 р. і для проведення осінньої посівної кампанії, і що сама армія повинна змусити населення працювати [15, арк. 270]. Тому населенню відразу ж оголошувалося, що колгоспи і радгоспи німецька армія бере під свою опіку. При цьому призначалися тимчасові голови колгоспів [76, арк. 2]. Інколи працівникам цих установ дозволялося самим призначати нового керівника, який відповідав перед командуванням німецьких військ за правильне проведення сільськогосподарських робіт.

Далі почалося наведення порядку: вводилася комендантська година; будь-який грабіж приміщень мешканців, кооперативів, державних установ, колгоспів, радгоспів заборонявся під страхом розстрілу; всі, хто що-небудь

вкрав, мали повернути це назад; у господарствах проводилася інвентаризація майна; праця в колгоспах і радгоспах негайно відновлювалась [84, арк. 1, 5; 97, арк. 1]. За невиконання розпоряджень голови колгоспу – невихід на роботу без поважних причин – передбачалося покарання. Так, у Роменській окрузі на Сумщині, з винних стягалися штрафи: перший раз – 25 крб., другий – 50 крб., третій – 100 крб. [99, арк. 13]. Голови колгоспів і радгоспів щомісяця звітували перед сільськогосподарськими бюро про стан справ у господарствах.

В результаті цих заходів колгоспно-радгоспна система була відновлена і запрацювала. У звіті №6 айнцагруппи поліції безпеки і СД за період від 1 до 31 жовтня 1941 р. констатувалося, що готовність селян до збирання врожаю була досить задовільною і, не дивлячись на недостатність машин і реманенту, врожай у більшості випадків було зібрано на 3-5 днів раніше за попередні роки. Навпаки, осінній сів наштовхнувся на великі труднощі через ті ж проблеми з сільськогосподарськими машинами [208, Т.5 с. 308].

Після закінчення сільгоспробіт, за результатами господарювання у 1941р., після розрахунків з державою, створення посівного і страхового фондів, колгоспники мали отримувати натуроплату. Її розмір також визначався властями. Наприклад, на Сумщині, на підставі розпорядження німецького обласного земельного управління, Сумське українське обласне земельне управління розіслало у райони наказ, згідно якого колгоспникам за роботу у 1941 р. необхідно було нараховувати 1 кг на трудовдень, з них: 500 грамів зернових, решта – гречка, просо. Також зазначалося, що у випадку отримання колгоспниками більшої за встановлену кількості зерна, лишки вони мали повернути до зерносховищ [74, арк. 1].

Але в цій справі були свої особливості, адже в умовах війни частина документів в деяких господарствах були знищені, в тому числі й облік трудовднів. Крім того, новим властям важливіше було врахувати роботу селян після початку окупації. І вони знайшли шляхи для врегулювання цих питань. Засоби, що були при цьому використані, ілюструє постанова №18 німецького військового командування та Роменського магістрату від 30 грудня 1941 р. “Про розподіл

наслідків господарювання в громадських господарствах у 1941 р.” Нею передбачалося у випадку відсутності відомостей про нарахування трудоднів провести розподіл натуроплати на вироблені трудодні з часу вступу німецьких військ. У господарствах, де такі документи збереглися, натуроплата нараховувалася за весь рік, але лише у випадку, якщо з часу вступу вермахту селянин виробив не менше 60 трудоднів. Якщо без поважних причин (хвороба, тимчасова відсутність тощо) він працював менше, то натуроплату нараховували лише за період окупації. На натуроплату також вводилася верхня межа – зерна видавали не більше 200 кг на їдця, а за решту – платили грошима. У господарствах, де внаслідок військових дій урожай загинув, передбачалася видача натуроплати за рахунок позичок з лишків врожаю інших господарств, за умови погашення з врожаю наступного року [99, арк. 38].

До кінця 1941 р. сільське господарство окупованих регіонів було відновлене і запрацювало. Вермахт і Німеччина отримали перше продовольство з України. При цьому система функціонування сільського господарства мало чим відрізнялася від радянської.

Але з 1942 р. німецька адміністрація починає реформи в сільському господарстві за сценарієм міністерства у справах східних окупованих областей. З чим це було пов'язане? Перше, і мабуть найголовніше: метою реформи було створення прошарку людей, задоволених аграрною політикою німців, які б підтримували окупаційну адміністрацію і стали соціальною базою “нового ладу”. Саме це мав на увазі Розенберг, пропонуючи ще до війни з СРСР низку реформ у сільському господарстві майбутніх окупованих земель. На початку 1942 р. він отримав таку можливість, хоча і досить обмежену. Другою причиною можна вважати те, що відтворена німцями колгоспно-радгоспна система була саме “радянською” і довготривале її використання не могло бути прийнятним для них з політичних міркувань. Це могло кидати тінь на нову адміністрацію, яка вважала і видавала себе за борця з усім радянським і більшовицьким. Третє – це поширення невдоволення селян в окупованих регіонах, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів і отримання землі, а тепер боялися, що

цього не буде. Про це, зокрема, повідомлялося у донесенні від 15 січня 1942 р. 197-ої комендатури на Чернігівщині [17, арк. 71].

Отже, з початку 1942 р. починаються реформи. 15 лютого 1942 р. виходить закон “Про новий аграрний лад” (опублікований 26 лютого). У пресі та відозвах широко розгортається кампанія з пропагування його положень під гаслом: ”Кожному селянинові своя земля!” [294].

Основні положення цього ладу полягали в наступному: 1. Всі постанови і розпорядження радянської влади стосовно утворення колгоспів і керівництва ними скасовувалися. 2. Колгоспи перетворювалися в “громадські господарства”, які вважалися переходною формою від більшовицького виробництва до нових форм господарювання на селі. 3. Радгоспи і МТС залишалися у державній власності. Радгоспи перейменовувались в “державні господарства”, а на базі МТС передбачалося створення сільськогосподарських баз. Фактично в них нічого не змінювалось. 4. У громадських господарствах, де були відповідні господарські і технічні передумови, земля могла бути наділена селянам для одноосібної обробки і користування. Такі селяни об’єднувались у “хліборобські спілки”. 5. Перехід до одноосібного селянського господарства шляхом наділення селян землею “відрубамі” і “хуторами” [10, арк. 1 – 11; 86, арк. 56].

Отже, першим етапом реформи стало громадське господарство. Як пояснювалось населенню, через об’єктивні причини, як то руйнація господарства, нестача сільськогосподарського реманенту, тяглової худоби тощо, поділ землі може проходити лише поступово і тому тимчасово встановлюються громадські господарства [294]. Вся господарська діяльність в них проходила під керівництвом і пильним наглядом німецьких властей. Селяни зобов’язувались, як і в колгоспах, до колективної праці на землі.

На початку 1942 р. з’явився “Тимчасовий статут роботи”, в якому давалися конкретні вказівки щодо організації і керівництва громадськими господарствами. В ньому зазначалося, що до громадських господарств увійшли садиби і майно колишніх колгоспів, а садиби колгоспників виключалися з них. Присадибна земля ставала приватною власністю і не підлягала оподаткуванню.

Зазначалося також, що ця земля могла бути збільшена до розмірів, які не перешкождали б праці у громадському господарстві. Членство в ньому припинялося зі смертю. Але існувало застереження: до членів громадських господарств не могли прийматися особи через свою негідну особисту або політичну поведінку [74, арк. 18 – 20].

Другий етап реформи передбачав створення хліборобських спілок (сільськогосподарських кооперативів, товариств тощо). Формою для одноосібного користування землею визначалися смуги, які лежали у кількох місцях громадської землі. Ця “черезсмужкова” форма наділів дозволяла зберігати регіональну сівозміну і централізоване керівництво селянськими господарствами. План для всіх польових смуг встановлювався хліборобською спілкою за вказівками німецьких властей. Крім того, частина землі виділялася у резерв. Вся громадська і робоча худоба, сільськогосподарські машини, які обслуговуються тваринною тягловою силою, а також сільськогосподарський реманент громадських господарств при їх перетворенні у хліборобські спілки розподілялися за господарською доцільністю між окремими селянськими господарствами або їх групами (зазвичай це були “десятидвірки”). Великі сільгоспмашини, як-то трактори, тракторне знаряддя, великі молотарки тощо, залишалися майном МТС або всієї хліборобської спілки. Отримана селянами робоча худоба і реманент мали використовуватися для спільного обробітку землі, в іншому випадку її відбирали [60, арк. 1 – 10].

На третьому етапі мав відбутися перехід до одноосібного селянського господарства у формі “відрубів” і “хуторів”. Але створення таких господарств передбачалося лише за наявності певних передумов: необхідна кількість реманенту та робочої худоби в селянському господарстві; коли селянин довів можливість правильного користування землею, а також сумлінно виконував роботу в громадському господарстві і хліборобській спілці; справно сплачував податки державі. Не останню роль відігравала політична благонадійність, хоча офіційно про це не говорилося [10, арк. 1 – 11; 86, арк. 56]. Реформа не передбачала передачі громадських земель у приватну власність селян, а лише у користу-

вання.

Отже, основним напрямком цієї реформи був перехід від колективного господарства до індивідуального. На цьому шляху існувало дві перехідні форми: громадське господарство і хліборобська спілка, яка однак могла стати і довготривалою формою господарювання. Насправді, як нижче буде показано, хуторське господарство не було кінцевою метою реформи, а слугувало лише привабливим “пряником” для селян. Також не можна не помітити запозичення ідей з аграрної реформи П.Столипіна, зокрема, у тій частині що стосується відрубів і хуторів.

Першим заходом здійсненим окупаційними властями і спрямованим на завоювання підтримки у селян, стало повернення городніх дорізок, відібраних до війни радянською владою. Робота у цьому напрямку почалася вже в січні 1942 р. Так, згідно наказу №33 від 30 січня земельного відділу міської управи Шостки старостам сіл дозволялося дорізати всім селянам присадибної землі до 0,5 га, а тим, які мали більше – залишити без змін [94, арк. 1]. Можливо, це була ініціатива місцевої української адміністрації, оскільки пізніше, наприкінці березня, бургомістри сіл отримали вказівки, з посиланням на німецькі органи, подати списки осіб, яким, на їх погляд, необхідно було збільшити присадибні ділянки. До них відносилися такі категорії: господарства учасників боротьби з партизанами, сумлінно працюючих у громаді і виконуючих поставки, постраждалих від радянської влади. Але кількість таких господарств обмежувалась 10% від загальної їх кількості в громаді [76, арк. 27].

У газеті “Ніжинські вісті” від 1 квітня 1942 р. повідомлялося, що наділення землею буде проводитись в залежності від вироблених селянською родиною трудоднів: 200-300 трудоднів – 0,2 га землі; 300-400 – 0,3 га; 400 і більше – 0,5 га. Це підтверджується фактами. Так, згідно “Реєстраційних листів про наділення селян земельними ділянками” по Авдіївській сільській управі Понорницького району Чернігівщини розмір максимальної дорізки склав 0,3 га [182, арк. 1 – 41]. Згідно звіту райземуправи Гремячського району Чернігівщини на 6 жовтня 1942 р. з 4150 дворів 37 громадських господарств району, в

яких було 1271 га присадибної землі, проведено розширення 2854 дворам (всього дорізано 420 га). Максимальний розмір присадибної ділянки обмежувався також 0,3 га, лише багатосімейним наділено на 0,1-0,2 га більше та 116 поліцейським подвійна норма – не менше 0,6 га [186, арк. 33].

Однак розміри дорізок були різними. Згідно наказів керівника Роменського округового сільгоспбюро від 16 лютого 1942 р. 108 кращим селянським господарствам чотирьох загальних дворів (колгоспів) сіл Гудими й Андріївка Глинського району Сумщини було дорізано від 0,1 до 1,25 га [96, арк. 4 – 6, 25].

Траплялися й цікаві випадки. Так, з 45 заяв від селян старості села Мощенки (Городнянська райземуправа) на Чернігівщині, які датуються квітнем-липнем 1942р., 42 – містили клопотання про дорізку землі, з яких 9 староста не задовольнив, 3 – з проханням не дорізати землю, з яких також 2 староста не задовольнив [193, арк. 1 – 250].

Чинovníки польової комендатури №198, якій підлягали дев'ять районів Сумщини, у донесенні від 15 липня 1942 р. повідомляли про розподіл землі таким чином, що 10% селян подвоїли площу своїх ділянок (до 0,5 га), тоді як решта не відчували ніякого покращення становища і з нетерпінням чекали змін [17, арк. 15].

Ці настрої селян доводили до відома німецьких чиновників представники української адміністрації. Так, голова Харківської обласної земельної управи професор Ветухов звернувся з листом до військового радника Дейліга (документ без дати, але приблизно весною 1942 р.). В ньому зазначалося, що селяни Харківщини з великим задоволенням сприйняли положення про новий аграрний лад і звертаються до райуправ з проханням дати їм змогу працювати на певній ділянці землі; селян, які відповідають вимогам, набагато більше 10% і тому слід збільшити цю кількість до 50% [136, арк. 12 – 13]. Варто звернути увагу на те, що ще 11 лютого 1942 р. за наказом Харківської облземуправи в громадських господарствах, де з технічних причин сільськогосподарські роботи поточного року не могли бути виконані, дозволялося всі землі, які за планом

весняної сівби передбачалося використати під овочеві культури та картоплю, тимчасово розподілити на 1942 р. поміж окремими їх членами та іншим населенням цього населеного пункту, а також негайно повернути відрізки від садіб, зроблені більшовиками у 1939 – 1940 рр. Тоді ж вийшла й інструкція з цього питання. Нею, зокрема передбачалося збільшення розмірів садіб удвічі, але щоб вони не перевищували у Богодухівській, Харківській, Чугуївській, Зміївській округах 1 га, в інших – 1,5 га [134, арк. 7, 15 – 16]. Такі пропозиції, можливо, диктувалися тяжким продовольчим становищем на Харківщині. Німецькі власті пішли певною мірою назустріч цим побажанням. Згідно донесення гарнізонної комендатури Харкова від 20 серпня 1942 р. у Харківському сільському районі землю отримали 30% селян з максимальним наділом 1 га на двір [17, арк. 312].

Частині селян видавали спеціальні документи, які засвідчували їх право власності на землю – “Urkunde”. Наприклад, документ на володіння дорізками від 0,2 до 0,4 га загальною площею 46, 62 га землі отримали 157 жителів села Вовча Гора Остерського району Чернігівщини 23 липня 1942 р. У ньому зокрема говорилося: “На підставі нового аграрного розпорядку рейхскомісара для зайнятих східних земель призначається членам громадських господарств у східних звільнених від більшовизму областях присадибну землю приватною власністю і звільняється її від податку.” [189, арк. 2].

У вересні того ж року почалася друга хвиля збільшення присадибних ділянок. Як видно з документів, дорізки мали отримати ще 10% селянських господарств, але загальна кількість наділених обмежувалася 20% [76, арк. 102]. Цей процес тривав й у 1943 р. У циркулярі по проведенню аграрної реформи у 1943 р. говорилося про інтенсифікацію заходів у цьому напрямку. Навесні передбачалося збільшити присадибні землі шляхом передачі у власність в 10% громадських господарств і хліборобських спілок, розмір садіб обмежувався 1 га. Восени мали збільшити садиби з передачею у власність ще 10% господарств. В усіх інших господарствах садиби мали збільшуватись шляхом додачі землі в оренду [41, арк. 24].

У пресі з'явилися повідомлення на цю тему. У “Харківських коротких зведеннях” №28 від 25 квітня 1943 р. йшлося про те, що новий аграрний лад, на відміну від півночі і середньої частини Східної області (мається на увазі Прибалтика і Росія – прим. авт.), України торкнувся лише на другий рік. Тому наділ землі буде прискорено і протягом року третина селян має отримати землю в особисте користування (маються на увазі хліборобські спілки). Далі говориться, що майже 20% селян одержали документи на збільшені дворові наділи у 1942 р. і цей процес триватиме.

Однак, процес виділення присадибної землі йшов нерівномірно. Особливо це стосується регіонів України, які потрапили під німецьку окупацію влітку 1942 р. Чиновники адміністративного відділу 403-ої дивізії прикриття, якій підлягали 27 районів Харківщини (Куп'янськ, Шевченково, Дворічна, Великий Бурлук, Ольховатка), Луганщини (Старобільськ, Білокуракіно, Новоайдар, Петровка, Біловодськ, Євсуг, Рубіжне, Нова Астрахань, Мостки, Сватово, Троїцьке, Покровське, Нижня Дуванка, Лозно-Олександрівка), Курської (Валуйки, Уразово, Волоконівка, Б.Троїцьке) і Ростовської (Волошино, Тарасівка, Глибокий, Луганська) областей Росії, у своєму звіті від 21 вересня 1942 р. доповідали, що ніде до цього часу землі населенню не виділялися. Уповноважені по сільському господарству заявляли про необхідність спочатку створити землеробські артілі і провести землемірні роботи, а перший розподіл землі планували розпочати не раніше весни і охопити ним лише 10% колгоспників. Чиновники відділу пропонували давати селянам “достатньо великі” присадибні ділянки. Тільки тоді, на їх думку, населення буде у змозі прогодувати себе у наступному році, не використовуючи прибутки громадських господарств [17, арк. 175 – 180].

Проте і тут процес активізувався. Вже на початку жовтня Куп'янська окружна земуправа, яка знаходилась на території, підлеглий вищеназваній комендатурі, розіслала розпорядження сільським старостам про тимчасове збільшення присадибних ділянок до 1 га, але зазначалося, що громадянам, які гарно оброблятимуть свої ділянки, дорізки будуть передані у власність [161, арк. 16].

Нерівномірно відбувався цей процес на Чернігівщині та Сумщині. У Шосткінському районі Сумщини за наказом районного сільськогосподарського коменданта від 30 вересня 1942 р. склалися списки на дорізки до 1 га для 30% селянських дворів, включаючи 10% тих, які вже отримали дорізки навесні. А вже у березні наступного року пропонувалося скласти списки ще на 10-15% дворів, не включаючи тих, яким вже затверджені дорізки. Крім того, з 30% раніше затверджених дворів на одну третину складався список для надання дорізок розміром до 1,5 га [95, арк. 11, 13]. У повідомленні начальника сільськогосподарського допоміжного бюро Охтирського району, затвердженого сільськогосподарським комендантом, йшлося про збільшення присадибних ділянок всім членам громадського господарства, які працювали в ньому у 1942 р. Ця земля вважалася власністю і крім неї надавалося право оренди ще до 1 га [71, арк. 202]. У Путивльському районі у травні 1943 р. готувалися списки лише на 10% господарств на дорізки до 1 га [76, арк. 245]. У селі Байрак Липово-Долинського району на 23 березня 1943 р. на 104 двори до війни припадало 60 га, а весною було дорізано 4 га 12 дворам. Розмір присадибних ділянок від 0,3 до 1,5 га (в середньому – 0,6 га [104, арк. 1 – 4].

На Чернігівщині передбачалося збільшення садиб всім селянам до 1 га у користування без будь-якої орендної платні. Але документи на володіння землею мали отримати лише 10% громад [186, арк. 39 – 40]. У Сосницькому і Коропському районах старости подали відповідні списки на дорізки [184, арк.3; 192, арк. 1 – 141].

Інколи розподілу земель перешкоджали бюрократичні перепони. На Чернігівщині начальник райземуправи у березні 1943 р. двічі нагадував бургомістру села В.Муравейка Куликовського району про подання списків селян на дорізки і, навіть, погрожував штрафом у 500 крб. [183, арк. 2, 4]. На Луганщині в Івановському районі навесні 1943 р. заборонялася дорізка присадибних земель через незавершеність підготовчих робіт і незатвердження списків [45, арк. 82].

Як сказано вище селянам також надавалося право оренди землі. Так за наказом Обласної земельної управи у Харківському районі на 22 квітня 1942 р.

53 громадські господарства здали селянам 3670 га землі. З кожним орендарем районна земуправа уклала договір на умовах внесення у державну касу по 50 карбованців за гектар під час підписання та в термін від 1 серпня до 10 жовтня з кожного гектара по 150 кг картоплі, 80 кг помідорів, 80 кг ранньої і 150 кг пізньої капусти, 80 кг огірків, 170 кг столового буряка, 40 кг моркви. Разом – 750 кг орендної плати натурою з гектара. Городні культури можна було замінювати кукурудзою та просом [282].

На Сумщині на 1942 р. селянам здавали на умовах оренди лише відрізки відібрані у 1939 – 1940 рр. Орендар і його родина мали виробити щонайменше 600 трудоднів на рік у громадському господарстві, тоді восени з 1 га землі він мав здати 400 кг картоплі. Якщо ця умова не виконувалась, орендна платня зростала до 2000 кг з гектара. Картопля здавалася заготівельним організаціям, а гроші за це надходили громадським господарствам [55, арк. 22]. Пізніше, згідно наказу господарського командування Сум від 9 серпня 1942 р., дозволялося здавати в оренду на тих же умовах всі зручні земельні площі в межах сел [94, арк. 25].

У 1943 р. умови оренди змінилися. Згідно наказу сільськогосподарського коменданта Велико-Писарівського району на Сумщині для успішного проведення посівної право оренди землі надавалося всім членам громадських господарств у розмірі 0,5, 1, 1,5 га. Орендна платня з 1 га становила 1000 кг картоплі або 200 кг зерна [92, арк. 75].

Одночасно з процесом надання селянам дорізок на початку 1942 р. всі колгоспи були перетворені у громадські господарства. Замість радянських назв вони отримали номери. Але протягом всього окупаційного періоду у документації поряд з номерами вживалися старі назви. В організації праці майже нічого не змінилося.

Згідно звіту чиновників економічного штабу “Схід” від 18 травня 1942 р. селяни прохолодно зустріли запровадження “громадських господарств”. Для них воно означало лише зміну назви колгоспів. Негативно представники цієї німецької господарської інстанції ставилися і до обіцянок індивідуальних вро-

жаїв у формі розподілу полів, що поспіли, на смуги, як передбачалося це при переході до хліборобських спілок. Адже, на їх думку, це не створювало стимулу до більш інтенсивної обробки землі, тому що селяни при праці у громадських господарствах ще не знали, що вони будуть збирати восени. Автори констатують: “Українське населення ясно показує, що воно очікувало більшого врахування своєї нудьги по власній країні і що воно не розглядає режим у його існуючій формі... як суттєве поліпшення проти минулого.” [8, арк. 14 – 15].

Одночасно, приблизно з весни 1942 р., починається створення хліборобських спілок. Але цей процес уповільнювався в силу вказаної вище позиції господарських інстанцій. Натомість чиновники адміністративних відділів комендатур у своїх звітах вважали, що створення хліборобських спілок матиме позитивний вплив на українське селянство і пропонували прискорити цей процес. Найбільш радикальні пропозиції для підняття сільського господарства вносив у звіті від 16 травня 1942 р. чиновник 753-ої польової комендатури, яка перебувала у Валках на Харківщині. Це пояснюється найбільш тяжким становищем з продовольством у цьому регіоні. Поряд з підняттям закупівельних цін, встановленням твердої валюти на базі рейхсмарки він висловлювався за необхідність повсюдного запровадження системи десятидвірок, відзначаючи при цьому, що такі господарства обіцяють селянам більше особистої користі від власної праці і вони працюють з більшою старанністю [19, арк. 168]. Чиновники 197-ої польової комендатури у звіті за квітень 1942 р. повідомляли, що їм нічого “до цих пір” не відомо про розподіл колгоспів, відзначаючи небажання селян продавати продукти за гроші [17, арк. 125].

Вищі військові інстанції в особі командуючого прифронтовим районом “Південь” не бажали втручання своїх підлеглих у цю сферу: “Проведення земельного закону є обов’язком виключно економічних установ. Висловлюється прохання утриматись від будь-якої ініціативи у цій області” [17, арк. 131]. Але комендатури продовжували і пізніше вказувати на повільний темп переходу до хліборобських спілок. Так, чиновники 198-ої польової комендатури в Охтирці у липневому звіті 1942 р., повідомляючи про заснування одного кооперативу

по обробці землі (хліборобська спілка) в районі Лебедин і двох у районі Котельви, вважали це початком позитивних змін і зазначали, що в інтересах проведення осінніх польових робіт необхідно прагнути до прискоринного збільшення таких кооперативів [17, арк. 15 – 16].

Найбільш активно процес створення хліборобських спілок проходив на Харківщині. Це пов'язано, як зазначено вище, з кризовими явищами у сфері продовольчого забезпечення населення, позитивним ставленням до аграрної реформи місцевої комендатури, а також активністю місцевих українських діячів. Вже приблизно у квітні (точна дата відсутня) 1942 р. Харківська обласна земуправа пропонувала окружним земуправам негайно визначити не менше 20% громадських господарств у кожному районі з кращими показниками для переведення їх на статут землеробських спілок. Землевпорядні роботи в них необхідно було розпочати з 25 травня, але не пізніше 1 червня [136, арк. 23].

Проте, слід відмітити ще одне вузьке місце цієї реформи – це землевпорядні роботи. Адже спеціалістів у цій сфері було недостатньо. На тій же Харківщині, не дивлячись на прийняті рішення, саме з цієї причини підготовчі роботи по створенню зазначеної кількості хліборобських спілок велися у достатніх обсягах на кінець 1942 р. лише в окремих районах: Богодухівському з 91 громадського господарства – у 20, що становить 21,9%; Краснокутському відповідно з 64 - 13 (20,3%); Чугуївському – з 38 - 8 (21%); Зачепилівському з 66 – 13 (19,7%); Коломацькому з 48 – 9 (18,7%); Старовірівському з 32 – 6 (18,7%); Красноградському з 81 – 15 (18,4%). По решті районів показники значно нижчі, неповні або відсутні дані (див. додаток 3).

Низькі темпи переходу до хліборобських спілок констатувалися і в документах групи “La” “Wi Kdo” Харкова. На середину липня 1942 р. були створені лише три спілки: дві – у районі Богодухова, одна – у районі Краснокутська. На кінець серпня вже існувало 4 товариства, до середини вересня планувалося заснувати 19 товариств, а ще у 109 велася підготовча робота. При цьому зазначено, що бажання населення отримати власну землю, як і раніше, залишалось великим, але подальша організація земельних товариств через недостатню кіль-

кість землемірів просувається вперед вкрай повільно [152, арк. 9 – 11, 19 – 20].

Місцеві українські урядовці намагалися обійти це вузьке місце. Так, за повідомленням газети “Нова Україна” вже у квітні 1942 р. Краснокутська райземуправа почала створювати по всіх селах на добровільних засадах “десятидвірки” в рамках громадських господарств [257].

У Гремячському районі Чернігівщини навесні 1942 р. всі 37 громадські господарства (4630 дворів) були перетворені у сільськогосподарські товариства, так, що вже весняний сів проводився селянами одноосібно [186, арк. 33]. Проте, це скоріше було виключення з правил. В Остерському районі хліборобські спілки з’явилися у липні 1942 р. [314]. У Ніжинському на середину вересня з 71 громадського господарства у 10 вже були створені, або велася робота по створенню спілок. Але документи селяни отримали лише у березні 1943 р. [296; 289]. Газета міста Сновськ також повідомляла про створення двох спілок 20 вересня 1942 р. в громадах Барабанівська та Воздвиженська. Щоправда, досить дивно на тлі викладених вище фактів виглядає назва статті “Перші хліборобські спілки Чернігівської області” [287]. Можливо автор мав на увазі вручення селянам документів. У середині листопада 1942 р. газета “Відбудова” опублікувала статтю про нове перетворення 42 громадських господарств у спілки на Чернігівщині [251].

На Сумщині процес створення хліборобських спілок також проходив повільними темпами через подібні проблеми. Перші почали виникати на початку липня 1942 р. і на кінець року їх було не багато: Ульяновський район – 2 (для порівняння, громадських господарств – 44, В.Писарівський – 1 (громадських господарств – 57), Охтирський – 1 (89), Білопільський – 4 (55), Тростянецький – 6 (46), Краснопільський – 9 (53), Штепівський – 3, Роменський – 5, Конотопський – 6, Шосткінський – 7 (40), Шалигінський – 4 (37), Недригайлівський – 6, Лебединський – 1, Миропільський – 5 (42) [61, арк. 13 – 33].

У південних районах Донеччини, згідно донесення 538-ої польової комендатури від 15 липня 1942 р., зона відповідальності якої розповсюджувалась на райони Маріуполь, Будьонівка, Ольгинка, Тельманівка та Волноваха, повід-

омлялося про реорганізацію за останні місяці колгоспів у кооперативи і про проведення в частині з них нарізу земельних ділянок [19, арк. 110]. До кінця року на Донеччині планувалося перетворити на землеробські товариства 120 громадських господарств (у 1940 –а 1941 рр. в області нараховувалось 1118 колгоспів). В Ольгинському районі було намічено до розділу 6 громад, в Андріївському та Харцизькому – по 9, у Гришинському – 7, в Слов'янському, Маріупільському та Большеликольському – по 5 [471, с. 91 – 92]. Натомість командуючий військами тилового району групи армій “Б” 10 жовтня того ж року констатував, що аграрна реформа у Сталінській області ще не проведена [25, арк. 89].

На Луганщині роботи в цьому напрямку було розпочато відразу після її окупації. Вже наприкінці вересня 1942 р. тут з'являються хліборобські спілки. В селах Ізмайлово і Завітне Селизівського району селянам вручили відповідні акти. В Ізмайлово було створено 6 “десятидвірок”, на кожен припало по 120 га землі, 8 коней, 4 брички, 3 гарби й інший реманент [233]. З пропагандискою метою це робилося в урочистій обстановці на мітингу з підняттям німецького та українського прапорів, що було типовим в часи окупації.

Хід аграрної реформи в окупованих регіонах України протягом року, тобто на початок 1943 р., певною мірою характеризують дані, подані у газеті “Чернігівський кур'єр”. У публікації наголошувалося, що майже 2 мільйони селян, особливо на півночі, вже отримали землю в індивідуальне користування і близько 2500 колгоспів було перетворено на товариства спільного обробітку землі [242]. Пізніше у “Сумському віснику” називалася інша цифра створених за рік земельних товариств – 2700. Поряд з цим говорилося, що на прифронтовій території було створено 969 таких товариств і поза тим 512247 селянських господарств одержали 237537 га присадибної землі. Вказувалося, що реформа триває і цифри зростають [244]. Не дивлячись на мажорний стиль названих статей й інших пропагандиських матеріалів, хід реформи не вдовольняв її авторів і прихильників.

18 грудня 1942 р. у Берліні Розенберг скликав нараду військових від груп

армій з метою зібрати фактичний матеріал для доповіді фюреру. У ній, крім членів рейхсміністерства окупованих східних областей, були присутні уповноважений рейхсмаршала з особливих питань старший радник Малетке, від Головного штабу вермахту полковник фон Тіннельскірх, радник міністерства барон Фріч, від Головного штабу сухопутних військ граф Штауфенберг, оперативний тилловий район групи армій “Б” представляли полковник генштабу Гільхаузен, старший радник військово-адміністративної служби доктор Меллін, капітан доктор Паульс. Обговорювалися питання політики в окупованих регіонах серед яких аграрне займало не останнє місце. Від групи армій “Б” виступив полковник Гільхаузен. Він відзначив зростаючу загрозу з боку партизанів і головне питання сформулював так: будуть у майбутньому на території України німці самі чи разом з українцями заборолом проти Азії? Для притягнення місцевого населення на свій бік Гільхаузен пропонував поставити перед ним нову ідейну мету. Він вніс ряд пропозицій, які, серед іншого, торкалися й питань сільського господарства: повне відновлення приватної власності, з чого випливає гасло “Захист землі Батьківщини”; фактичне проведення у життя земельної реформи з видачею документів, згідно яких селяни за участь у боротьбі з партизанами, інші заслуги перед Німеччиною та перебіжчики Червоної армії хоча б на перший час після війни мали наділи землі; зміцнення сільськогосподарських артілей, що мало б слугувати яскравим прикладом відмови від колгоспної системи. Наприкінці доповіді полковник виклав суть своїх пропозицій: 1. Використання України можливе лише з допомогою місцевого населення і ніколи без його участі; 2. Хто за нас готовий йти на смерть, той має знати за що; 3. Селяни, як винагороду за свою старанність і як стимул повинні мати економічний зиск при веденні господарства; 4. Необхідно обіцяти тільки те, що можна виконати на 100%.

Наступного дня, 19 грудня, Гільхаузен подав ці пропозиції у письмовому вигляді у господарський штаб “Схід” генералу Штапфу. В доповідній записці, зокрема, розмір ділянок землі для наділення після війни, на які мали б видаватися документи, визначався у 40-60 моргів.

Проте, під час наради ці пропозиції не всіма сприймалися позитивно. Зокрема, представник господарського штабу “Схід” начальник відділу у групі продовольчого постачання та сільського господарства Кюпер висловився проти збільшення присадибних ділянок, повторюючи старий аргумент господарських інстанцій, що тоді селяни будуть працювати на власних ділянках, а не на колективних полях [22, арк. 3 – 14].

Наслідком цієї наради можна вважати появу “Директиви по проведенню принципів аграрного порядку у 1943 р. на території рейхскомісаріату “Україна”, положення якої діяли й у військовій зоні. Цей документ, судячи з його змісту, мав компромісний характер, адже враховував побажання і військово-адміністративних і військово-господарських інстанцій. Так, побоювання Кюпера знайшли своє відображення у наступному: якщо селяни будуть погано працювати у полі, а основну свою увагу приділяти власній присадибній ділянці, то тоді продовольчий податок буде розповсюджений і на присадибні ділянки. Поряд з цим мало проводитись подальше збільшення присадибних ділянок селян, про що мова йшла вище та збільшення кількості сільськогосподарських кооперативів ще на 20%. У випадку, якщо провести землевпорядні роботи в усіх визначених господарствах не вдасться, то передбачалося переведення решти громадських господарств на статус кооперативів восени 1943 р. без них, тобто спрощеним методом.

“Директива” передбачала ряд заходів по переходу до наступного етапу реформи – створення окремих індивідуальних господарств. Хутори мали створюватись з урахування відповідних виробничо-господарських умов, профілю місцевості, як, наприклад, біля лісу, болота або у дуже пересічній місцевості, де важко створювати розташовані одна від одної оброблювані смуги землі різних господарств. Можливим також було створення комбінованих господарсько-економічних форм: надання окремим селянським господарствам у селах можливості виділитися з громадського або кооперативного поля і створення окремого господарства типу хутора (“відруб”). Орієнтиром для розмірів хуторів та відрубів мала слугувати величина земельного наділу, прийнята у відпо-

відній місцевості для сільськогосподарського кооперативу. При забезпеченні реманентом таких господарств передбачалося взяти його з відповідних громадських господарств і сільськогосподарських кооперативів. Визнавалося за можливе спільне володіння інвентарем кількома селянами, але з пересторогою, щоб працювали вони не колективно, а індивідуально.

Цікаво, що в плані пропаганди індивідуальні господарства не могли зображатись як кінцева мета і як виробнича форма, що мала б прийти на зміну сільськогосподарським кооперативам [10, арк. 35 – 61]. З цього видно, що дрібні індивідуальні селянські господарства не могли стати основою сільськогосподарського виробництва, а мали виконувати роль привабливої далекої мети для українських селян. Це підтверджується позицією Гітлера, яку він висловив 25 березня 1942 р. Фюрер вважав, що на окупованих східних територіях більша частина сільськогосподарських угідь мала залишатися державною власністю, щоб прибутки діставалися виключно державі, а необхідні надлишки сільськогосподарської продукції могли бути отримані лише з великих земельних угідь [210, с. 119].

На місця положення “Директиви” надходили з певними уточненнями і доповненнями, які враховували місцеву специфіку. Так, на Донеччині до перетворення у хліборобські спілки слід було намічати тільки такі господарства, де на двір припадало не менше 4 га орної землі, а в південній зоні, від лінії Первомайськ-Кіровоград-Кременчуг-Кобеляки, допускалося 8 га на двір [41, арк. 24]. На Чернігівщині до райземуправ відповідні роз’яснення надійшли наприкінці березня 1943 р. В них вказувалося: якщо у 1942 р. в землеробські товариства було перетворено 5% громад, то за 1943 р. ця цифра мала зрости до 25%. Також у кожному районі можна було допустити створення 5-10 господарств – хуторів та відрубів [186, арк. 39 – 40].

Крім того, протягом 1943 р. військово-господарські інстанції видавали додаткові інструкції, що регламентували процес створення спілок та усували виникаючі проблеми. 17 лютого 1943 р. шефгрупа сільського господарства №58 господарської інспекції “Дон-Донець” видала наказ, до якого додавався

“Зразковий статут хліборобської спілки” і зазначалася його обов’язковість. Зміни могли допускатися лише за дозволом повітових сільгоспуправителів [60, арк. 1 – 10].

Група сільського господарства Wi Kdo 103 у Сумах 18 червня 1943 р. видала розпорядження, яке передбачало виключення зі спілки родин, що не мали достатньої кількості працездатних членів і тому не могли обробити наділеної їм землі. Але таким родинам надавалося право залучати сторонню робочу силу за платню і харчування, зокрема, з тих мешканців села, що не були членами спілки. Також зазначалося, що у землевпорядкованих спілках зміни у відведенні наділів не могли здійснюватися і щороку селянська родина мала обробляти той самий наділ [60, арк. 24].

Ця ж установа 11 серпня 1943 р. видала ще одне розпорядження. Воно розкриває цікаву обставину: селяни у “десятидвірках” продовжували спільну працю групами, тобто не індивідуально, а разом. На думку німецьких чиновників це призводило лише до виникнення зменшених бригад і таким чином порушувало мету хліборобської спілки – зробити самостійні селянські господарства, які б на основі доцільності об’єднувалися до “машинових” спілок. Землемірам наказувалось негайно прийняти на себе нагляд за розподілом площ у групах [60, арк. 30].

Останньою спробою привернути населення окупованих областей на свій бік стала “Декларація про власність” від 3 червня 1943 р., видана міністерством Розенберга. Проте, хоча населення подекуди позитивно зустріло цей документ, вона вже не могла змінити загальної зневіри українського селянина у німецькому “новому порядку” [28, арк. 22 – 23]. Прохолодно її зустріли і військові, які вважали подібні заходи недостатніми. Про це свідчить сам Розенберг після здійсненої ним від 3 до 23 червня 1943 р. інспекційної поїздки по Україні і відвідування штабу Манштейна: “Потім я згадав про введення у минулому році порядку землекористування і вказав на теперішню декларацію про власність як важливий інструмент для ведення пропаганди головним штабом вермахту. Однак всі ці аргументи, здається, не знайшли широкої підтримки, тому що гене-

ралітет хотів би підти на зустріч росіянам далі, ніж ми.” [5, арк. 12].

Отже, у 1943 р. реформа тривала. У Старовірівському районі Харківщини на перше травня 1943 р. налічувалось 31 громадське господарство і одна земельна громада з 117 дворів, а на 1 липня того ж року – 28 громадських господарств і 5 земельних громад, створених з 4 громгоспів, де було 527 дворів [159, арк.1]. Всього ж станом на 15 червня 1943 р. по Харківській області було створено 102 хліборобські спілки [141, арк. 31].

У Ніжинському районі Чернігівщини навесні 1943 р. створено 14 земельних товариств. Згадується також про наділення міцних господарств земельними ділянками [243]. Але чи були це хутори, сказати важко. Газета “Чернігівський кур’єр” у середині лютого повідомляла про перетворення ще 42 громадських господарств на хліборобські спілки у районах Чернігова, Ріпок, Любеча, Козельця і Тупічева [259]. Існують поодинокі відомості про подібні процеси на Сумщині і Донеччині. Але узагальнюючих даних про хід аграрної реформи у 1943 р. в регіонах військової зони автору знайти не вдалося.

Слід відзначити бажання багатьох селян працювати індивідуально. Надії на краще зберігалися у певної частини селянства протягом всього періоду окупації. Хліборобська спілка була для них певним втіленням бажань. Свідченням цього є їх звернення до властей. Зокрема, зберігся протокол зібрання мешканців села Успенське (район не вказаний) на Луганщині від 17 серпня 1942 р. Вони просять відновити земельну громаду і наділити їх землею, яку відібрала радянська влада в роки колективізації. Зазначено, що на той час всі селяни працювали у радгоспі [49, арк. 13]. Реакція властей не відома, але, знаючи напрямки реформи, можна припустити, що було створено державний маєток. 27 січня 1943 р. селяни 11 господарств села Залиман Савинського району Харківщини звернулися до обласної земуправи з проханням виділити їм індивідуально землю для обробки “десятидвіркою”. Як обґрунтування вони вказували, що у 1930 р. були розкуркулені, а зараз у них є 6 коней і 9 корів [142, арк. 1].

Процес створення хліборобської спілки був однаковим в усіх регіонах. В ідеалі спочатку мали бути проведені землепорядні роботи для визначення то-

чної кількості земельних угідь, їх розподілу на ділянки. Роботи, як правило, проводились спеціалістами земуправ, на що між ними і громадським господарством укладалася відповідна угода. Прикладом останньої може слугувати договір, складений 29 липня 1943 р. між представником сектора землекористування земельного відділу господарського командування м. Сталіно Болотовим та уповноваженим громадського господарства “Октябрь” Новоселівка №2 (колишній колгосп “Октябрь” Авдіївського району Сталінської області) Мар’єнком. Сектор землекористування зобов’язувався провести відповідні роботи на площі 2010 га, за що управа громадського господарства мала сплатити 20100 руб., з них 60% у десятиденний строк з дня початку робіт [36, арк. 7]. З цього видно, що ціна землемірних робіт утворювалася з розрахунку 1 га – 10 руб. Після проведення робіт новоутвореній спілці видавався “Документ” або “Акт”, в якому зокрема говорилося: “На підставі земельного закону імперського міністра для зайнятих східних областей перетворюється громадське господарство Нехотіївка район Воскресенківка округу Білгород у визнання його роботи у товариство по обробці землі з одноосібним користуванням землею...” [156, арк. 14; 194, арк. 43 – 44].

Якщо ж спілка створювалася спрощеним методом, який набув поширення з осені 1942 р., то складався “протокол”. В ньому фіксувалися основні характеристики господарства, а також умови його функціонування. Такий документ отримало господарство Болшев №7 в селі Графське Дубов’язівського району Сумщини 10 травня 1943 р. Це господарство охоплювало 204 двори з 216 сім’ями на 1106 га загальної земельної площі, з них: 895 га оранки з присадибною землею, 183 га луків, 18 га пасовиськ. Стара присадибна земля становила 124 га, приділена – 31 га, розмір присадибних ділянок – від 0,5 до 1 га. Вся інша земля залишалася власністю землеробського товариства, включаючи 52 га резервної. Решта пашні, 688 га, поділялася на 8 рівних частин і розподілялася на 204 двори. 160 дворів приймалися в товариство і утворювали 16 груп по 10 дворів. Ще певна кількість дворів (у документі прочерк) утворювали групи “за принципом сусідства”. Списки членів товариства затверджував районний сіль-

госпуправитель. Потім керівник спілки розподіляв тяглову худобу і реманент між групами. Зазначалось, що остаточний поділ землі мав бути проведений до 31 травня 1943 р. Передпосівна обробка й сівба мали проводитися спільно однаковими культурами, а подальша обробка, внесення добрив, жнива до закінчення землемірних робіт здійснювалася групами. Пізніше поділ землі мав провести старший групи за вказівками землеміра. Пасовиська, ліс, плодові садки, тутові плантації, рибні угіддя, торф'яники, пасіки, племінна худоба залишалися у власності товариства. Земельна ділянка окремого двору становила 4,3 га пашні та 1,1 га луку. Двори й сім'ї, не прийняті до товариства, і які не мали чи не могли знайти роботу, отримували її через крайсландвірт або переселялися [79, арк. 22].

Розмір земельної ділянки на один двір як вказувалося вище, у хліборобських спілках мав бути не меншим 4 га, а на півдні – до 8 га. Кількість господарств у групах також варіювалася, але наближалася до десяти. Наприклад, у селі Покрово-Кирєєво Старо-Бешівського району на Донеччині до спілки входило 111 дворів, об'єднаних в 10 груп по 10 господарств і 1 група – 11 господарств, причому на один двір припадало 10,97 га землі. У селі Вознесенському створено 5 груп по 10 господарств і 1 група – з 9 дворів, а норма наділу на двір сягала 8 га [42, арк. 1 – 3, 33 – 34]. У селі Крещенському Артемівської округи організовано 10 груп по 10 дворів і 4 групи по 9; норма на один двір – 7 га, причому резервні землі становили 303 га, тобто 30% від загальної кількості оранки у 1022 га [37, арк. 1 – 2]. Вище вже згадано випадок у селі Ізмайлове на Луганщині, коли на двір припадало 12 га землі [233].

У північних областях військової зони ділянки були значно меншими. На Сумщині у спілці села Курилівка Лебединського району 177 господарств об'єднувалися у 18 груп, на двір припадало 4,6 га ріллі та 0,27 га сіножаті [61, арк. 14]. У Штепівському районі у спілці села Марківка на одне господарство припадало 5,5 га, а в Галушках – 4,4 га [61, арк. 35]. Інколи для збільшення норми землі на двір зменшували кількість господарств у спілці. Така практика існувала в Охтирському районі, коли у хліборобській спілці №24 у жовтні 1942

р. замість раніше занесених до спілки 150 дворів залишено 120. Але за рахунок цього запасний земельний фонд збільшився до 98 га, а норма оранки на двір – до 4,8 га. Господарства, які залишились поза спілкою, приєднали до господарств-членів спілки [61, арк. 31].

Ще одна проблема поставала при створенні спілок – це забезпеченість тягловою худобою і реманентом. Дані по семи спілках Богодухівського району Харківщини дають певне уявлення. (див. додаток К). До тяглової сили, крім коней та волів, можна віднести також корів, адже відомо, що вони широко залучались до сільськогосподарських робіт. Отже, всього на сім спілок (360 селянських господарств) припадало: 128 коней, 6 волів, 201 корова. Реманент перебував, як у спільному, так і в одноосібному користуванні: плуги кінні – 62, з них 7 у спільному користуванні; сівалки кінні – 18 спільних; борони залізні – 86, з них 9 спільних; збиральні машини – 13 спільних; молотарки – 3, з них 2 спільні; зерноочисні машини – 11, з них 7 спільних. Але розподіл цієї техніки був нерівномірним. Так, плуги кінні взагалі були відсутні в одній спілці, збиральні машини – у двох, молотарки – у чотирьох, зерноочисні машини – у трьох [158, арк. 4 – 13].

Не сприяли реформі також постійно зростаючі натуральні податки. Особливістю областей військової зони було те, що вони забезпечували переважно потреби вермахту. Ці податки були постійними і тимчасовими (одноразовими). Постійними, наприклад, були постачання населенням молока і яєць. Так, згідно наказу уповноваженого німецького командування по сільському господарству Роменської округи (Сумщина) з 1 січня 1942 р. для населення округи була встановлена обов'язкова поставка молока базисної жирності 3,8% в кількості 20 літрів на місяць від кожної корови. Господарствам, які знаходилися далі 3 км від приймального пункту, дозволялося здавати замість молока 0,9 кг топленого масла. За нездачу стягався штраф у розмірі 5 руб. за кожний незданий літр молока, але при цьому розмір поставок не зменшувався [99, арк. 14]. В середині червня 1942 р. норми постачання зросли до 500 літрів на рік від кожної корови, при чому вони були розписані по місяцях (липень і серпень – по 75 л, ве-

ресень – 50, жовтень – 20, листопад і грудень – по 15). Для заохочення кращим здавачам передбачалося повернення обрату в розмірі 50%, решті – 30%. Злісним “нездавцям” загрожував штраф і втрата корови [101, арк. 20]. Але вже в липні норми були знову підвищені: всі громадяни, які мали корів протягом 1942 р. зобов’язувалися здати 600 л молока від перших корів та 900 л від других. Селяни отримували мізерну “винагороду” – 1 руб. за літр [101, арк. 22]. Теж саме з поставками яєць: встановлена норма на 1942 р. становила 100 яєць на рік з кожного селянського двору. Для заохочення поставок в осінньо-зимовий період встановлювалася шкала заготівельних цін: з січня по березень – 3 руб. за десяток, квітень – 2 руб. 30 коп., з травня по липень – 1 руб. 80 коп., серпень, вересень – 2 руб. 30 коп., з жовтня по грудень – 3 руб. [99, арк. 41].

Одноразові податки залежали від характеру того чи іншого селянського господарства. За наказами сільськогосподарських фюрерів бургомістри та старости сіл вели ретельний облік майна та живності селян. В разі потреба надходив відповідний наказ зібрати в такій-то кількості з такого-то розрахунку (або й без нього). Наприклад, в серпні 1942 р. за наказом Роменського агропункту селяни села Бобрик мали здати птицю з розрахунку 1 курку на кожні 47 штук, 1 гуску – на кожні 5, 1 качку – на кожні 6 [98, арк. 36]. Подібним чином проводилися м’ясопоставки. Хоча розведення худоби не обмежувалося, однак її самовільний забій заборонявся. Це можна було зробити лише з дозволу властей. Так, щоб забити поросля для себе, необхідно було здати таке саме “державі” [65, арк. 5]. Селяни постачали також й багато іншої продукції (картопля, овочі, мед, ягоди, фрукти тощо). За все це німецькі власті розраховувалися грошима за встановленими ними ж розцінками, які інколи в десятки разів були нижчими за ринкові.

У військовій зоні рівень поставок був нижчим, ніж в рейхскомісаріаті “Україна” [372, с. 223]. Та все ж начальник відділу військової адміністрації Гельмут Кернер визнавав високий визиск з українського селянства: “Не дивлячись на економічні та політичні заперечення, були встановлені особливо високі норми постачання в сфері продукції тваринництва. Та і в усіх інших сферах за-

пити рейху зростали значно швидше, ніж дозволяли можливості розумного ведення господарства.” [6, арк. 126].

Чи почався третій задекларований етап реформи – створення одноосібних господарств – сказати важко. Автору не вдалося знайти факти, які б давали позитивну відповідь на це питання. Хоча начальник відділу військової адміністрації Кернер серед проведених в життя “пряників” німецької політики на Україні називає й хутірську систему [6, арк. 115 – 116]. У статистичних документах часів окупації інколи трапляються селяни, які не входили до складу громадських господарств і хліборобських спілок. До них застосовано термін “одноосібники”. Так, наприклад, в Ульяновському на Сумщині таких на кінець 1942 р. було 45, у Білопільському – 140. Однак володіли вони лише присадибною землею, якої припадало менше гектара на двір. Тому про хутори й одруби у цьому випадку говорити не доводиться.

Німецький дослідник Н.Мюллер наводить такі цифри, які характеризують результати аграрної реформи: у рейхскомісаріаті “Україна” з 16536 колгоспів до кінця 1942 р. було реорганізовано у товариства 10,2%, а до травня 1943 р. – лише 12,1%. Він також констатує, що у районах оперативного тилу сухопутних військ ці цифри були дещо вищими, особливо на півночі (Прибалтика – прим. авт.) й у Білорусії [400, с. 203]. Проте, наведені вище цифри свідчать, що у військовій зоні України кількість хліборобських спілок навряд чи була вищою, ніж у рейхскомісаріаті “Україна”, особливо у Ворошиловградській, Донецькій та східних районах Харківської областей, де окупаційний режим тривав менше. До того ж з наближенням лінії фронту заходи по проведенню реформи припинялися і починилася евакуація.

Ідеолог реформи Розенберг, виступаючи перед військовими у червні 1943 р. й оцінюючи результати, вважав її найбільш позитивною акцією з усіх проведених на Сході: вона не переслідувала мету відновити дрібне селянське господарство необдуманим революційним шляхом, але являла собою перехідну форму землеробських кооперативів, які дозволили на 10-15% подолати систему колгоспів [5, арк. 3]. У квітні 1944 р. у своїй “Пам’ятній записці”, присвяченій

досвіду управління на окупованих східних територіях, Розенберг знову повертався до цієї теми: “Під час моєї останньої поїздки в Україну у 1943 р. майже всі гебітскомісари... одностайно стверджували, що рішення аграрної проблеми, пропонуване у 1942 р., могло б стати тим законом, в якому втілювалося б давнє прагнення українців: на відміну від росіян... український селянин був свідомим власником. Збільшення присадибних ділянок вдвічі і визнання особистого матеріального зиску при праці у сільськогосподарському кооперативі вказувало шлях, який докорінно відрізнявся від більшовицьких колективів.” [6, арк. 94].

Те, що аграрна політика німців мала певну підтримку серед частини українського селянства, підтверджується і радянськими джерелами. Заступник наркома внутрішніх справ України С.Савченко повідомляв у січні 1943 р. М.Хрущову, що в окремих східних районах сільське населення почувало себе краще, ніж за радянської влади, і тому недоброзичливо зустріло прихід Червоної армії [372, с. 223].

Але розпочата окупаційними властями реформа так і не була завершена. Більше того, з початком відступу вермахту подекуди почалася так би мовити “контрреформа” – тяглову худобу, реманент, машини тощо, які знаходилися в одноосібному користуванні селян знову збирали до загальним дворів [87, арк. 22]. Німці, як у 1941 р. радянські власті, планомірно вивозили й знищували все, що тільки було можливо. Наслідки цих процесів загальновідомі.

Таким чином, напередодні війни східні райони України відігравали роль важливого промислово-сировинного регіону СРСР. Тому радянський уряд вжив заходів по евакуації підприємств на схід. Те, що неможливо було вивезти, знищувалося. При цьому інтереси населення, яке залишалося на окупованій ворогом території, не бралися до уваги. Особливо постраждала важка індустрія, енергетика, кам'яно-вугільна галузь.

Можна констатувати, що німецька політика у сфері промисловості в ході війни зазнала змін. Берлін був змушений відійти від первинних планів ліквідації великої української промисловості й перетворення України на ринок збуту німецьких промислових товарів. Обставини війни довели, що це неможливо. Тому німецькі установи підтримували просування своїх монополій в Україну і сприяли заходам місцевої української адміністрації по відродженню виробництва, перш за все, з міркувань забезпечення потреб вермахту. Промислові підприємства орієнтувалися перш за все на задоволення інтересів діючої армії. Разом з тим, важливе місце в цьому відводилося відродженню кустарної промисловості, яка була покликана заповнити вакуум товарів ширвжитку і цим сприяти налагодженню під німецьким контролем товарообміну останніх на продукцію сільського господарства. Однак через об'єктивні і суб'єктивні причини, як то брак сировини та енергоносіїв, позиції військово-господарських інстанцій, втілити це в життя не вдалося. У свою чергу це зумовило все більш масштабне застосування окупаційними властями не економічних, а волюнтаристських, примусових методів управління економікою окупованих регіонів України.

Аграрна реформа, яку проводила німецька окупаційна адміністрація у військовій зоні, досягла свого другого етапу – запровадження хліборобської спілки. Але процес їх створення тільки починався, тому можна стверджувати, що громадське господарство було основною формою господарювання на селі в роки окупації.

В цілому ж окупаційним властям не вдалося виконати ідеологічних завдань шляхом реформування сфери сільськогосподарських відносин. Аграрна реформа не змогла задовольнити прагнення українських селян до власної землі.

І хоча були проведені певні заходи, які могли подобатись селянам, як, наприклад, повернення і збільшення присадибних ділянок, створення хліборобських спілок, більшість селян були обмануті у своїх надіях позбутися колгоспної системи. До того ж постійно зростаючі натуральні податки і методи їх стягнення не могли подобатися селянам.

Також необхідно відзначити ще один важливий фактор, який гальмував проведення реформи і став визначальним у її долі: боротьба між політичною доцільністю, яку відстоювало міністерство А.Розенберга і підтримували військові власті, і жорсткою експлуатацією ресурсів України, якої дотримувались військово-економічні інстанції Г.Герінга, а в рейхскомісаріаті – Е.Кох, завершилася перемогою останньої. Як результат – певні успіхи у постачанні вермахту і Німеччини, але при цьому втрата будь-якої підтримки з боку місцевого населення і зростання руху Опору.

Під час відступу вермахту Україна вдруге відчула на собі жах тотальної руйнації. Все, що з такими зусиллями було відбудовано за два роки, знову знищувалося. Українському населенню вдруге довелося відроджувати промисловість та сільське господарство, випаленого війною краю.

Таким чином, політика окупаційних властей в економічній сфері носила експлуататорський характер. Її першочерговою метою було забезпечення вермахту всім необхідним. Потреби місцевого населення вважались другорядними.

РОЗДІЛ 4

Сфера культури за “нового порядку”

4.1. Заходи у сфері культури

Політика у сфері культури не була предметом спеціального розгляду на етапі підготовки агресії Німеччини проти СРСР. Існували загальні теоретичні засади нацистської теорії расової переваги арійців, через призму якої й мала проводитись культурна політика щодо “неповноцінних” слов’янських народів. Саме в такому дусі витримана таємна директива міністерства у справах східних окупованих областей “Політика й управління людьми на Україні”, де серед іншого сказано: “Українець, як представник пасивного народу, знаходиться у полоні природи. Він не може керувати відносинами, відносини керують ним. Це основна риса його існування і всі його якості витікають вже з цього... Так само, як українська раса є конгломератом народів й племен, так і українська мова не є чимось окремим – це суміш різних сучасних мов... З культурними творами справи такі ж як і з мовою... Треба докласти зусилля щоб прочитати яку-небудь українську п’єсу... Українські танці й музика повністю запозичені...” [373, с. 147 – 148].

Проте, німецькі фахівці досить ретельно вивчали майбутнього супротивника у передвоєнний час і їм були відомі культурні надбання СРСР. Тому до музеїв, архівів і бібліотек вони виявляли особливу увагу. Було сформовано спеціальний апарат, завдання якого полягало у виявленні, збереженні і підготовці до вивезення у Німеччину “трофейних” культурних цінностей.

Провідне місце у ньому належало “Оперативному штабу рейхсляйтера Розенберга” (айнзацштаб Розенберга), який був створений 17 липня 1940 р. за розпорядженням фюрера і наказом командуючого ОКВ від 5 липня 1940 р. У ньому працювало близько 350 експертів – кваліфіковані історики, мистецтвознавці, архівісти, бібліофіли. При штабі діяла спеціальна “Головна робоча група України”, яку очолював спочатку гауптсляйтер Зайбот, а потім штабайнзатцфюрер Антон. Вона складалася з робочих груп “Західна Україна” й “Південна

Україна”, а також робочих груп у великих культурних центрах – Харкові, Житомирі, Полтаві, Дніпропетровську та інших містах. При айнзацштабі діяли також “Окремий штаб бібліотек” і штаб “Образотворче мистецтво” [372, с. 243].

Спеціальними директивами забезпечувалась підтримка діяльності айнзацштабу іншими німецькими інстанціями. Серед них можна назвати: розпорядження рейхсмаршала Герінга від 1 травня 1941 р. до всіх партійних, державних та військових організацій про підтримку та допомогу айнзацштабові рейхслайтера Розенберга у виконанні його завдань по збереженню та вивезенню предметів культури, конфіскованих у євреїв, масонів та інших “ідейних противників націонал-соціалізму”; розпорядження Вищого командування армії від 25 жовтня 1941 р. щодо регулювання діяльності зондеркоманд айнзацштабу Розенберга в областях військового підпорядкування, їх співпраці та координації дій з військовими частинами; наказ фюрера від 1 березня 1942 р. про дослідження та використання в боротьбі проти “ідейних противників націонал-соціалізму” їх духовної спадщини та доручення цього завдання айнзацштабу Розенберга з правом дослідження всіх культурних установ та конфіскації предметів культури; розпорядження Вищого командування вермахту від 28 вересня 1942 р. про розгляд матеріалів, взятих під контроль айнзацштабом Розенберга як власності вермахту; наказ Вищого командування сухопутних військ від 30 вересня 1942 р. на основі розпорядження Верховного командування вермахту про включення команд айнзацштабу Розенберга в тиллові частини вермахту.

Крім цього штабу діяли інші органи з подібними завданнями. Так, в рамках вермахту, в тому числі й при групі армій “Південь”, діяли уповноважені Пруської державної бібліотеки та шефа військових архівів. Вони мали право конфісковувати бібліотечні й архівні фонди військового характеру. Уповноваженим Пруської державної бібліотеки при групі армій “Південь” був старший лейтенант доктор Вернер Шміц, який мав обстежувати бібліотечні й архівні фонди й організовувати їх охорону через фельдкомендатури. Уповноваженим шефа військових архівів при групі армій “Південь” був полковник фон Гьодль. Його завдання полягало у виявленні військових архівних матеріалів та їх збере-

женні. Вони рухалися разом з передовими військовими частинами.

У військовій зоні діяв також батальйон особливого призначення під командуванням штурмбанфюрера СС Кюнсберга. Перебував він у віданні міністерства закордонних справ. Цікавили його архівні матеріали зовнішньополітичної діяльності, картографічні, геологічні та економічні матеріали. Батальйон проіснував до 29 липня 1943 р., коли за розпорядженням головного командування СС був ліквідований, а зібрані ним матеріали передані зацікавленим відомствам.

В рамках СС сферою культури і науки на Україні виключно в областях військової зони також займалися: науково-дослідне товариство “Спадщина”, воєнізовані геологічні групи СС, VI відділ “G” Головного імперського управління безпеки. Зокрема, оперативна команда відділу “G” під керівництвом унтерштурмфюрера СС доктора фон Гена мала забезпечувати економічною, технічною, краєзнавчою літературою і статистичними матеріалами дослідницькі інститути Головного імперського управління безпеки.

У відомстві рейхсмаршала Герінга також існували спеціальні уповноважені, які відбирали до його колекції художні цінності з окупованих країн [469, с. 6 – 8].

Ситуацію, що склалася, відверто характеризує автор “Організації військового управління”: “В організації виявлення й обробки творів науки та мистецтва були допущені, як нерідко траплялося, перегини. Крім оперштабу Розенберга, втручалися інші інстанції (Головне командування вермахту, командуючі армій, груп армій), які стверджували, що вони мають вказівки й особливі доручення стосовно тих, чи інших об’єктів наукового чи культурного значення. Госпустанови утворювали в себе “відділи науки” й претендували на бібліотеки та інститути. Зондеркоманди СС також заявляли у польових комендатурах, що саме вони мають першочергове право на конфіскацію й обробку певних надбань мистецтва.” [27, арк. 65].

Згідно даних “Статистичного збірника” на 1940 р. у п’яти областях України, які потім знаходились у військовій зоні, налічувалося 40 музеїв з філіями

включно: у Ворошиловградській – 4; Сталінській – 8; Сумській – 8; Харківській – 12; Чернігівській – 8 [205, с. 272]. Після входження частин вермахту всі музеї, картинні галереї, архіви, бібліотеки зачинялися й бралися під особливу охорону. Зазвичай, призначався уповноважений, який і відповідав за збереження фондів.

Проте, це не означало, що музеї в роки окупації не функціонували. Навпаки, М.Ткаченко стверджує, що функціонування українських музеїв у той час було масовим явищем. На його думку, вони виконували ряд функцій: надавали допомогу німецькій пропаганді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом; забезпечували збереження фондів, облік експонатів; були місцем проведення дозвілля для солдатів та офіцерів вермахту; підтримували в української інтелігенції ілюзії щодо можливості культурного відродження під німецькою зверхністю [472, с. 79 – 80]. Автор звертає увагу на ще одну цікаву особливість: на відміну від Києва, де музеї обслуговували німців, харківські музеї були загальнодоступними [472, с. 89]. Останнє стосується не лише музеїв Харкова, а й усієї військової зони, що підтверджують деякі з нижче наведених фактів.

У Харкові першим розпочав свою роботу Музей Слобожанщини – колишній історичний музей. З наявних на липень 1942 р. 17 тисяч експонатів виставлялося 1600-1700. Протягом 1942 р. його відвідало 3090 осіб.

Колишню Українську державну картинну галерею реорганізовано в Український художній музей, в якому у 1942 р. налічувалося 33 тис. експонатів, але виставлялися в експозиції – 2500. Відвідувачами були німецькі військовослужбовці. Протягом року його відвідали 2647 осіб. 19 липня 1943 р. під керівництвом служб айнзацштабу Розенберга в музеї влаштували “Виставку культури та історії України”. Вона була відкрита й для населення – вхідний квиток коштував 3 крб. Експонувалися роботи Левченка, Васильківського, Полєнова, Дюрера та інших митців.

Влітку 1942 р. Харківський художній інститут разом з відділом пропаганди міськуправи відкрили постійну художню виставку творів місцевих художників, викладачів інституту – Козика, Порай-Кошиця, Прохорова, Кокеля,

Симонова, Бурачека, Суконіна, Добронравова. До кінця 1942 р. її відвідали 2499 осіб. Частина експонатів була закуплена для художнього музею міськуправою, яка виділила на це 100 тис. крб.

У лютому 1943 р. на вшанування М.Бурачека, який помер 12 серпня 1942 р., влаштовано виставку його робіт. На ній було представлено понад 100 картин художника, а відкрив її зондерфюрер Бек. Влітку пропаганда-штафель разом з харківською “Просвітою” готували до відкриття виставку “Геть більшовизм!”. У вересні 1942 р. відкрився “Будинок Шевченка” – колишня галерея картин Т.Шевченка, де зберігалось понад 1 тис. експонатів. До кінця року його відвідали 3299 осіб. Працював також краєзнавчий музей під керівництвом доцента Рудинського, де були виставлені геологічні, ентомологічні, ботанічні колекції. З листопада 1942 р. працював також Музей анатомії людини Анатомічного інституту медичного факультету Харківського університету, директором якого був професор Л.Ніколаєв. Його відвідували місцеві жителі, школярі, німецькі солдати й офіцери [472, с. 89 – 97].

Зацікавленість, а інколи й неприховане захоплення, фондами українських музеїв простежується у донесеннях чиновників комендатур. Так, польова комендатура 198(У) в Охтирці 15 травня 1942 р. повідомляла, що у Лебедині є музей в якому знаходяться “видатні полотна живопису, майже виключно оригінали, які включають і твори німецьких авторів” [18, арк. 2]. Пізніше вона ж сповіщала про музей в Сумах, де зберігалися “деякі старі кустарні роботи й сучасний пейзажний живопис” [17, арк. 6]. Польова комендатура 200 (У) в Конотопі у червні того ж року повідомляла про наявність музеїв у Конотопі, Глухові та Путивлі [18, арк. 206].

Поряд з цим йшлося про початок роботи музеїв. Польова комендатура 538 (У) рапортувала, що вжито заходи до відновлення діяльності місцевого музею [19, арк. 104]. Про приведення в порядок і відбір колекцій у музеях Ніжина говориться у місячному звіті командира корпусу охоронних військ і командуючого військами оперативного тилового району групи армій “Б” від 15 липня 1942 р. [24, арк. 42].

Для відповідного пропагандистського ефекту оголошення про початок роботи музеїв поміщалися у місцевій пресі. На початку серпня 1942р. конотопська газета “Визволення” повідомляла, що на підставі дозволу місцевої комендатури для відвідування відкрився Конотопський історичний музей ім. Лазаревського. Вхідна плата: для дорослих – 2 руб., для дітей до 14 років – 1 руб. [267]. Наприкінці серпня того ж року “дістав можливість розпочати свою роботу” Охтирський краєзнавчий музей [285].

Одночасно з ознайомленням німецьких чиновників із фондами українських музеїв вівся ретельний відбір найбільш цінних експонатів для їх подальшої відправки до Німеччини. Так, тільки з Харківського художнього музею, згідно списку відправлених з Києва до Ровно мистецьких творів, було вивезено: 96 полотен українського живопису XIX-XX ст., серед яких картини Левченка, Васильківського, малюнок Самокиша “Козаки на марші”, акварель Сурикова “Українська дівчина”; 186 картин західноєвропейських майстрів XVII-XIX ст., серед них полотна італійських, голландських, фламандських художників, 31 ікона; 12 гравюр, серед яких чотири – Альбрехта Дюрера [469, с. 92].

Незадовго до відступу, в серпні 1943 р., зондеркоманда науково-дослідного товариства “Спадщина” під керівництвом професора археології гауптштурмфюрера Герберта Янкуна вивезла з трьох харківських музеїв залишки археологічних та етнографічних колекцій [469, с. 8].

Слід зазначити, що інколи військові власті, занепокоєні реакцією місцевої української інтелігенції, стримано критикували такі дії. Зокрема, командування 403-ої дивізії прикриття в донесенні від 21 вересня 1942 р. стверджувало: “Вилучення цінних речей з харківських музеїв, яке планується службою безпеки СД протягом короткого часу, викликає з нашої точки зору жаль, оскільки освічені верстви населення... будуть дуже розчаровані такими діями, що похитне їх ставлення до німецьких властей.” [17, арк. 306]. Проте, це були поодинокі випадки, які не могли змінити загальної політики.

Частина реліквій загинула під час бойових дій або варварського поводження німецьких солдатів. Під час першого відступу німців з Харкова 14 лю-

того 1943 р. було спалено Історичний музей та Археологічний музей Харківського університету. Загинули прапори та печатки Запорізької Січі. 13 серпня 1943 р. гітлерівці спалили приміщення Українського художнього музею. Загибло понад 100 картин, старовинна порцеляна, кераміка, бронза, бібліотека [472, с. 104 – 105]. Ці та інші факти дали підстави М.Ковалю оцінювати німецьку політику у сфері культури як “культурний геноцид”, “цілеспрямований антиукраїнський культурний терор” [372, с. 242].

Подібною була політика окупаційних властей стосовно бібліотек, які вони також мали слугувати засобом пропаганди. Тому після перегляду й відбору “більшовицької” літератури вони відкривалися для населення. Активну участь у цьому брала місцева українська інтелігенція, культурно-просвітні товариства, органи влади. Наприклад, у Мені на Чернігівщині бібліотека була відкрита вже на початку грудня 1941 р. за сприяння товариства “Просвіта” [229].

Однак процес перегляду й відбору літератури зайняв багато часу, тому відкриття бібліотек і читалень на Сумщині, Чернігівщині та Харківщині припадає переважно на 1942 р. Наприклад, 10 травня відкрито читальню для населення в Сумах, де безкоштовно можна було ознайомитись з матеріалами німецьких та українських газет, художньою та науковою літературою [248]; у травні також відновили роботу бібліотеки в Охтирці, де налічувалось 2500 томів, а ще стільки ж було вилучено й зберігалось окремо, та в Лебедині [18, арк. 2]; 22 липня почала працювати читальня центральної бібліотеки Роменської міськуправи [268]; 13 вересня відбулося урочисте відкриття читальні в приміщенні міської бібліотеки Конотопа [234]; з грудня діяла міська бібліотека Шостки, а також 16 кімнат-читалень по селах Шосткінського району [288]. Одже, можна стверджувати, що не дивлячись на обмеження доступу населення до літератури, яку окупаційні власті трактували як “жидо-більшовицьку”, функціонування бібліотек і читалень було також масовим явищем.

Важливу роль у культурно-громадському житті на окупованих територіях відігравали створювані українськими активістами організації. За зразок слугували, як правило, організації, що діяли на українських землях у дорадянський

період. Заборонені радянською владою, вони, особливо на початковому етапі окупації, користуючись певною ліберальністю нового режиму в питаннях культури, стали відроджуватися. Провідне місце серед різного роду громадських організацій належало культурно-освітнім товариствам “Просвіта”.

Однією з перших була створена “Просвіта” в місті Мена на Чернігівщині. Вже наприкінці листопада 1941 р., повідомляючи про її виникнення в газеті “Українське Полісся”, ініціативна група звернулася з закликом до українців Чернігівщини братися до культурно-просвітницької і національної роботи й організовувати в себе такі ж товариства. При цьому, діячі місцевої “Просвіти” намагалися охопити весь Менський район: вже на початок грудня того ж року в селах працювало три клуби, а в самій Мені організовано бібліотеку та художні гуртки [238; 229].

Заклик не залишився поза увагою. У селі Слабина М.-Коцюбинського району Чернігівщини наприкінці грудня 1941 р. з ініціативи Г.Томаша також створено “Просвіту”. В планах її роботи було відкриття клубу та організація різноманітних мистецьких гуртків [300].

У Прилуках ініціативу “відновлення” “Просвіти” на початку грудня 1941 р. взяла на себе місцева українська влада. За постановою міського старостату було створено оргбюро товариства. Воно, як і в Мені, мало діяти в межах району для чого на першому засіданні було розглянуто структуру повітової ради “Просвіти”. Ставилося завдання “закликати свідомі маси до творчої праці, до відбудови нового життя, задовольнити духовну сторону українського народу, об’єднати їх на боротьбу з неуцтвом, некультурністю та залишками большевицької моралі.” [286].

У Сумах на початку лютого 1942 р. діяв оргкомітет “Просвіти”, який через місцеву пресу звернувся до жителів міста з закликом вступати до товариства, яке у своєму плані роботи відбиває всі прагнення українського народу в цілому і кожного українця особисто. А наприкінці лютого товариство вже відкрило школу української національної художньої вишивки [237; 262].

Процес організації “Просвіти” і взаємини з цього питання з окупаційни-

ми властями можна простежити на прикладі осередку товариства у Конотопі. В середині травня місцева газета повідомляла, що серед інтелігенції міста виникла думка організувати “Українське товариство культурного зближення з Великонімеччиною (“Просвіта”)", яке мало стати “безпартійним, виключно національним, тобто, воно є провідником нової українізації, як серед членів товариства, так і серед населення міста Конотопа”. Його метою визначалося: 1. Грунтовне вивчення німецької мови та очищення своєї української мови від “жидо-московського намулу”; 2. Детальне ознайомлення і вивчення історії, географії, техніки, літератури та мистецтва Німеччини, а також відновлення занедбаного українського мистецтва; 3. Організація роботи всіх культурних установ міста (хорової капели, драматичного театру, бібліотеки тощо); 4. Вивчення методів господарювання Німеччини; 5. Проведення всіх культурних заходів (організація лекцій, докладів, бесід по радіо, через газету і в театрах). Обрано оргбюро товариства, яке лише після його затвердження місцевою комендатурою мало приступити до роботи. Всі теми лекцій, бесід, доповідей тощо мали також затверджуватись німецькими установами [301].

Активна діяльність Конотопського товариства підтверджується даними з німецьких джерел. За повідомленням польової комендатури 200(У) від 17 червня 1942 р. культурне життя міста зосереджене “в одному з дозволених товариств “Просвіта”, яке взяло на себе заняття з німецької мови й піклування про українську мову” [18, арк. 206].

Зовсім інша ситуація склалася в Лебедині. За роз’ясненням польової комендатури 198(У) в Охтирці від 15 травня 1942 р. “Просвіта” – це рух, який був допущений у Лебедині без узгодження з польовою комендатурою. Товариство складалося з 28 осіб, і в громадському житті себе ніяк не виявило. Зв’язків за межами населеного пункту товариство не мало [18, арк. 2]. Зауваження про “пасивність” виглядає скоріше, як виправдання чиновників польової комендатури перед вищим начальством через те, що “прогляділи”. Можливо, діяльність Лебединської “Просвіти” була дозволена місцевим військовим комендантом. Показовою тут також є вказівка на відсутність зв’язків, що може

свідчити про занепокоєння німецьких властей контактами “Просвіт” з ОУН.

Існувала “Просвіта” також у Путивлі, де переважало російське населення. Дата її створення невідома, але на початку січня 1943 р. товариство продовжувало діяти. 3 січня 1943 р. відбулася нарада старшин та вчителів Путивльщини, яка збиралася з метою налагодження культурно-масової роботи в місті й на селі. Згідно її рішень завідуючий відділом народної освіти Бондаревський розіслав старшинам волостей рекомендації скликати наради інтелігенції сіл й обговорити питання про створення драматичних, хорових, струнних гуртків, організацію читання газет селянам тощо, виділивши відповідальних керівників за цю роботу. Останні мали негайно зв’язатися з Путивльською “Просвітою” для отримання вказівок і допомоги. Наголошувалося, що до цієї діяльності слід залучити всю сільську молодь і за проведену роботу надіслати звіт до інспектури шкіл 15 лютого 1943 р. [76, арк. 185]. В даному випадку цікаво відзначити той факт, що місцева адміністрація активно співпрацювала з “Просвітою”, доручивши їй координувати культурно-масову роботу в межах усього району й створивши та підпорядкувавши цілу мережу “відповідальних керівників”.

Харківська “Просвіта” розпочала роботу 8 грудня 1941 р. Головою ради був обраний професор В.Дубровський, заступником – професор О.Попов. Осередок містився у приміщенні створеного нею “Дому національної культури” і називався “Українське товариство “Просвіта” Харкова та Харківської області”, заявляючи цим прагнення керувати культурно-просвітницьким рухом в межах всієї області, що навряд чи могло подобатись німецькій адміністрації. Там же знаходились “Союз жінок-українок” та “Харківське українське Наукове товариство” [240]. Крім того, наприкінці 1941 р. розгорнулася робота по організації “Просвіт” у районах Харкова. У 2, 6, 11, 19-му районах на той час вже були створені ініціативні групи з місцевої інтелігенції, підшукані приміщення. Натомість у 8 й 9-му районах ця робота проходила кволо через позицію місцевих службовців: у 8-ій райуправі заступник бургомістра вважав за краще організувати клуб зі школою танців, а в 9-ій – інспектор освітньої роботи Курашов організував клуб, а не “Просвіту” [119, арк. 1].

Про мету і плани Харківського товариства можна скласти уявлення з його “Статуту” (підписали фундатори “Просвіти” 2-го району Харкова: Орел, Андріїв, Плевако, Нестеренко, Пономаренко, Ромкалук): “Товариство “Просвіта” засновується для розвитку і поширення громадської і національної свідомості серед Української людності і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю.” [155, арк. 1 – 5].

Далі йдеться про плани: відкриття книгозбірень, читалень, книгарень і “заведення кінематографу”; організація публічних читань, лекцій, доповідей і бесід; видання книжок, газет, листків для населення; відкриття різних шкіл; організація фондів і стипендій для допомоги кращим учням; поширення знань про значення народних економічних закладів; організація освітніх мандрівок, народних гулянь, національних свят й урочистостей; зібрання і збереження старовинних речей і предметів народного побуту; відкриття дитячих гуртків й проведення дитячих вечорів, різдвяних ялинок; організація співочих гуртків, театральних вистав і вечорів; будівництво “Рідної хати”; підтримання зв’язків з іншими “Просвітами” та інституціями для кращого виконання своїх завдань. Поряд з цим передбачалася активна господарська діяльність: купівля і продаж нерухомого майна, заснування фондів, прийняття пожертвувань, право складати умови, брати зобов’язання, позивати й відповідати на суді – тобто права юридичної особи. Членом товариства міг бути кожен громадянин, незалежно від того, чи бере він участь в інших громадських установах. Загальні збори товариства могли виключити двома третинами голосів присутніх того, хто “шкодить” “Просвіті”. Справами товариства керували загальні збори його членів, які були річними і надзвичайними. Крім того, діяла рада “Просвіти”, яка обиралася зборами на три роки й складалася не менше як з 5 членів і трьох кандидатів. Члени ради обирали поміж себе голову ради, заступника, скарбника й писаря [155, арк. 1 – 5].

Українські діячі намагалися втілити намічене у життя. Вже 28 грудня 1941 р. відбувся перший концерт Українського державного хору під управлін-

ням професора В.Ступницького. У 1942 р. проведено кілька виставок: у квітні – церковно-мистецька; травні – меморіальна виставка, присвячена видатним українським діячам; до дня “визволення” Харкова (25 жовтня) відкрилася виставка “Геть Большевизм!”. Всього ж протягом 1942 р. “Домом національної культури” проведено 34 концерти і свята. Крім них влаштовувались лекції і доповіді, зокрема: професора Дубровського про М.Костомарова; п’ять лекцій доцента М.Зубаря про українське образотворче мистецтво і чотири доповіді на педагогічні та освітні теми [131, арк. 11 – 14].

Займалася Харківська “Просвіта” й економічною діяльністю. Для цього в товаристві діяв відділ народно-господарчої економіки. При ньому було створене фінансово-економічне консультаційне бюро, завдання якого полягало: в розробці розрахункових планів, схем кореспонденції рахунків балансу, інструкцій та стандартних форм обліку майна, матеріальних та інших цінностей, виробництва й калькуляції робочої сили тощо на замовлення державних, громадських, кооперативних та приватних організацій та окремих осіб; в консультації і бухгалтерській експертизі; проведенні документальних ревізій; організації підготовки та підвищення кваліфікації керівного складу організацій; складанні висновків про кредитоспроможність [111, арк. 11]. Отже, бюро надавало послуги на зразок сучасної аудиторської фірми, і навіть ширші, а його послугами користувалася місцева влада. Так, 7 грудня 1942 р. фінансовий відділ Харківської міськуправи замовив бюро тексти семи інструкцій [111, арк. 12 – 13].

При “Просвіті” діяло також споживче товариство “Просвітянин”. Для забезпечення матеріальної бази створювались допоміжні господарства. Під Харковом “Просвіта” мала маєток на 114 га з садом. Крім того, під городи орендовано ще 100 га землі [302].

Можливо Харківська “Просвіта” була найбільшою у військовій зоні й разом з “Домом національної культури” налічувала близько 600 чоловік [359, с. 38].

За повідомленням 753-ої польової комендатури у Валках в середині травня 1942 р. “Просвіта” розгортала свою діяльність на місцях, але без права еко-

номічної ініціативи [19, арк. 161]. На жаль, з контексту не зрозуміло чи це місцеве товариство діяло тільки у Валках, чи поширило діяльність по всій території підпорядкованій комендатурі. Цікаво також відзначити, що Валківській “Просвіті”, на відміну від Харківської, економічна діяльність заборонялася.

“Просвіта” й “Будинок національної культури” діяли також в Мерефі. При останньому діяли театр, хорова капела, струнний і духовий оркестри [160, арк. 32, 52].

На Донеччині також відбувався процес формування культурно-просвітницьких товариств, але тут він розпочався пізніше. Можливо, першим в цьому регіоні стало створене на початку травня 1942 р. “Українське культурно-освітнє товариство” у Костянтинівці (назва “Просвіта” у документі не вживається), принаймні, на цей час діяв його оргкомітет [241].

Причина цього полягала в тому, що німецькі власті, маючи вже певний досвід, більш активно впливали на нього. Як зазначено у донесенні польової комендатури 538 (У) у Маріуполі від 15 липня 1942 р., під управлінням якої перебували також Будьоннівський, Ольгинський, Тельманівський та Волновахський райони, товариства української культури почали утворюватись у різних населених пунктах. Комендатура сама розробила зразковий статут для таких товариств. Він значно відрізнявся від вищезгаданих. Відразу звертає на себе увагу та обставина, що у §1 “Мета об’єднання”, поряд із вже звичайним – “збереження традицій української культури при допомозі відкриття читальних залів, бібліотек, проведення доповідей на культурницькі теми, збереження української мови, історії і літератури...” тощо, сказано: “Переслідування політичних цілей виключено.” §2 “Членство” має взагалі юдофобський та націоналістичний характер: “Євреї та особи єврейської крові, а також особи інших національностей до членства у товаристві не допускаються.” У §16 ясно вказано, що статут вступає в дію у день затвердження його відповідною німецькою інстанцією [19, арк. 113].

В самому Маріуполі лише наприкінці червня 1942 р. комендатура дала згоду на організацію “Просвіти” [303]. Місцеві діячі з ентузіазмом взялися до

справи, про що свідчать їхні плани. Мовно-літературна секція товариства під керівництвом Болгарського передбачила проведення у серпні двох лекцій на тему “Сучасна літературна мова” та ще двох – “Огляд сучасної української літератури”. Крім того, планувалися лекції з історії та теорії літератури, літературні “суди”. Історико-етнографічна секція (керівник М.Стасюк) планувала для виховання кадрів істориків створити два “вишколи” при краєзнавчому музеї та архіві. Діяли також секція молоді (14-18 років), окремо для хлопців – керівник Д.Голобородько, та для дівчат – Є.Губенко; драматична секція – керівник М.Оношко [263]. Однак, чи вдалося ці плани реалізувати, – питання відкрите.

Отже, “Просвіти” в районах дії цієї комендатури створювались на основі згаданого статуту. Наприклад, при створенні товариств у жовтні 1942 р. в селах Карлівка, Хрестівка, Ново-Апостолівка, Стрішенка Волновахського району статуту вони отримували з міської комендатури Волновахи й перекладали з німецької мови на українську [292]. У самій Волновасі “Просвіта” за дозволом комендатури почала організуватися наприкінці липня-початку серпня 1942 р. [291].

У Краматорську також існувала “Просвіта”. 25 жовтня 1942 р. в будинку місцевої райуправи її діячі організували безкоштовні лекції з історії України для всіх бажаючих. А в листопаді проводився набір музикантів до симфонічного оркестру [280; 279].

М.Коваль дав наступну характеристику політиці німецьких властей стосовно “Просвіт”: “На перших порах гітлерівці сприйняли її з байдужістю. Пізніше почали вбачати в її інституціях та діячах лише джерело неприємного клопоту і відповідно до них ставилися. Нарешті, з кінця 1942 р., коли окупанти остаточно визначилися щодо самостійницьких претензій націоналістичних кіл, вони відверто вдалися до репресивних заходів, у тому числі й відносно “Просвіти”. Далі історик, оцінюючи діяльність цих товариств, називає їх поодинокими “острівцями”, в яких жевріла культура і діяли її ентузіасти [359, с. 41 – 42].

Поряд з “Просвітами” діяли й інші товариства. У Чернігові роль осередку

культурно-мистецького життя відігравав створений при міськуправі клуб “Січ”. Згідно “Проекту статуту” він створювався “з метою всебічного сприяння справі відродження української національної культури на звільненій від жидо--большевиків Чернігівщині” і так названий на честь українського козацтва [171, арк. 34]. На початку 1942 р. при ньому діяли: театр, духовий оркестр, струнний оркестр, ляльковий театр, хор [172, арк. 14]. Від часу свого створення 19 листопада 1941 р. клуб розгорнув активну діяльність. Вже 13 грудня відбувся дебют - влаштовано перший концерт для німецьких військ [177, арк. 2]. А 14 грудня – перший концерт для населення міста [306]. Зі змісту афіш видно що подібні концерти були частими і репертуар їх досить різноманітний [166, арк. 1 – 33].

Існували громадські об’єднання й не мистецького спрямування. У Прилуках на Чернігівщині було засновано філію “Українського товариства взаємодопомоги”, яке ставило перед собою завдання допомоги всім потерпілим від війни, як то: полонені бійці, сироти, жінки вояків з малими дітьми тощо. Крім того, товариство ставило своїм обов’язком підняття культурного та морального рівня народу шляхом культурно-просвітницької та виховної роботи. При ньому планувалося відкрити юнацьку секцію [305].

Подібним було й товариство “Допомога” у Валках на Харківщині, організоване з ініціативи місцевих організацій та установ у лютому 1942 р. на базі колишнього “Червоного Хреста”. Воно займалося допомогою військовополоненим (для них зібрано кілька тисяч штук білизни й одягу, відремонтували взуття), дітям-сиротам, підтримуючи дитячі будинки і відкриваючи нові. Зокрема, було засновано 10 дитячих будинків по селах Валківщини – у Сніжкові, Заміському, Огульцях та інших. Товариство також вело облік сімей репресованих радянською владою. Коштами на ці справи допомагав, зокрема, місцевий театр, віддаючи 5% свого прибутку до фонду товариства та влаштовуючи благодійні вистави [299].

Благодійним спрямуванням позначена діяльність вже згаданого “Союзу жінок-українок” у Харкові, створеного у листопаді-грудні 1941 р. Він займався налагодженням роботи їдалень, організацією матеріальної і харчової допомоги

сім'ям репресованих більшовиками й бідності міста, збиранням різдвяних подарунків для німецьких солдат, допомогою німецьким військовим лазаретам. "Союз" брав активну участь у відновленні роботи Українського Червоного Хреста [116, арк. 30].

Досить незвичним явищем громадського життя, враховуючи передвоєнну політику радянської влади, була поява у Харкові об'єднання шляхетства Слобідської України. 22 грудня 1941 р. делегація від ініціативної групи, до якої, зокрема, входили предводитель Харківського шляхетства доктор філологічних наук Бекарюков, предводитель Полтавського шляхетства професор Харківського політехнічного інституту Герценвіц, князі Волконський та Кочубей, звернулася до обербургомистра Харкова Крамаренка з проханням дозволити дане об'єднання. В ньому говорилося, що місцеве стародавнє шляхетство є найважливішою частиною суспільного порядку й воно може бути корисним в таких напрямках: 1. Організація населення краю для "очистки" від "більшевицько-советських елементів"; 2. Допомога при звільненні органів самоврядування від випадкових людей, бюрократів; 3. Організація населення для укомплектування органів місцевого самоврядування відомими в краї людьми; 4. Об'єднання "кращої" частини населення, яка буде до кінця боротися проти більшовиків й захищати українську націю [118, арк. 16].

Об'єднання шляхетства відіграло активну роль в громадсько-політичному житті Харкова. На думку А.Скоробогатова воно було одним з трьох угруповань, які боролися за владу в місті на початку окупації поряд із законспірованими радянськими агентами та націоналістами. Так, наказом №75 від 31 січня 1942 р. обербургомистра його лідер В.Бекарюков був призначений головним контролером створеної контрольної інспекції. Завдання останньої полягало у проведенні термінових ревізій та обстежень за дорученням обербургомистра, нагляді за діяльністю відділів міськуправи і районних управ Харкова, установ міста. Головний контролер встановив контакти й активно співпрацював зі службою безпеки СД, інформуючи її про стан справ у міськуправі й інтригуючи проти її керівництва [433, с. 146 – 147].

У Харкові, згідно радянських джерел, поряд з іншими організаціями на початку окупації, у листопаді 1941 р., для керівництва націоналістично налаштованою громадськістю міста, а також для впливу на ситуацію в ньому, з ініціативи Володимира Доленка, був створений так званий “Громадський комітет”. Його головою став професор Сліпченко, членами названі 26 чоловік з числа інтелігенції міста, частина яких входила до допоміжних органів влади. У комітеті були створені відділи: сільськогосподарський, промисловий, технічний, торговельний, кооперативний, народної освіти та інші.

Комітет діяв напівлегально. Легальні зібрання проводилися в “Домі національної культури” під виглядом зборів “Просвіти” і налічували до 100 і більше осіб. Нелегальні відбувалися по неділях на квартирах секретаря організації Черняєва або Доленка. На них збиралося до 20 осіб виключно за запрошенням. У січні 1942 р. німці заборонили проводити зібрання комітету і він формально був розпущений. Проте, після розпуску всі його функції перебрала на себе “Просвіта” [214, с. 34 – 45].

Прикладом громадсько-культурного об’єднання є “Авторське товариство” Харкова, створене в листопаді 1941 р. В його статуті говориться, що воно “має на меті сприяти розвиткові української національної, художньої культури, а також допомагати, в разі потреби, органам влади й Німецькому Командуванню по всіх справах, що стосуються українського мистецтва.” [121, арк. 1]. Товариство поділялося на три секції: а) письменників, куди також входили драматурги, журналісти, перекладачі, естрадники; б) композиторів; в) художників, яка включала також скульпторів, графіків, архітекторів. Директором товариства був Олекса Варавва, відповідальний секретар літературної майстерні – Йосип Антоненко (Гак), відповідальний секретар майстерні композиторів – Олександр Стеблянко, відповідальний секретар майстерні художників – Олександр Симонів. До майстерні художників, серед інших, входили Б.Пораш-Кошиц, М.Козік, А.Дараган, М.Бурачек, до майстерні письменників – А.Любченко, М.Іванів [125, арк. 1]. Крім того, в Харкові існувало Управління захисту авторських прав, де, зокрема, працювали композитори В.Барабашев, Г.Драненко,

В.Ступницький, П.Садівничій та інші, художники М.Пашенко, М.Котляревська, О.Дмитрієвський і т.д. [125, арк. 2].

Проте, пізніше, наприкінці травня 1942 р., архітектори заснували власне об'єднання. Зберігся текст “Статуту Харківського обласного товариства архітекторів-художників”. У ньому декларувалося, що метою товариства є не комерційна діяльність, а вивчення та розробка національної української архітектури, використання досвіду німецьких архітекторів, проведення конкурсів, виставок, курсів підвищення кваліфікації, передача молоді досвіду, допомога державним та громадським установам у будівництві та реконструкції церков, громадських споруд, монументів тощо [120, арк. 1].

До громадських організацій можна також віднести, так би мовити, об'єднання за інтересами – пайове товариство у Харкові “Шахово-шашковий клуб”, організований у лютому 1942 р. Він проводив змагання любителів гри в шашки і шахи [309].

Одним з напрямів культурного й громадського життя в роки окупації стало сценічне мистецтво. У 1940 р., кількість театрів в областях майбутньої військової зони була такою: у Ворошиловградській – 6; Сталінській – 10; Сумській – 5; Харківській – 15; Чернігівській – 5 [205, с. 272]. В роки війни більшість з них поновили свою діяльність. Більше того, сценічне мистецтво стало одним з напрямів діяльності інтелігенції по національно-культурному відродженню в “Просвітах”. Тому з'явилися числені аматорські театральні й мистецькі гуртки.

Зібрані дисертантом матеріали дають змогу скласти певне уявлення про розвиток цього напрямку мистецтва у військовій зоні: на Сумщині діяли драматичні театри в Сумах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні постановки відбувалися в Кролевці, драматичний гурток – в селі Чауси Шосткінського району, ляльковий театр – в Сумах; на Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Остері, Прилуках, Новгород-Сіверському, театральні гуртки – при міському клубі “Січ” в Чернігові, в Городні, Сновську, селі Богданівка Прилуцького району; на Харківщині – у Харкові 5 театрів (міський драматичний ім. Т.Шевченка, оперний, ляльок, театр малих форм у 4-му районі, район-

ний при 16-му бургомістраті), Краснограді, Мереві, Богодухові; на Ворошиловградщині – у Ворошиловграді 2 театри (музично-драматичний ім. Т.Шевченка, “Кабаре”), Лозово-Павлівці, Краному Лучі, Первомайську, Попасній, театральні гуртки – в селах Успенка, Чугуєве та Алмазне; в Сталінській області – у Юзівці 3 театри (музично-драматичний, ляльковий, “Вар’єте”), Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов’янську, Ново-Горлівці, Чистяково, Рутченківці, Старо-Керменчеку, театральні гуртки – у Часів Ярі, в селах Карлівка, Хрестівці, Ново-Апостолівка Волновахського району при товариствах “Просвіта”. Колективи театрів формувалися за рахунок уцілілих професійних акторів і численних аматорів.

Щодо репертуару, то слід зазначити, що він був досить різноманітним у відносно великих театрах, розташованих у містах, які могли залучати до власних постанов і концертів, як кількісно так і якісно, більші мистецькі сили. І, навпаки, театри у невеличких містах і селах були переважно аматорськими, тому їх репертуар обмежувався пересічно українською класикою ХІХ ст. На репертуар впливало також те, що в містах глядачами були не тільки місцева інтелігенція, а й німецькі військові, особливо офіцери. Тому слід було враховувати смаки цієї публіки.

Наприклад, у програмі концерту до відкриття зимового сезону Роменського музично-драматичного театру ім. Леонтовича представлені числені українські народні пісні: “Б’ють пороги” на музику М.Лисенка, “Улянка” – В.Верховинця, “Зозуля” – Смолика, “Журавлі” – Стеценка, “Гандзя” – Д.Бонковського, “Очерет лугом гуде”, “На городі верба рясна”. Поряд з цим – кілька класичних творів – ораторія “Зима” на музику Гайдна, “Липа” на музику Шуберта, “Дума” з “Невільника” на музику Б.Вахняніна; кілька українських танців; німецькі народні і солдатські пісні – “Шипшинонька”, “Лілі Марлен”, “Коли марширують солдати”, “Так, серце солдата” [100, арк. 34]. Крім того, в театрі йшли класичні українські твори: опери “Наталка-Полтавка” і “Запорожець за Дунаєм”; п’єси П.Мирного “Лимарівна”, Г.Квітки-Основ’яненка “Шельменкоденщик”; оперети Г.Квітки-Основ’яненка “Сватання на Гончарівці” та М.Ста-

рицького “Сорочинський ярмарок” [102, арк. 15; 103, арк. 17 – 20; 255].

Велика кількість українських класичних творів була у репертуарі Чернігівського театру ім. Котляревського: “Наймичка”, “Матрин Боруля”, “Безталанна” І.Тобілевича; “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, “За двома зайцями” М.Старицького; “Шельменко-денщик”, “Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка; “Дай серцю волю”, “Кум-мірошник”, “Вій” М.Кропивницького; “Назар Стодоля” Т.Шевченка; “На перші гулі” С.Васильченка, а також драма М.Остовського “Поздня любовь”, водевіль “Дружина яких мало” [169, арк. 1 – 13; 170, арк. 1, 3].

Але найбільшим розмаїттям відрізнялися репертуари Харківських театрів. Наприклад, “Великодня святкова програма для цивільного населення” у квітні 1943 р. в театрі ім. Шевченка включала симфонічний концерт, у програмі якого були “Шехерезада” П.Чайковського, “Ніч на Лисій Горі” М.Мусоргського, танок скоморохів з опери “Снігуронька” М.Римського-Корсакова, половецький танок з опери “Князь Ігор” О.Бородіна, балет на мотиви Штрауса й інші твори [276]. Там же йшли оперети: “Запорожець за Дунаєм” С.Гулака-Артемовського, “Коломбіна” Рябова, “Фраскіта” Легара [275], “Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ’яненка, “Сорочинський ярмарок” М.Старицького [271]. Йшли також опера М.Аркаса “Катерина” та побутова комедія Я.Мамонтова “Рожеве павутиння” [273], п’єси В.Винниченка “Великий секрет” та Мольєра “Тартюф”, опера “Маруся-Богуславка” та оперета Фріммеля “Розмарі” [252]. В оперному театрі ставились твори світової класики: “Винова краля” музика П.Чайковського, “Циганський барон” Штрауса, “Арлекінада” Дріго, “Корсар” Адама, “Травіата” Верді, “Вечорниці” Ніщинського, “Кармен” Бізе, балет “Лебедине озеро” П.Чайковського, “Паяци” Леонковалло [269; 272; 270; 273].

Інколи на українській сцені виступали й іноземці. 28 червня 1942 р. у Юзівці (Сталіно) в театрі естради та мініатюр відбувся концерт німецького піаніста Фріца Брахмана, який виконав твори Бетховена, Ліста, Шопена, Пуччіні, Штрауса. 1 травня 1943 р. у Горлівці відбувся спільний концерт місцевих та ні-

мецьких артистів, якими керував берлінський балетмейстер Дрозд [471, с. 165]. У театрі “Кабаре” в Луганську поряд з місцевими виступали італійські та німецькі актори. Тут виконувались різноманітні народні танці, українські, німецькі, італійські пісні, класичні твори, наприклад, арії з опер, гімнастичні номери, і навіть сеанси телепатії та гіпнозу [54, арк. 8].

Театри офіційно підлягали німецьким відділам пропаганди, комендатурам та місцевим українським органам. Так, у Харкові при міськуправі діяло спеціально створене концертне бюро, яке займалося обліком всіх музично-естрадних виконавців, що виступали по ресторанах, їдальнях, кафе і буфетах міста. Всі виконавці мали не менше одного разу на місяць погоджувати свій репертуар з дирекцією бюро [123, арк. 29]. Наявність цензури, а також покарання, яке могло бути покладене за її порушення, ілюструє наступний факт: наприкінці жовтня 1942 р. за самовільний виступ з незатвердженою програмою артистів Берюшових шеф Старо-Керменчеського району Юзівської області Гречаковський оштрафував їх на 1000 руб. [39, арк. 40].

Дослідник театрального мистецтва на українських землях в роки окупації В.Гайдабура зазначає, що структура управління театром в окупації в основному була адекватною радянській системі нагляду, але з істотною різницею: до війни театр обслуговував ідеологію радянської тоталітарної системи, а в умовах німецької окупації локально забезпечував культурний відпочинок військовослужбовців вермахту [460, арк. 12].

Важливість для німецьких властей останнього підтверджується “Спеціальним розпорядженням по тилу №4” від 24 листопада 1942 р. В ньому говориться, що фюрер наказав, щоб усі артисти українських художніх труп для обслуговування в достатній мірі військ своїми фронтовими артистичними колективами повинні, незалежно від жалування і місцевого рівня життя, отримувати додатковий продовольчий пайок у розмірах, встановлених для військовослужбовців вермахту, навіть тоді, коли вони тимчасово виступають перед німецькими військовослужбовцями. Продовольство мало видаватися безкоштовно за рахунок військових запасів. Наказувалось також піклуватися про опалення

театрів у холодний період року [31, арк. 43].

Далі дослідник виділяє ряд форм мистецького обслуговування німців: планові концерти колективного відвідування для військових частин і на лінії фронту; святкові сценічні програми колективного відвідування під час німецьких політичних та національно-культурних імпрез (інколи разом з артистами з рейху); театральні вистави закритого типу для військових або спільно з цивільними глядачами; виступи українських артистів у німецьких військових шпиталях; участь українських акторів у німецьких трупах; індивідуальне відвідування військовими культурних установ (в тилу); розважальні програми у вар'єте, казино тощо [460, с. 12].

Про активну діяльність і популярність театрів свідчать хоча б такі цифри: наприклад, сектор естради Юзівського музично-драматичного театру на 8 січня 1942 р. провів 18 концертів для цивільного населення по клубах міста, які відвідали 12 тис. осіб, крім того, ще 26 концертів – для військових частин [307]. А на червень 1942 р. цей театр дав 98 вистав, з них 7 прем'єр і 55 концертів [471, с. 164].

Аналізуючи склад публіки, В.Гадабура приходять до висновку, що кількісне співвідношення відвідань оперно-балетних, опереткових вистав, концертів симфонічної музики та ревію становить: німців – 70%, українців (мається на увазі місцеве населення) – 30%, тоді як співвідношення відвідань драматичного театру навпаки: німців – 30%, українців – 70%. При цьому відзначається низький художній рівень у масі театрів, зумовлений малою кваліфікацією кадрів, бідними технічними умовами [460, с. 10]. В цілому ж вказаний дослідник вважає, що період окупації можна кваліфікувати з мистецької точки зору, як розрив українського театру з методом соцреалізму та підключення до процесу світового класичного мистецтва [460, с. 30].

Поряд з театрами створювались й активно діяли числені хорові капели, ансамблі, духові, струнні, джазові, симфонічні, народних інструментів оркестри, музичні студії, гуртки. (див. додаток Л).

До особливого виду сценічного мистецтва, що також існувало в цей час,

можна віднести циркове. 11 серпня 1942 р. почав працювати Ворошиловградський цирк. У його програмі були: французька боротьба, гімнастика, акробатика, музична ексцентрика [231].

До культурно-розважальних закладів, що існували в роки окупації, можна також віднести Харківський зоопарк. В ньому на початку 1942р. працювало 36 осіб персоналу і налічувалось тварин: хижаків – 32, копитних – 39, мавп – 16, птахів – 40, риб – 554, плазунів – 7 [128, арк. 38].

Важливою сферою духовного життя в роки окупації стала релігія. Розуміли це і німецькі власті. Сучасні дослідники виділяють кілька періодів релігійно-церковної політики окупаційних властей на українських землях. Так, В.Гордієнко визначає чотири таких етапи. Перший етап (червень – жовтень 1941 р.), характеризується ліберальним ставленням окупаційних властей до релігійних інтересів населення. В цей час відкриваються храми, відбувається процес організаційного становлення православ'я, а німецькі чиновники уважно вивчають процеси і тенденції в релігійному житті. Другий етап (жовтень 1941 – червень 1942 рр.) – це період “розігрування двох напрямків”, тобто коли окупанти сприяли розколу в українському православ'ї і розгортанню міжцерковної боротьби. Третій етап (червень 1942 – січень 1943 рр.), коли згідно таємних інструкцій А.Розенберга Е.Кох видав розпорядження “Про правові відносини релігійних організацій”, а також заступник Коха Даргель затвердив відповідний декрет від 9 червня 1942 р. Фактично це була реорганізація умов існування релігійних об'єднань. Вони ставали у пряму залежними від окупаційної адміністрації. При цьому руйнувалася традиційна канонічна структура православних конфесій. Четвертий етап (січень 1943 – лютий 1944 рр.) характеризується жорстким контролем окупантів за діяльністю обох православних конфесій, які все більше прагнули використовувати авторитет церкви у власних інтересах [461, с. 71].

Інший український історик Ю.Волошин виділяє три періоди політики німців у цій сфері, характеристика яких в цілому збігається з вищенаведеною: перший – від початку окупації до 1 червня 1942 р.; другий – від 1 червня 1942

до початку 1943 р.; третій – від січня 1943 р. до кінця окупації [459, с. 16 – 17].

Міністерство у справах східних окупованих територій і верхівка вермахту вважали позитивним явищем відновлення релігійного життя на українських землях. У перших своїх директивах військові власті наказували військовослужбовцям вермахту триматися осторонь релігійних процесів на окупованих територіях. Зокрема у директиві головного командування вермахту наказувалось не перешкоджати і не сприяти релігійній діяльності цивільного населення, церкви не повинні були ні відновлюватися, ні використовуватися за їх призначенням органами німецьких збройних сил [461, с. 74]. Дещо інше говориться в “Особливому розпорядженні №59” командуючого оперативним тиловим районом групи армій “Південь” від 18 серпня 1941 р.: “У захоплених російських містах і поселеннях... слід влаштувати богослужіння для військовослужбовців вермахту в одній з місцевих церков. Решту церков... можна передати громадам для проведення їх власних богослужінь. Займати церковні приміщення у військових цілях лише в крайніх випадках, якщо становище безвихідне... Якщо у церквах є церковний інвентар, то він залишається у недоторканості.” [15, арк. 270].

Військові власті пильно стежили за релігійним життям. Командуючий прифронтовим районом “Південь” наказував 197-ій польовій комендатурі як найретельніше стежити за церковними розбіжностями, надсилати до церков наглядачів, щоб дізнатися чи не ведеться там антинімецька, сепаратиська або націоналістична пропаганда [17, арк. 129]. Наприкінці травня 1942 р. на нараді начальників відділів військової адміністрації оперативного тилового району “Південь” було вирішено зберегти політику невтручання у справи церкви. Однак проповіді мали проводитись в присутності та під контролем перекладача. Передбачалося також стеження за людьми, які відвідують церкви [21, арк. 41].

Однак, поступово військові власті перестали бути стороннім спостерігачем і почали підтримувати діяльність церкви, а пізніше втручатися у міжконфесійні взаємини. Причини таких змін досить прості. По-перше, в

умовах, коли населення з ентузіазмом взялося до справи відродження церковно-релігійного життя, “гріх” було б не використати це у власних пропагандистських інтересах протиставляючи власний лібералізм у цьому питанні радянським атеїстичним кампаніям. По-друге, як пояснює автор “Організації військового управління”, Руська православна церква давно вже не була борцем, але виявилася тим фактором, який був здатний усунути хвилювання і невпевненість населення і об’єднати навколо себе тих, хто в усьому полюбляв порядок [27, арк. 68].

На відміну від військових властей німецькі спецслужби ставилися до процесів відродження церковного життя обережно. Так, у директиві Головного управління служби безпеки СД від 30 жовтня 1941 р. висловлювалось побоювання, що відновлене християнство шкодитиме нацистській ідеології [461, с. 76]. А вже у спеціальній директиві бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Д.Томаса, яку 11 лютого 1942 р. було надіслано всім частинам СС і поліції в Україні, викладено основні засади політики у цій сфері: дозволялася релігійна діяльність всіх течій і громад Православної церкви, але політичним партіям і громадським рухам та діячам заборонялося втручатися в церковні справи; перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія за своєю суттю завжди пов’язана з самостійним державництвом; зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів; припинити будь-які спроби Ватикану проводити свою східну політику, ворожу німецькій державі; уніатську церкву вважати чинником ватиканської політики; до різних сект ставлення має бути в цілому толерантним, оскільки вони не становлять жодної політичної небезпеки [352, с. 528 – 529].

Отже, на українських землях була дозволена діяльність православних Автономної й Автокефальної, Греко-католицької, Вірмено-григоріанської церков, а також сект [394, с. 187]. Провідну роль у північних та східних областях відігравали перші дві.

Автономна православна церква була створена влітку 1941 р. завдяки

зусиллям Волинського архієпископа Олексія (Громадського), який став митрополитом. Її послідовники визнавали юрисдикцію Московської патріархії. Проте процес організаційного оформлення Автономної церкви завершився наприкінці 1942 р. Всього, не рахуючи архієпископа Антонія (Абашидзе), нараховувалось 16 архієреїв автономістів, з них у військовій зоні: Чернігівська єпархія – архієпископ Симон (Івановський), його вікарій – єпископ Ніжинський Панкратій (Гладков); Херсонська і Таврійська єпархія – єпископ Серафим (Кушнерук) з резиденцією у Маріуполі [461, с. 98].

Трохи пізніше відродилася Українська автокефальна православна церква. У створенні УАПЦ важливу роль відіграла група єпископа Полікарпа (Сікорський), Рівненська церковна рада, митрополит Варшавський Діонісій (Валединський), Всеукраїнська православна церковна рада в Києві (з 12 лютого 1942 р. Вище Церковне Управління). 24 грудня 1941 р. Діонісій підписав Декрет про створення Тимчасової Адміністрації УАПЦ в Україні. Архієпископ Полікарп був призначений адміністратором. 17 січня 1942 р. його привітав Розенберг. А 8-10 лютого 1942 р. в Пінську відбувся собор українських єпископів, який відродив автокефалію українського православ'я, скасовану 1930 р. і проголосив наступність та органічний зв'язок з УАПЦ В.Липківського. 4 травня 1942 р. відновлену УАПЦ офіційно визнав рейхскомісар України Е.Кох [461, с. 99 – 102; 395, с. 28].

Ще одним центром відродження православ'я в Україні став Харків. Місцевий митрополит Феофіл Булдовський залишився єдиним канонічно висвяченим архієреєм формації 1921 р., що залишився в живих. В.Гордієнко зазначає, що Феофіл ще в 20-их роках прагнув створити канонічну автокефальну православну церкву в Україні й після окупації він отримав можливість реалізувати свої давні плани. Його погляди на церковне будівництво були подібними до поглядів архієпископа Іларіона і він однаково негативно ставився як до Московської патріархії, так і до УАПЦ Липківського. Лише через воєнні обставини він приєднався до позиції Полікарпа.

В цілому церковно-релігійна ситуація на Слобожанщині розвивалася так

само, як і по всій Україні, хоча і мала свої особливості. Напередодні війни тут не знайшлося жодного архієрея, який би належав до ієрархії РПЦ, тому з самого початку церковне будівництво тут відбувалося в рамках одного автокефального напрямку. Німецькі військові власті підтримали митрополита Феофіла, бо були зацікавлені в стабільності в районах, близьких до фронту й через те, що національно-свідомий елемент тут був слабким [461, с. 91, 106].

О.Лисенко також стверджує, що до середини 1942 р. Ф.Булдовський не визнавав адміністратора УАПЦ П.Сікорського главою української церкви. Лише після приїзду до Харкова єпископа Мстислава (Скрипника) митрополит Феофіл 27 липня 1942 р. підписав протокол про те, що очолювана ним громада “є складовою частиною УАПЦ, яка з X століття була в дочірньому зв’язку з православною Константинопольською грецькою церквою аж до 1686 р., коли підкорилася московському патріарху.” [394, с. 188 – 189].

А.Скоробогатов зазначає, що у початковий період окупації Харкова в місті відбувалася боротьба між релігійним відділом міської управи і єпархіальним управлінням, очолюваним Ф.Булдовським. Спочатку церковними справами у місті керував релігійний відділ, який очолили два націоналістичні і церковні діячі – Г.Лебединський та В.Потієнко, колишній голова Всеукраїнської православної Церковної Ради у середині 20-их рр. Через цих діячів ОУН спробувала опанувати церковний рух у Харкові і надати йому політичного забарвлення. З дозволу німців відділ почав відродження УАПЦ, відкривав церкви, призначав священників у приходи. Але в січні 1942 р. відділ був ліквідований через конфлікт з єпархіальним управлінням митрополита Феофіла, який за допомогою окупаційних властей перебрав на себе церковну владу в Харкові, а пізніше прагнув розпочати боротьбу за верховенство в УАПЦ [433, с. 153].

Ю.Волошин не згадує про конфлікти між релігійним відділом і митрополитом Феофілом. Більше того, наприкінці 1941 р., твердить дослідник, митрополит за пропозицією міської влади сформував єпархіальне управління, куди крім Феофіла, О.Кривомаза, К.Певного, Н.Васильківського ввійшов також В.Потієнко. Автор також наводить принципи церковної політики митрополита,

які той висловив представникам німецького командування генералу Блюму та професору богослов'я Вагнеру в середині листопада 1941 р.: 1. Лояльне ставлення до німецької влади та її заходів; 2. Визнання єдиної УАПЦ; 3. Призначення священників на приходи лише при визнанні ними автокефальної церкви і його юрисдикції; 4. Відправа богослужіння українською чи церковно-слов'янською мовами за бажанням більшості віруючих у приході; 5. Відродження всіх правил, звичаїв і традицій церкви, що існували у дореволюційний час [459, с. 84 – 85].

Харківське єпархіальне управління розгорнуло активну діяльність. За короткий час, до березня 1942 р., лише на Харківщині воно об'єднало близько 200 церков, в Харкові діяло 18 храмів. Всього ж під юрисдикцією Феофіла перебувало понад 400 парафій у Харківській, Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Сталінській, Курській та Воронезькій областях [459, с. 86].

Визнанням успішної діяльності митрополита Феофіла можна вважати те, що в грудні 1942 р. митрополит Полікарп надав йому права адміністратора Лівобережної України. При цьому Феофіл мав висвятити єпископів у містах Сімферополь, Суми, Полтава, Ніжин, Маріуполь. Але ці плани не були реалізовані через заборону властей в травні 1942 р. висвячувати єпископів без їх відома, а з вересня того ж року взагалі висвячувати архіреїв. Також на заваді планам формування церковної ієрархії УАПЦ на Лівобережжі став наступ Червоної армії в лютому 1943 р. [461, с. 73]. Як результат – послаблення позицій УАПЦ у боротьбі з автономістами.

Спираючись на підтримку німецьких властей та місцевої української адміністрації митрополит Феофіл намагався не допустити поширення на Харківщині автономної православної церкви. Він розіслав бургомістрам і старостам листи з заборonoю допускати до діяльності священників, які не перебували під його юрисдикцією. Крім того, була встановлена складна процедура переходу парафії до автономістів: рішення мало прийматися більшістю прихожан в присутності представника Феофіла та члена райадміністрації, потім постанову мав затвердити райбургомістр і, нарешті, сам Феофіл [459, с. 87].

Але не дивлячись на ці перешкоди, автономісти все ж розпочали свою діяльність в деяких районах Харківщини. Так, 753-тя комендатура у Валках повідомляла в травні 1942 р. про відновлення діяльності обох церковних течій, та оскільки українська національна церква стояла ближче до політичних настанов, що надходили з рейсміністерства Розенберга, польова комендатура негласно забезпечувала їй більш ефективну підтримку і допомогу [19, арк. 161].

В самому Харкові автономісти активізувалися після появи 3 липня 1942 р. в газеті “Нова Україна” заяви шефа політичного відділу при рейхскомісарі України Пельцо від 4 травня того року про те, що німецький уряд прихильно ставиться до обох напрямків православ'я. Група священників на чолі зі С.Стелецьким звернулася до єпархіального управління з проханням зареєструвати єпархіальну раду Автономної церкви. Про перехід у склад Автономної церкви заявили парафії при Благовіщинському соборі, Озерянській, Петропавлівській та Преображенській церквах [459, с. 87].

Це викликало невдоволення Феофіла і 3 серпня 1942 р. Харківське єпархіальне управління надіслало звернення до обербургомистра міста. В ньому, зокрема, наголошувалося: “...Однак останнім часом деякі священники з різних мотивів, головним чином, політичних і чисто особистого характеру виходять з підпорядкування митрополита Феофіла... орієнтують церковне життя в напрямку на церковне управління у Москві на митрополита Сергія і... опиняються в ролі ворога німецької нації і німецької армії, в ролі ворога України й української церкви... В сучасних умовах життя необхідно боротися проти цих тенденцій, які не тільки з церковної, але також з громадської і державної точки зору шкідливі.” [126, арк. 4]. Але автономісти організували власне єпархіальне управління і підпорядковувались через полтавського єпископа Вен'яміна архієпископу Олексію Громадському [394, с. 188 – 189].

Релігійне життя поживавлювалося і в інших областях. Німці не перешкоджали відкриттю храмів. В Юзівці (Сталіно) в середині листопада 1941 р. діяло два молитовні будинки [284]. У Краматорську відкрилося чотири церкви, а також у районі – у Шабельківці, Біленькій, Ново-Райському, Сергіївці, Солонень-

кому. За рік було охрещено близько 40 тисяч осіб віком до 25 років [226]. В Луганську вже наприкінці серпня 1942 р. відкрито чотири церкви [235].

За даними Ю.Волошина у Ворошиловградській області відкрилося 128 храмів, у Сталінській – 230 [459, с. 19]. За даними О.Форостюка на Луганщині у 1942-1943 рр. відродилося 204 парафії. Більша їх частина входила до Донецької єпархії, яка знаходилася під керівництвом єпископа київського Пантелеймона (Рудика), тобто Автономної церкви. Троїцький район входив до складу Валуйської єпархії УАПЦ. Деякі парафії перебували у підпорядкуванні єпископа Таганрозького Йосифа (Чернова) [447, с. 93 – 94]. У своїй праці автор наводить відомості про 128 парафій (див. додаток М). Однак скласти чітке уявлення про співвідношення між кількістю автокефальних й автономних приходів важко. Скоріше в цих областях останні переважали.

На Чернігівщині діяло 350 парафій. Переважна більшість належала до Автономної церкви, якою тут керував архієпископ Симон (Івановський). Місцевому єпархіальному управлінню підпорядковувалися салотопня, на якій працювало 2 робітники. Воно також мало власну типографію. Крім того, церковному управлінню підлягав свічний завод, а релігійній громаді – слюсарно-штамповочна майстерня, де виготовлялися хрестики [172, арк. 13].

Однак німці повідомляли про активну діяльність й автокефалістів. В травні 1942 р. на Київському соборі УАПЦ архімандрит Фотій (Тимошук) був хіротонізований на єпископа Чернігівського. Але до Чернігова він не доїхав. Деякий час перебував у Ніжині, а потім його перевели до Вінниці [459, с. 81; 461, с. 104].

На жаль, відсутні дані по Сумській області. Відомо лише, що у Сумах також діяло єпархіальне управління і було відкрито вісім церков [17, арк. 7; 56, арк. 1 – 4]. Питання про кількість парафій в області і співвідношення Автономної та Автокефальної церков залишається відкритим.

Слід зазначити що у відбудові занедбаних в роки радянської влади храмів активну участь брали самі віруючі. Зокрема, у Бахмуті на Донеччині діяв комітет по відбудові собору. Відбудовчі роботи велися протягом 1942 – 1943

рр., але мабуть так і не були закінчені [38, арк. 1]. В Чернігові коштами віруючих було відремонтовано 5 церков і велися ремонтні роботи у Спасо-Преображенському кафедральному соборі [174, арк. 2].

Новим явищем релігійного життя Чернігова стало створення тут при Свято-Вокресенській церкві братства Св. Рівноапостольної Марії Магдаліни. Як сказано у “Витягу з протоколу №28 від 29 червня 1942 р.”, братство очолив протоірей зазначеної церкви отець Михайло Барвилович. До нього входила 51 особа. Воно мало свій статут та касу взаємодопомоги і визначало в якості мети релігійно-просвітницьку роботу й допомогу бідним. У червні 1943 р. братство звернулося до міськуправи з проханням зареєструвати при ньому майстерні по виготовленню вінків і гробів [179, арк. 1 – 4].

Великою проблемою стала нестача священнослужителів. Ситуація була настільки складною, що на Ворошиловградщині, наприклад, у Біловодську службу інколи вів італійський католицький священник Петрій, росіянин за походженням [447, с. 27]. А на Чернігівщині подекуди функції священників виконували старі люди, колишні церковні старости, які обмежувалися читанням Євангелія та Біблії. В.Гордієнко говорить, що у Харкові для вирішення цієї проблеми протягом 1942 р. відкрилися пастирські курси [461, с. 83 – 84]. Проте, згідно донесення гарнізонної комендатури цього міста від 20 серпня 1942 р. прохання архієпископа Автокефальної церкви про створення семінару проповідників для підготовки молодих священників була відхилена за порадою служби безпеки СД [17, арк. 306]. Натомість Ю.Волошин пише про створення у Харкові спеціальної комісії, яка приймала екстерном іспити у всіх бажаючих отримати духовний сан. Феофіл, порушуючи канони, висвячував священників групами [459, с. 96]. Можливо, в такий спосіб були обійдені німецькі заборони.

На Сумщині, в Ромнах, серед інших професійних навчальних закладів, у грудні 1942 р. названа духовна школа, яка готувала служників православної церкви [232].

Крім православних конфесій існують свідчення про відновлення діяльності інших релігійних напрямків. Зокрема, у Чернігові діяла одна баптистська

громада [174, арк. 2]. Польова комендатура №538 у Маріуполі зафіксувала існування Грецької православної церкви, євангельських громад і сект [19, арк. 103]. У Харкові наприкінці квітня 1942 р. заможна частина вірменського населення міста вживала заходів до відкриття вірменської григоріанської церкви [392, с. 75]. Проте, це лише поодинокі факти і питання залишається слабо дослідженим.

Отже, як і по всій Україні, у військовій зоні відбувався процес відродження релігійно-церковного життя. Він мав певні особливості. Військові власті, як і в інших аспектах політики, в основному керувалися настановами міністерства Розенберга. Вони уважно стежили і вивчали релігійне життя, використовуючи успіхи релігійного відродження у власних пропагандистських інтересах. З двох православних конфесій вони віддавали перевагу і надавали підтримку автокефальній церкві, вважаючи її більш корисною для власних цілей. Проте, в деяких аспектах, зокрема в питаннях висвяти єпископів, відкриття курсів для підготовки священиків, виконуючи настанови А.Розенберга, або служби безпеки, військові власті обмежували і її діяльність.

Важливу роль у відродженні православ'я відіграв Харківський релігійний центр, очолюваний митрополитом Феофілом, який приєднався до автокефальної течії. Він поширив свій вплив на сусідні області України і Росії. Активно діяли й автономісти, які переважали в ряді регіонів військової зони, особливо на Чернігівщині. Цьому сприяла більш розгалужена ієрархія. Необхідно також відзначити активну позицію в цьому питанні громадських організацій, представників місцевої української адміністрації, віруючих. Проте, як й у всій Україні, боротьба двох православних конфесій негативно впливала на життя українського населення.

В цілому ж можна зробити висновок про утилітарне ставлення військової адміністрації до культурного життя населення військової зони. Її цікавила перш за все можливість “культурного” відпочинку службовців вермахту а також “спокій” на ввірених їм територіях. Саме цим пояснюється порівняно помірковане ставлення військових чиновників до заходів місцевої інтелігенції.

4.2. Освіта і наука

Різні аспекти політики в галузі освіти на окупованих українських землях обговорювалися верхівкою керівництва Німеччини неодноразово. Зокрема, на засіданні в штабі фюрера, яке відбулося 16 липня 1941 р., знавець “східного простору” і прихильник гнучкішої окупаційної політики А. Розенберг висловив думку, що в кожному комісаріаті ставлення нових властей до населення повинно бути неоднаковим, а на Україні необхідно дозволити певне культурне піклування, підняти історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві тощо. Проте така позиція не знайшла підтримки інших керівників рейху.

Згодом А. Гітлер не раз повертався до цієї теми і, зрештою, чітко визначив власну позицію у цьому питанні. Її суть зводилася до думки, що підкореним слов'янським народам взагалі освіта не потрібна, а ідеї Розенберга були піддані критиці [383, с. 514, 533, 537]. Тому останній скорегував свою позицію й у директивах рейхскомісару Коху від 18 листопада 1941 р. вже говориться лише про допустимість існування в Україні початкових шкіл та професійних сільськогосподарських і ремісничих шкіл з обмеженими завданнями [383, с. 543].

В областях України, що протягом всього періоду окупації перебували у так званій “військовій зоні”, ці питання врегульовувалися постановою військових властей №34 від 29 грудня 1941 р. У ній зазначалося, що крім початкових шкіл, дозволялося існування промислових, сільськогосподарських, лісогосподарських професійних шкіл, професійних курсів жіночого персоналу для навчання веденню господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. Крім вищих і середніх учбових закладів заборонялося відкривати також загальні професійні школи зі спеціалізацією за певним фахом [383, с. 549 – 550]. Отже базовою стала чотирирічна початкова школа. Після її закінчення українці мали продовжувати навчання у професійних школах. Але реалізація цієї постанови здійснювалася неодноразово й у районах Сумщини та Харківщини затягнулася до травня 1942 р. [18, арк. 10; 19, арк. 167].

Однак практика дещо відрізнялася від омріяного Гітлером ідеалу. Якщо в

рейхскомісаріаті “Україна” Е.Кох, який послідовно втілював у життя політику фюрера і користувався його підтримкою, придушував усі спроби місцевої інтелігенції щодо розвитку інституцій освіти, то у військовій зоні ситуація була дещо іншою. Дискусії про рівень освіти населення окупованих територій тривали протягом усієї окупації. Погляди Розенберга мали багатьох прибічників серед військових.

Фактично проблема була набагато ширшою, ніж дозвіл українцям відкривати освітні заклади нижчого чи вищого типу. Питання ставилося так: наскільки вільним буде процес культурного і національного розвитку українського народу та формування української інтелігенції як носія національної ідеї. Саме в такому контексті обговорювали майбутнє політехнічного й гірничого інститутів у Дніпропетровську в червні 1942 р. генерал-комісар цього міста Зельцнер і співробітник міністерства Розенберга Браун. Вони репрезентували дві точки зору на принципи здійснення політики в окупованій Україні. Проте мета залишалася спільною для обох сторін.

Зельцнер вважав, що для збереження панування в Україні на століття, необхідно, у відповідності до німецьких економічних інтересів зробити всіх українців хліборобами, виселити людей з міст, а промисловість обмежити видобутком сировини. Відкриття різноманітних медичних, сільськогосподарських, технічних курсів при інститутах він розглядав як тимчасові заходи. Діяльність вузькопрофесійних курсів при технікумах він вважав можливою, бо при цьому “виключена загроза створення прошарку української інтелігенції”. Браун натомість твердив, що перевага і міцність німецького керівництва не будуть гарантовані у тому випадку, якщо не будуть створені умови формування української інтелігенції: “Якщо відсторонити цих здібних людей від можливості інтелектуального розвитку, то вони відреагують на цю заборону створенням таємних організацій та ідеологічних гуртків.” [9, арк. 5 – 9].

Інший аспект дискусії торкався проблеми наявності у Німеччини достатніх людських ресурсів для забезпечення окупованих територій України чиновниками і спеціалістами різних галузей господарства. Зельцнер відповідав на це

питання позитивно і тому, на його думку, необхідність відкриття й навчання українців у вищих навчальних закладах відпадала. Браун з цим не погоджувався і вважав, що потреба в місцевих кадрах спеціалістів є великою. Тому необхідно відкривати різноманітні курси по їх підготовці. При цьому вони повинні мати рівень освіти вище чотирьох класів: “Більш високий рівень освіти взагалі не повинен нести в собі ніяких небезпечних наслідків, якщо буде забезпечено достатній німецький вплив на вищу школу.” [9, арк. 5 – 9].

Подібні міркування прибічників Розенберга поділяли і військові власті. Постанова про закриття шкіл вище четвертого класу викликала нерозуміння у чиновників комендатур. Так, у звіті за травень 1942 р. 753-ої польової комендатури у Валках на Харківщині з цього приводу говориться: “Вкрай сумнівною уявляється вся робота, спрямована на те, щоб позбавити вчительський корпус, який так легко залучити до співпраці в інтересах німецьких властей, постійного заробітку, а молодь – можливості отримати освіту, яку вона хоче отримати з таким же бажанням, як і молодь всіх цивілізованих країн, і в якому їй не відмовляли навіть в часи більшовиків. Важко придумати кращий засіб перетворити місцеву молодь в затятих ворогів Німеччини, ніж подібні плани.” [19, арк. 165 – 166]. Цей чиновник, можливо, не здогадувався, що кидає критичні стріли на адресу самого фюрера.

У доповіді начальника прифронтового району “Б”, військово-адміністративного відділу №443/42 від 9 серпня 1942 р. зазначалося: “Сучасне шкільне питання також знаходиться у незадовільному стані... Рівень підготовки учня, який закінчив чотирикласну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи в якості ремісника або конторського службовця.” [1, арк. 203 – 204]. 18 грудня 1942 р. на нараді у рейхсміністерстві східних областей Розенберга з начальниками штабів для оперативного тилового району групи армій “Б” були запропоновані заходи “для постановки перед населенням нової ідейної мети”. Серед іншого пропонувалося відкриття семирічних народних шкіл і технікумів [22, арк. 7].

Питаннями освіти займалися створювані з місцевих діячів районні та мі-

ські управи. З цією метою в їх структурі передбачалося створення відповідних відділів. До останніх потрапляли в основному фахівці, які працювали в системі освіти до окупації. У складних умовах війни вони прагнули відродити і по можливості розширити мережу освітніх закладів різного рівня. Звичайно, ці плани вимагали санкції німецьких окупаційних властей і здебільшого наштовхувались на протидію з їх боку. Проте спочатку чиновники комендатур, принаймні, не заважали відкривати середні навчальні заклади, про що свідчать численні факти.

Яскравим прикладом цього є Харківщина. На засіданні президії міської управи Харкова 1 грудня 1941 р. заслухано доповідь керівника відділу освіти І.Дриги й ухвалено: “Негайно відкрити по одній школі на район. Надалі до 1 січня 1942р. відкрити всього в першу чергу 20 середніх народних шкіл, 10 гімназій, реальних училищ і т.ін., в тому числі одну комерційну середню школу.” [143, арк. 2 – 4].

Процес відкриття шкіл у початковий період окупації Харківщини, як і в інших областях військової зони, був малоконтрольований. На його стихійний характер вказувалося у “Доповідній записці в справі організації управління роботою шкіл в області”, підготовленій головою обласної земельної управи професором М.Ветуховим і головою комісії для організації обласного відділу освіти професором В.Дубровським: “...По Харківській області стихійно відновлюють свою роботу школа за школою. У Костянтиноградській окрузі їх працює близько 100, у Богодухівській – близько 60..., загалом по області – близько 400 шкіл. Ці школи працюють самовпливом, характер і зміст їх роботи визначається індивідуальністю вчителя, директора школи, почасти – районного керівництва...” [135, арк. 51].

Саме прагненням діячів Харкова впливати на цей процес у межах всієї області, а не лише міста, пояснюється їх спроба створити відділ освіти при Харківській облземуправі. У пункті четвертому “Тимчасового положення про відділ освіти Харківської обласної земельної управи” накреслені перспективи його роботи: кожне сільське староство повинно мати початкову або середню

семирічну школу, дитячий садок та будинок національної культури; районна управа зобов'язувалася мати крім потрібної кількості початкових та семирічних шкіл та дитсадків і районного будинку національної культури, ще й одну гімназію з десятирічним курсом навчання; Харків й окружні міста мали створити шкільну мережу “за окремим розрахунком”; також за окремим списком мусіли відновлюватися та організовуватися профшколи, технікуми, профкурси та установи позашкільної освіти [135, арк. 52].

Ці плани певною мірою втілювались у життя. Так, станом на 1 квітня 1942 р. у Харківському районі працювали 17 шкіл (4393 учнів), з них: 1 гімназія (638 учнів); 3 семирічки (1616 учнів); 13 початкових шкіл (2139 учнів) [162, арк.1 – 2]. У Ново-Водолазькому районі на середину лютого 1942 р. діяло 8 семирічок і 14 початкових шкіл [309]. На 5 січня цього ж року в окрузі, яка складалася з Сахновщанського, Кегичівського, Зачепилівського і Костянтиноградського районів, розпочали роботу 78 початкових, 8 неповних середніх та 7 середніх шкіл [240].

Вдалося харківським діячам поновити і роботу кількох вищих навчальних закладів. Перш за все це вузи, які готували діячів мистецтва. Серед них - Харківська національна консерваторія. Вона була вищим учбовим закладом “типу комбінату”, тобто складалася з музичної школи для дітей і власне консерваторії і поділялася на два відділи: молодший з трирічним терміном навчання і старший – з чотирирічним [132, арк. 1]. За повідомленням газети “Нова Україна” від 17 лютого 1942 р. на цей час у консерваторії вже закінчився перший семестр і студенти склали іспити. А 3 квітня за постановою Харківської міської управи Харківській національній консерваторії з нагоди 100-річчя народження М.Лисенка було надано його ім'я [123, арк. 18]. На 15 січня 1943 р. у консерваторії працювали 12 професорів, 7 доцентів, 15 викладачів, 6 концертмейстерів; на молодшому відділі навчалися 184 студенти, на старшому – 57. Крім цього, у музичній школі при консерваторії працювали 25 викладачів, з них три професори і два доценти, та навчалось 194 учні [133, арк. 7 – 8].

Навесні 1942 р. у Харкові відкрився національний художній інститут. 18

квітня на засіданні ради інституту було затверджено статут, в якому зафіксовано, що він готує художника-фахівця станкового, монументального світського і релігійного живопису та архітектора-художника зі спеціалізацією у галузі цивільного й церковного будівництва, планування й озеленення населених місць. Проте, виходячи з документів, діяльність цього учбового закладу важко назвати успішною. Якщо навесні кількість його студентів сягала 90 осіб, то вже восени, на початок нового навчального року, залишилося близько десяти [122, арк. 4]. На 1 січня 1943 р. в інституті працювало 28 педагогів та науковців, 12 осіб обслуги і навчалося 25 студентів. Директором був професор М.Козік [133, арк. 3].

Відкриття цих закладів не викликало особливих перешкод з боку німецьких властей. По-перше, це було їх певним пропагандистським кроком, по-друге, враховувався практичний бік – виступи українських митців з концертами для німецьких військ. Наприклад, протягом зими 1941 – 42 рр. Харківська консерваторія дала понад двісті таких концертів [123, арк. 91].

Значно складніше вирішувалося питання про вищі навчальні заклади, які готували спеціалістів для промисловості. Використовуючи невизначену позицію німецьких властей у цьому питанні до появи постанови №34, діячі Харкова спробували відкрити політехнічний інститут на базі колишніх інженерно-будівельного, механіко-машинобудівельного, хіміко-технологічного й електротехнічного. 29 листопада 1941 р. відбулося перше засідання ради інституту. Таємним голосуванням його директором обрано професора О.Крамаренка [164, арк. 1 – 4]. Цей заклад проіснував, принаймні, до середини травня 1942 р. У цей період він брав участь у проекті організації середньої залізничної політехнічної школи у Решетилівському районі Полтавщини, який не був реалізований [165, арк. 1 – 4, 8]. Але навчальну діяльність він напевно не вів. Потім інститут ліквідували у зв'язку з реалізацією вищезгаданої постанови військових властей.

З цієї ж причини не був втілений у життя ще один проект вищого навчального закладу, запропонований директором колишнього Харківського інженерно-економічного інституту В.Раєнком і поданий у наукову управу 18

травня 1942 р. Він пропонував об'єднати вісім колишніх вузів Харкова і створити на їх базі комерційний інститут для підготовки фахівців у сфері економічної діяльності [148, арк. 1 – 2]. Згадується також у документах про існування у Харкові педагогічного, інженерно-економічного інститутів та інституту фізичної культури [145, арк. 13].

Мало що відомо про відкриття вищих учбових закладів у інших областях військової зони. Можливо певний час діяв учительський інститут у Чернігові. Збереглися списки вступників до нього, які датуються 31 березня 1942 р. [176, арк. 1].

Подібні процеси проходили і в інших областях військової зони. Наприклад, у середині грудня 1941 р. відкрилися, а на початку лютого 1942 р. розпочали навчання приватні чоловіча і жіноча гімназії в Сумах [260; 295]. У січні 1942 р. в Лебедині Сумської області працювала чоловіча гімназія, а з березня - і жіноча з восьмирічним терміном навчання [75, арк. 56, 132]. На Маріупільщині на середину грудня 1941 р. розпочали навчання: чоловіча і жіноча міські гімназії, 3 десятирічні, 4 семирічні та 10 початкових шкіл [298]. В Острі на Чернігівщині у середині грудня 1941 р. працювала класична восьмирічна гімназія [187, арк. 10, 22]. У Коропі і районі на початку 1942 р. діяли 3 десятирічки, 7 семирічок та 11 початкових чотирикласних шкіл. Більшість з них відкрились ще у листопаді 1941 р. [191, арк. 1]. У Чернігові планувалося відкрити чоловічу і жіночу гімназії. У відділі культури та просвітництва міської управи були розроблені навчальні плани для них, які датуються 20 листопада 1941 р. [175, арк. 2, 5]. Але гімназії не відкрилися внаслідок протидії місцевої військової комендатури.

Інколи відкриттю шкіл сприяли постанови місцевих німецьких керівників, а також української адміністрації, особливо з господарських питань. Так, уповноважений німецького командування керівник Роменського окружного сільськогосподарського бюро обер-лейтенант Ламсціс своїм наказом №12 від 17 грудня 1941 р. дозволив використовувати столярів, теслів і каменярів із загальних дворів на ремонті шкільних приміщень [99, арк. 32]. Старшина Коропського районного земельного управління у зверненні до старост сіл від 21 лис-

топада 1941 р. наголошував на важливості розгортання навчальної мережі й ставив перед ними завдання домагатися прийняття загальними зборами громадян сіл рішень про відкриття шкіл, причому, вони мали бути такого рівня, як за радянської влади. Навчання планувалося зробити платним: 1-4 класи – 10 руб. на місяць, 5-7 – 15 руб., 8-10 – 20 руб. Гроші планувалося витратити на утримання вчителів. Кандидатури останніх висували старости, а затверджувала Коропська міська управа [190, арк. 2].

Але так було не всюди. 11 грудня 1941 р. видано наказ голови Чернігівської райуправи П.Дюбка в якому, згідно розпорядження Чернігівської міської комендатури, всім районним і сільським старостам заборонялося відкривати школи, “бо нема ніякої гарантії в тому, що викладання в них не буде переводитися в большевицькому напрямку.” [167, арк. 5]. (До речі, ці “антибільшовицькі” заходи могли бути ініційовані оунівським підпіллям, тому що вищезгаданий Дюбка на початку липня 1942 р. був заарештований і розстріляний німцями [383, с. 241]. Можливий інший варіант – заходи оунівців і погляди на це питання місцевої комендатури збіглися). Школи, які працювали раніше, закривалися, заборонялися будь-які збори вчителів [188, арк. 16]. Згодом позиція окупаційного командування дещо пом’якшилася. Розпорядження “Про відкриття шкіл для навчання в районах, підлеглих чернігівській комендатурі” надійшло наприкінці січня 1942 р. Наказувалось розпочати навчання з 2 лютого того ж року, але лише у 1-4 класах [188, арк. 23]. В результаті на кінець 1941/42 навчального року у самому Чернігові діяло лише 5 початкових шкіл, в яких навчалися 932 учні й працювали 47 вчителів [172, арк. 11].

Отже, у початковий період окупації політика німецьких військових властей у сфері освіти була відносно ліберальною. Питання відкриття того чи іншого навчального закладу, особливо середнього і вищого типу, залежало не від ідеологічних догматів націонал-соціалізму, а від позиції чиновників польових та місцевих комендатур. Треба також враховувати ініціативу представників місцевої української адміністрації та об’єктивні труднощі війни (наявність приміщень, обладнання тощо).

Ситуація кардинально змінилася на початку травня 1942 р. у зв'язку з виконанням розпорядження командуючого військами оперативного тилового району №34 від 29 грудня 1941 р. про закриття вищих та середніх учбових закладів [383, с. 549 – 550]. Щоправда, відкрито про це не говорилося. Так, в районах Сумщини, підпорядкованих польовій комендатурі №198 (У) в Охтирці, це розпорядження було виконане з посиланням на весняні польові роботи та на можливість відправки вчителів і учнів з 16 років на роботи до Німеччини [18, арк. 10]. На Харківщині 753-тя польова комендатура у Валках наказала розпочати канікули у травні, а вирішення питання про подальшу діяльність шкіл відкладалося до кінця канікул [19, арк. 167]. Проте у звітах про виконання цього рішення чиновники польових комендатур висловлювали свої міркування про його негативні наслідки: “Закриття шкіл, учбовий план яких не викликав ніяких нарікань, прийнятий з нерозумінням... Українці відрізняються прагненням до навчання й ігнорування їх системи освіти викличе жаль і недовіру до властей.” [18, арк. 10]. “Ліквідація всіх шкільних класів вище четвертого скоріше за все завдасть шкоди німецьким інтересам.” [19, арк. 166].

Однак не всі середні учбові заклади були закриті в цей період. Так, 22 травня 1942 р. газета “Сумський вісник” повідомляла, що Штепівський відділ народної освіти відкрив гімназію в селі Марківка і навчання в ній “йде повною ходою”. Груньська районна управа (Сумська обл.) продовжувала виплачувати зарплатню вчителям двох семирічних шкіл [66, арк. 90, 104]. Але навчання в них, напевно, не велося. Отже, з травня 1942 р. середні школи і гімназії військової зони, за незначним виключенням, не працювали.

Але місцеві діячі не полишали надію на зміну політики німецьких властей у цій сфері. Можливо, їм були відомі погляди деяких представників військової адміністрації. Тому влітку 1942 р. велася підготовча робота по відновленню мережі навчальних закладів. У середині липня 1942 р. відділ освіти Харкова підготував план розвитку шкільної мережі у місті восени. Ним передбачалося відкриття: 20 семирічок на 10 тис. учнів; 5 нижчих ремісничих шкіл (2-3 кл.) на 1200 учнів; 4 середніх технічних шкіл (4 кл.) на 1 тис.; 4 гімназій (8 кл.) на

2500 місць; двох реальних училищ (7 кл.) на 1 тис. учнів. Але на той час дозволили відкрити лише 19 чотирикласних шкіл [147, арк. 8].

З дозволу польової і міської комендатури шкільний відділ Бахмутської управи (Артемівськ) на Донеччині на початку серпня провів реєстрацію молоді, яка навчалася в середніх і старших класах у вересні-жовтні 1941 р., з метою обліку бажаючих продовжити навчання в “предположительной к открытию средней школе типа бывшей гимназии и реального училища.” [254]. У Костянтиноградському районі передбачалося відкрити 65 шкіл, з них: у селах - 40 шкіл, з яких 13 семирічок; у місті - 25 шкіл, з яких 2 гімназії (чоловіча й жіноча), 1 реальна школа, 2 технікуми, 10 семирічних і 10 чотирирічних [313]. У цей же час таку роботу проводив районний відділ пропаганди і просвіти Путивля на Сумщині. Ним планувалося відкрити 47 шкіл з контингентом учнів 6980, з них: 33 чотирирічки і 14 семирічок [77, арк. 78 – 81]. Але знову це були лише плани.

Новий 1942/43 навчальний рік розпочався неодноразово у різних районах військової зони. Наприкінці грудня 1942 р. А.Розенберг повідомив Е.Коха, що військові власті знову відкрили початкові, середні та професійні школи. Це пов'язане з тим, що згідно наказу Коха від 24 жовтня 1942 р. у рейхскомісаріаті були повністю закриті професійні школи. Лише згодом він дозволив діяльність 5 агрономічних (по 130 учнів у кожній) та 20 сільськогосподарських шкіл (по 100-150 учнів). Розенберг же наполягав: “Я, як і раніше, вимагаю, щоб продовжували своє існування спеціальні інститути, з раніше згадуваних спеціальностей.” [2, арк. 10, 12, 18].

Однак обмеження на діяльність середніх освітніх закладів зберігалися й у військовій зоні. Багато в чому це залежало від позицій чиновників польових і місцевих комендатур. Так, на Путивльщині, незважаючи на попередні плани, з дозволу конотопської ортскомендатури у вересні 1942 р. почали роботу лише 46 початкових народних шкіл. З них 43 – у сільській місцевості і 3 – в Путивлі. У них навчалася 3797 учнів що, за свідченням відділу освіти Путивльського району, становило 77% дітей шкільного віку [78, арк. 2]. У Харкові на середину

листопада працювали 23 чотирирічки і 8 філій, в яких навчалися 8967 дітей, хоча на цей час у 18 школах підготовча робота до відкриття 5 – 7 класів була закінчена [129, арк. 66]. У Волновахському районі Донеччини на кінець грудня працювали 47 початкових шкіл, де навчалися майже 5 тис. учнів [230].

Розпочинали роботу і середні учбові заклади. З 1 жовтня відділ освіти районної управи Краматорська відкрив “середні школи старшого концентру”, в яких навчання хлопців і дівчат велось окремо [277]. У цей же час відновила роботу Сумська жіноча гімназія [67, арк. 2]. У Бахмуті на початок листопада працювали 3 гімназії реального напрямку, 2 вищепочаткові школи, 1 початкова [225]. У Костянтинівці навчальний рік на початку жовтня 1942 р. розпочали замість запланованих 25 шкіл різних типів тільки 2 гімназії, 4 семирічки й 1 початкова [293]. З 1 вересня відкрилися семирічки у Макіївці, Горлівці, Старобешевому. Зокрема, у Макіївці заняття почалися у 10 семирічках, а дещо пізніше, з 15 листопада, почали працювати 13 таких шкіл у Сталіно [471, с. 159]. На Луганщині в Алчевську також діяла гімназія [44, арк. 49]. У самому Луганську наприкінці грудня було оголошено набір до середньої школи для дівчат [274].

Відкривалися також платні вечірні курси без відриву від виробництва для закінчення середньої освіти. Такі курси діяли у Слов’янську на Донеччині для молоді, яка закінчила 7 – 9 класів [278].

Навчання у прифронтовій смузі ускладнювалося наближенням військових дій. При цьому в першу чергу закривалися старші класи, учні яких підлягали обов’язковій трудовій повинності. Зокрема, у Слов’янську на Донеччині на 8 листопада 1942 р. працювали у місті і районі 52 школи, в тому числі кілька семирічок. А на початку червня 1943 р., коли тут проходив фронт, – лише 32 і жодної середньої [32, арк. 2, 9]. Саме тому в таких районах навчальний рік було подовжено і в червні 1943 р. заняття ще тривали.

Поновили свою роботу і вищі навчальні заклади. З другої половини 1942р., крім вже існуючих консерваторії і художнього інституту, які відновили свою діяльність, у Харкові відкрився ще один вищий учбовий заклад – сільськогосподарський інститут Лівобережної України. 25 вересня в газеті “Нова

Україна” було оголошено про набір студентів. З 1 листопада почалося навчання на п'яти факультетах: рільничому, зоотехнічному, механізації сільського господарства, лісовому та землевпорядному [251]. Ці заклади проіснували до кінця окупації.

У цей період в інших регіонах військової зони почали відкриватися курси по закінченню вищої і середньої професійної освіти. У Краматорську на Донеччині колишнім студентам сільськогосподарських інститутів і технікумів пропонувалося безкоштовно закінчити своє навчання на курсах агрономів [247]. У Сталіно з 1 листопада почали заняття курси по завершенню вищої медичної освіти для студентів 4 і 5 курсів колишнього Сталінського медичного інституту [264].

Влітку 1943 р. вчителі знову здійснювали підготовчі заходи щодо відкриття середніх шкіл – вели облік молоді віком до 17 років, яка закінчила чотири і більше класів. Така робота проводилася, наприклад, у Чернігові, де планувалося відкрити семирічки та прогімназії. Але це вже були не плани, а виконання наказу, у даному випадку чернігівської польової комендатури від 2 липня про відкриття п'ятих та шостих класів народних шкіл [178, арк. 1, 4]. Про запровадження обов'язкової неповної середньої освіти і відкриття відповідних навчальних закладів у 1943/44 навчальному році повідомлялося українським властям і населенню [265; 297; 76, арк. 338]. Це свідчило про відхід німецьких окупаційних властей від первинних постулатів політики в галузі освіти. Причиною цього – наступ Червоної армії і наростаюча ненависть населення до окупантів.

Поряд зі школами протягом періоду окупації відкривалися численні фахові навчальні заклади. (див. додаток Н, а також статтю дисертанта [406]).

Автор “Організації військового управління” стверджує, що з ініціативи військового управління вдалося відкрити близько 90% від довоєнної кількості шкіл [27, арк. 80]. Проте, проведені дослідження не підтверджують дану цифру, принаймні, стосовно областей військової зони України.

Хоча у даній праці зібрані відомості не про всі навчальні установи, все ж

поданий матеріал ілюструє певною мірою рівень розвитку та умови діяльності навчальних закладів п'яти областей України, які весь період окупації перебували у військовій зоні.

Певні труднощі викликає питання систематизації різноманітних навчальних закладів, профкурсів, що діяли в часи окупації. У доповіді “Організація військового управління”, навчальні заклади поділялися на загальноосвітні (початкова школа, народна школа, сільгоспучилище, середня школа) та професійні (профтехшкола, технікум, семінар, інститут, курси тощо). Початкова, народна, сільськогосподарська і профшкола були обов'язковими.

Базовою в роки окупації стала початкова освіта, яку давала чотирикласна народна школа. Це було кроком назад порівняно з радянськими часами. Тому, враховуючи ті обмеження, що існували стосовно інших типів освітніх закладів більш високого рівня, саме початкові школи становили основу системи освіти.

Після чотирирічної початкової школи учні мали продовжити навчання у дворічній народній (у містах і великих селищах) або сільськогосподарській (у селах) школі. У народній школі ведення навчання передбачалося німецькою мовою. Після її закінчення відкривалося два шляхи: перший – до середніх шкіл, кількість яких була обмежена, другий – до профтехшкіл, які поряд з середньою освітою давали професію. Навчання у профтехшколі тривало в середньому два роки. Проте, з другої половини 1942 р. система профшкіл ускладнювалась і, як видно з вищезгаданої таблиці, термін навчання за деяким спеціальностями був значно довшим. (Автор у примітці до додатку Н пропонує власну класифікацію профшкіл).

Після цього учні могли поглибити свої знання у технікумі. Вони поділялися на нижчий і вищий ступені. Випускники середніх шкіл і технікумів могли вступати до інститутів, кількість яких також обмежувалась. (див. додаток П) Але ця система більш-менш сформувалася на середину 1943 р., тобто наприкінці окупації, і має умовний характер [27, арк. 75 – 76]. До цього часу говорити про системність освіти в окупованих областях військової зони важко.

У період окупації, особливо на її початковому етапі, централізованого

управління освітою у військовій зоні не існувало. Цими питаннями займалися, як зазначено вище, чиновники польових і місцевих комендатур, які не мали чітких інструкцій щодо змісту освіти. Вони ж перекладали їх вирішення на допоміжні українські органи місцевої влади – управи, виконуючи лише контрольні функції. Така ситуація створювала можливості для творчого підходу працівників освіти до справи. Тому навчальні плани розроблялися місцевими діячами і в різних районах та містах мали певні відмінності, як у предметах, що вивчалися, так і в кількості годин, які відводилися на їх вивчення.

Природно, що в умовах коли все радянське заперечувалося, взірцем вважався досвід дореволюційної доби з певними доповненнями, або вилученнями. Свідченням цього є поява таких характерних для царських часів освітніх закладів, як гімназій, прогімназій, реальних училищ, а також зміст навчання. Так, у багатьох школах у початковий період окупації з'явився такий предмет, як Закон Божий. Та його поява була зустрінута негативно німецькими властями, оскільки це суперечило настановам міністерства Розенберга про відокремлення церкви від держави. Але у позаурочний час проведенню таких уроків перепони не чинилися [27, арк. 70].

Разом з тим, на відміну від дореволюційних часів, чільне місце у закладах освіти відводилося вивченню української мови. Відкривати російські школи, або взагалі заборонялося, як в Остерському районі Чернігівщини [188, арк. 23], або це були поодинокі випадки. У Луганську, наприклад, діяла лише одна російська школа. Поява ж у навчальних планах історії України і географії на матеріалах рідного краю було взагалі новим явищем і викликало занепокоєння окупаційних властей. Свідченням цього, зокрема, є наказ Сумської фельдкомендатури (травень 1942 р.) про заборону викладання Закону Божого, історії та географії у початкових школах і гімназіях до особливого розпорядження [64, арк. 5].

Істотною проблемою для вчителів у роки окупації була недостатня кількість підручників та посібників. Адже заборонялося використовувати з цією метою радянську літературу. Була організована кампанія по її вилученню з біб-

ліотек та у населення. Це стосувалося і навчальної літератури. Але повністю відмовитися від її використання було неможливо. Тому при шкільних відділах міських і районних управ створювалися комісії з учителів, які займалися її виправленням. Наприклад, 24 листопада 1941 р. учителі Чернігова на спеціально скликаній нараді прийняли таке рішення: “Поскільки в цьому учбовому році всім школам доводиться користуватися з підручників радянського видання по всіх класах та предметах, виникає конча потреба згадані підручники докорінно переглянути, викресливши й заклеївши всі ті місця, що можуть бути ідеологічно шкідливі сучасній школі.” [173, арк. 1].

Комісії розробили інструкції щодо використання різних підручників. На місцях вчителі, керуючись цими рекомендаціями, клеїли, викреслювали, дописували існуючі підручники. Звичайно, найбільше потерпали від такого виправлення підручники з гуманітарних дисциплін. Викреслювалися такі слова, як “УРСР”, “СРСР”, “Союз”, “радянський”, “Інтернаціонал” тощо. Слово “піонер” замінялося на “школяр” або “учень”, “колгоспники” – на “селяни”, “піонерський галстук” - на “червона хусточка”, “радгосп” – на “державний маєток” [163, арк. 1 – 2, 4 – 6].

Поряд з цим створювалися і видавалися нові підручники. У Харкові, згідно звіту про роботу відділу пропаганди за листопад-грудень 1941 р., було розпочато складання підручників з української мови та історії, а також організоване видавництво художньої та шкільної літератури [116, арк. 31]. Маріупольське видавництво ім. Франка у листопаді 1942 р. видало “Буквар” для першого класу, упорядкований А.Болгарським, тиражем у 2 тис. примірників [228]. Відділ освіти Слов’янська в цей же час повідомляв про вихід у світ читанки для третього класу таким же накладом [32, арк. 2]. В Охтирці на Сумщині Л.Карханіна склала “Розмовник” з німецької мови, який у серпні 1942 р. передано до друку [69, арк. 123 – 124].

Незважаючи на всі ці заходи, забезпеченість шкіл підручниками та посібниками залишалася на недостатньому рівні. Наприклад, школи Харкова у листопаді 1942 р. були забезпечені так: перші класи – на 100%, другі – на 70%,

треті-четверті – вкрай погано [129, арк. 67]. До того ж радянські підручники, навіть виправлені, не влаштовували освітян. З цього приводу у “Педагогічному інформаційному бюлетні” була вміщена стаття “Про підручники в народній школі”, де, зокрема, говорилося: “...Виникає питання – чи є рація продовжувати використання таких “виправлених” підручників, чи може краще буде зовсім відкинути їх, як книжки, що всією своєю будовою в значній мірі відбивають дух советчини і заважають новій українській школі в справі очищення її від скверни?..” [290]. Далі рекомендувалося вчителям працювати без підручників, використовуючи пропагандистські матеріали, газети, бібліотечні книжки, приклади з життя тощо.

Газетні публікації використовувалися на уроках і раніше. Місцеві газети вміщували статті, присвячені історичним подіям, видатним особистостям, вірші тощо. У газеті “Українське Полісся”, що виходила на Чернігівщині, існувала спеціальна рубрика “Сторінка для школярів”, матеріали якої учителі мали використовувати на уроках [188, арк. 55]. Там же, в Острі з лютого 1942 р. для дітей видавалася двотижнева газета “Школяр”. Зокрема, у її другому номері від 5 березня була вміщена поема Т.Шевченка “Мати”, у третьому номері від 24 березня – стаття про нього “Шевченко любив дітей”. У газеті публікувалися також байки, казки, загадки. Не обходилося, звичайно, і без ідеології: у тому ж другому номері надрукована поема “Нібелунги”.

До негативних факторів, що впливали на учбовий процес, за свідченням німецького військового чиновника відносилася низька зарплата учителів, які отримували стільки ж, як і прибиральниця (від 250 до 400 руб.). Внаслідок цього вони були змушені після своєї основної роботи думати про те, як заробити на хліб, через що пропадав інтерес до вчителювання. Далі зазначається: “Службовці військового управління неодноразово пересвідчувались у тому, з яким старанням навчаються діти, з якою увагою слухають вчителя. Виявилось, що розум і здібності до сприйняття у дітей на окупованих східних територіях в середньому виявилися значно вищими, ніж передбачалося на початку.” [27, арк. 80 – 81].

Отже, незважаючи на енергійну діяльність українських діячів, які розуміли важливість освіти для подальшого розвитку народу і прагнули відродити систему освітніх закладів, більшість їхніх планів не були реалізовані. Вони і не могли бути втілені у життя в умовах заборон і обмежень з боку німецьких окупаційних властей, нав'язаних людиноненависницькими теоріями націонал-соціалізму. Помилковість жорсткої політики в галузі освіти визнавалася і самими німцями. У вже згадуваній доповіді “Організація військового управління” констатується: “Досвід засвідчив, що затягування з відкриттям учбових закладів середнього і вищого ступенів на окупованій території було неприпустимою помилкою.” [27, арк. 81].

Недостатньо дослідженим залишається питання діяльності науковців у роки окупації. Наукова сфера не була байдужою німецьким властям. Про це, зокрема свідчить “Особливе розпорядження №22” начальника оперативного тилового району “Південь” від 31 жовтня 1941 р., де, серед іншого, йдеться про наукові заклади: “В окремих випадках у зоні бойових дій проводилася очистка наукових закладів з метою розміщення в них військових інституцій і військ. При цьому без будь-якої на те необхідності розорявалися колекції, бібліотеки тощо... Часто такі колекції і бібліотеки представляють особливий інтерес для Німецького рейху... Тому забороняється займати наукові заклади під приміщення для військових інстанцій і для розміщення військ, якщо в розпорядженні є достатня кількість інших приміщень.” [16, арк. 31].

На окупованій території залишились сотні вчених, які до війни працювали у вузах та науково-дослідних інститутах. Як говорилося вище, Харків був у цьому плані центром Лівобережжя. Доля майбутнього української науки не могла не турбувати вчену громадськість, тим більше, що ряд науковців входили до органів місцевої влади. Серед частини інтелігенції існували певні сподівання на можливе порозуміння в цьому питанні з німецькими властями.

Вже 5 листопада 1941 р. на ім'я бургомістра Харкова професора О.Крамаренка надійшла доповідна записка від ініціативної групи вчених, до якої входили: академік, доктор хімічних наук, професор М.Кузнєцов; кандидат техніч-

них наук Д.Селіхов; кандидат технічних наук Б.Мангуба; економіст, головний бухгалтер інституту енергетики І.Ратніков; управляючий справами інституту енергетики М.Гіршман. В ній йшлося про те, що цілий ряд науково-дослідних інститутів не сильно постраждали від евакуації, частина приладів й апаратури навіть не були зняті з установок. Крім того, навантажене у вагони обладнання знаходилось неподалік від Харкова. Тому пропонувалося терміново утворити при міськуправі комітет по охороні науково-дослідних інститутів, завданням якого мало стати виявлення в Харкові кадрів цих закладів і розгляд можливостей їх подальшого використання. Далі говорилося, що за їх інформацією у Львові вже функціонує Українська Академія Наук і було б доцільно доручити комітету ввійти з нею в контакт, щоб дізнатися про її думку з питання подальшого використання харківських науково-дослідних інститутів [144, арк. 1].

До цієї пропозиції прислухалися і вже наказом №13 міськуправи від 12 листопада 1941 р. “Комітет науково-дослідних інститутів” в кількості 5 осіб був створений [145, арк. 1]. 29 листопада того ж року затверджено положення про цей комітет. Перед ним ставилися наступні завдання: а) встановити наявний стан усіх науково-дослідних інститутів Харкова; б) провести інвентаризацію устаткування інститутів; в) організувати розшук евакуйованого майна інститутів і його доставку за належністю; г) виявити наявні кадри інститутів з метою їх використання за призначенням; д) організувати у Харкові філію Академії Наук України. Комітет складався з голови, членів комітету, обслуговуючого персоналу, уповноважених комітету по окремих інститутах. Голова, члени й уповноважені призначалися міськуправою, самостійним відділом якої комітет і був [144, арк. 9 – 10]. Головою призначено доктора технічних наук професора Л.Крамаренка. Членами комітету стали: академік М.Кузнецов (хімічні інститути і виробництво), Д.Селіхов (енергетика і метали), І.Ратніков (виробниче управління і фінансова частина), професор Є.Добровольський (медичні інститути) [144, арк. 109].

2 березня 1942 р. обербургомістр Харкова О.Крамаренко затвердив нове “Положення про Комітет Науково-Дослідних Інститутів при обербургомістрі в

складі Харківської Міської Управи”, яке містить ряд суттєвих відмінностей. Комітет мав керувати інститутами, що обслуговували сільське господарство, промисловість і охорону здоров’я, підпорядковувався безпосередньо обербургомістру. Загальне керівництво комітетом здійснювала президія з п’яти осіб: голова і чотири члени комітету (по сільськогосподарських інститутах, по промислових інститутах, по медичних інститутах, по загальних науково-дослідних й організаційних питаннях). Крім того, до комітету входили наукова рада і виробниче бюро. Перша була постійним консультативним органом при голові комітету з метою опрацювання принципів наукових та організаційних питань. Перед другим ставилось завдання організації на засадах господарського розрахунку виробництва в системі науково-дослідних інститутів, постачання їх сировиною, матеріалами та устаткуванням й реалізація виготовленої ними продукції [144, арк. 103].

Комітет розгорнув активну діяльність. Вже 17 листопада 1941 р. ним була підготовлена доповідна записка про стан обстеження науково-дослідних інститутів. Пріоритет надавався закладам, які обслуговували промисловість, сільське та комунальне господарство. На той час було виявлено 17 інститутів, що обслуговували промисловість, 4 – сільське господарство, 3 – комунальне господарство, 15 – медицину, 6 – інші. Говорилося також про необхідність накреслити форми об’єднання інститутів і їх концентрації в системі Академії Наук, яка вже функціонувала в Києві [144, арк. 2].

На 1 грудня 1941 р. налічувалася вже 61 науково-дослідний інститут та установа зі спеціалізацією: по сільському господарству – 15, по промисловості – 18, по медицині – 28. Комітет пропонував організувати ряд об’єднань науково-дослідних інститутів Української Академії Наук: науково-дослідний інститут сільського господарства - об’єднання 9 інститутів й установ; науково-дослідний інститут горючих копалин – 2; науково-дослідний інститут хімічної технології – 5; науково-дослідний інститут енергетики – 4; науково-дослідний інститут металів – 2; науково-дослідний інститут силікатів – 2; науково-дослідний фізико-технічний інститут – 1; науково-дослідний інститут експериментальних наук – 1.

тальної медицини і ветеринарії – 8; науково-дослідний інститут гігієни – 7; науково-дослідний рентгено-радіологічний інститут – 2; науково-дослідний інститут ендокринології й органотерапії – 1. Питання про решту установ мало розглядатися пізніше [144, арк. 70 – 76].

Одночасно робилися спроби встановити контакти з Українською Академією Наук. 16 січня 1942 р. комітет направив “Доповідну записку” з пропозицією організувати у Харкові Лівобережну філію УАН [144, арк. 47]. Пізніше пропозицію повторено в листі до президента УАН О.Лисенка в березні того ж року [144, арк. 51]. Однак зусилля в цьому напрямку результатів не дали.

З початком 1942 р. у цю сферу все більше починає втручатися німецьке господарське командування, прагнучи поставити відновлені науково-дослідні заклади під свій контроль. Частина діючих інститутів перейшла у розпорядження Вікадо. Тому 12 квітня комітет науково-дослідних інститутів був реорганізований у наукову управу. Головою її став колишній обербургмістр професор О.Крамаренко [144, арк. 130]. Тепер метою цього органу стало надання наукової допомоги німецькому командуванню і Харківській міськуправі у розв’язанні питань, які виникають при відбудові міського господарства. На неї покладалося наступне: розгляд й апробація технічних проектів та інших пропозицій, розроблених відділами управи або підпорядкованими командуванню й управі організаціями; консультація і проведення експертиз з різних питань життя міста; організація кваліфікованих бригад для розробки окремих завдань німецького командування й міськуправи та наукове керівництво роботою цих бригад. Тематичний план роботи й кошторис наукової управи затверджувався господарським командуванням. Воно також затверджувало голову НУ і штатних членів [144, арк. 112].

Як видно з вищенаведеного функції реорганізованої установи мали більше практичний, прикладний, ніж науковий характер. У цьому вони були схожими до завдань науково-технічної ради – відділу міськуправи, який займався попереднім розглядом всіх технічних заходів та проектів опрацьованих технічними підвідділами управи по відбудові комунального господарства міста для

подальшого їх затвердження президією міськуправи. Головою її був професор Я.Столяров [144, арк. 114].

Але на цьому реорганізації не закінчилися. 15 червня 1942 р. замість Наукової Управи утворено “Управу науково-дослідних інститутів”. Вона складалася з президента – професора О.Крамаренка, двох віцепрезидентів – Л.Крамаренка і М.Кузнєцова, вченого секретаря – Ф.Беякова, членів управи – М.Кузнєцова (по інститутах хімічної групи), Я.Столярова (по інститутах технічної групи), М.Помазанова (по військово-господарській групі), С.Лісовенка (по сільськогосподарській групі), Є.Добровольського (по медичній групі), М.Саврона (по групі науково-методичних питань) [144, арк. 133].

Згідно положення про УНДІ, вона утворювалася при відділі “W” Вікадо для керівництва всіма науково-дослідними інститутами Харкова. До її функцій входили: організація науково-дослідних інститутів з різних галузей знань, розгляд та затвердження їх структури й напрямку їх наукової діяльності; розгляд та затвердження тематичних і фінансових планів інститутів; координація роботи окремих інститутів; представлення для затвердження та звільнення директорів інститутів. УНДІ складалася з наукової, фінансової та господарсько-заготівельної частин [144, арк. 132].

Але в наказах №№10, 11, 18 за червень-липень 1942 р. О.Крамаренко іменувався президентом наукової управи, тобто зберігалася стара назва. Це підтверджується також “Доповідною запискою” президента НУ Л.Крамаренка, який замінив на цій посаді О.Крамаренка після його арешту. У цій записці від 23 грудня 1942 р. знову пропонується змінити назву на “Науковий комітет при президії міської управи” у зв’язку зі зміною характеру роботи цієї установи. Вона провадила роботи по обслуговуванню німецького командування, міськуправи, управління МТС тощо [144, арк. 130].

Залишається нез’ясованим місце в цій системі ще одного органу – науково-технічної управи. Можливо цей орган існував паралельно з Науковою Управою. 17 квітня 1942 р. вийшов наказ Вікадо за підписом оберлейтенанта Тайле, згідно якого президент наукової управи О.Крамаренко призначався до-

віреною особою Вікадо Харкова по всіх вищих учбових закладах, університетах, інститутах та інших наукових установах округи [145, арк. 2 – 3]. А вже наприкінці травня того ж року наказом №255 обербургмістра О.Семененка Харківський університет, Харківський політехнічний інститут, Харківський сільськогосподарський інститут, консерваторія, педагогічний інститут, інженерно-економічний інститут, інститут фізичної культури, наукові бібліотеки були передані Харківській науково-технічній управі [145, арк. 13]. У зв'язку з цією передачею 4 червня 1942 р. в приміщенні наукової управи відбулася нарада керівників всіх закладів переданих з системи відділу освіти міськуправи [147, арк. 1].

Згідно положення про НТУ (без дати і підпису, тому, можливо, це лише проект) цей орган утворено, щоб нормалізувати розпорошену мережу вузів і науково-дослідних інститутів Харкова, впроваджувати науково-дослідні досягнення на підприємствах і організовувати їх роботу відповідно до потреб німецької армії та господарства України, безпосередньо керувати цими закладами і підприємствами. Зберігалось положення про необхідність створення філії Академії Наук. НТУ підпорядковувалась безпосередньо командуванню німецької армії. До її функцій входило: організація мережі вузів та науково-дослідних інститутів; затвердження організаційних форм окремих інститутів та їхньої структури; координація роботи інститутів і підприємств; затвердження виробничих та наукових планів інститутів і звітів про їхню діяльність та промфінпланів і звітів підприємств; оперативне фінансування інститутів та підприємств в межах затверджених кошторисів і планів та виділення кредитів; надання на затвердження планів і звітів про роботу німецькому командуванню та виконання окремих його завдань.

Очолювали НТУ президент і віце-президент, яких призначали німецькі інстанції. При президенті, в якості постійного консультативного органу мала працювати наукова рада. Також створювались відділи: адміністративний з підвідділом постачання; планово-фінансовий; індустріальний з підвідділом енергетики та палива; сільськогосподарський; гуманітарно-природознавчо-ме-

дичний. Зазначалось, що управа повинна мати власний друкований орган “Наукові вісті” і існувати на бюджетні кошти, що визначає німецьке командування [144, арк. 117 – 118].

28 квітня 1942 р. штандарткомендант генерал-лейтенант Шмидт-Льоган своїм листом призначив професора О.Крамаренка президентом “Ради Наук”, яку ще потрібно було сформувати і яка не залежала від міськуправи, а підпорядковувалась відділу “W” Wi Kdo [145, арк. 7 – 8]. У наказі №1 президента Ради Наук від 22 червня 1942 р. говориться, що цей орган створено з 15 числа того ж місяця. Вона визначалася як найвищий науковий орган до компетенції якого входить: розгляд усіх наукових питань, пов’язаних з сільським господарством, промисловістю, будівництвом й комунальним господарством Харкова; координація всіх наукових сил і їх раціональне використання, відповідно з завданнями народного господарства України; загальне й науково-методичне керівництво діяльністю науково-дослідних інститутів, вищої школи й наукових товариств; розгляд винаходів, організація захисту наукових дисертацій, дипломних робіт і прийому державних екзаменів для осіб, які закінчили вищу школу; сприяння охороні й відбудові зруйнованих храмів й пам’ятників старовини.

Структура РН складалася: з Президії у складі президента О.Крамаренка, двох віце-президентів професорів Л.Крамаренка і М.Кузнєцова та вченого секретаря професора М.Саврона; з пленуму Ради – 8 постійних членів, 17 членів за посадою та 7 членів за запрошенням; з секцій – з різних галузей науки для розгляду спеціальних питань; з кваліфікаційної комісії для розгляду питань кваліфікації наукових робітників (всього 8 осіб, голова Л.Крамаренко); з комітету сприяння охороні й відбудові зруйнованих храмів і пам’яток (7 осіб, голова О.Крамаренко); з редакційної комісії по виданню наукових праць (“Науковий бюлетень” 9 осіб, відповідальний редактор Я.Столяров). Секцій всього було вісім: хімічна – 5 осіб; сільськогосподарська – 4; металургії і машинобудівництва – 4; будівельно-селікатна – 3; енергетична – 4; гірничо-геологічна – 3; медична – 3; учбово-методична – 5 [144, арк. 121 – 124]. Питання про термін і ефективність діяльності цієї інституції залишається відкритим,

особливо враховуючи те, що невдовзі президент був арештований і страчений.

Поряд з вищезгаданими органами, науковці ще на початку грудня 1941 р. заснували громадську організацію “Харківське українське наукове товариство”. Його фундаторами виступили 23 науковці, серед яких провідну роль відігравав професор П.Соловйов, принаймні, на початку березня його обрали головою президії. У “Статуті” товариства зазначалося, що його метою було: допомагати розвитку всіх галузей української науки шляхом організації науково-дослідної роботи та популяризації наукових здобутків серед широких мас української людності; сприяти вирощуванню молодих кадрів науковців з найбільш талановитої молоді.

Для здійснення цієї мети передбачалося розгорнути широку діяльність: проводити розробку наукових питань по своїх відділах, секціях, комісіях по двох напрямках – науковому і науково-технічному; організовувати закриті і публічні наукові засідання, конференції, з’їзди; створювати спеціальні й допоміжні заклади, лабораторії, інститути; організовувати наукові експедиції та обстеження; організовувати гуртки для молоді, олімпіади тощо; видавати власний друкований орган, наукові розвідки, учбову та науково-популярну літературу; засновувати грошові фонди для допомоги, видання, стипендій і премій науковцям і талановитій молоді.

Членом товариства міг бути кожний повноправний громадянин або юридична особа. Вступний внесок становив 10 крб. і щорічний – 20 крб. Керівними органами товариства були: президія (7 осіб), управа товариства (президія, по одному делегату від кожної секції, по одному делегату від кожної юридичної особи-члена), ревізійна комісія (3 члени та два кандидати). Всі вони обиралися загальними зборами товариства. Передбачалося, що товариство могло мати філії за межами Харкова, книгозбірню, будинки й приміщення, господарські і виробничі заклади, майстерні, сільськогосподарські ферми тощо [146, арк. 42 – 48].

Слід також згадати, що в Харкові діяв будинок “Науки і техніки”, де й діяло вищезгадане наукове товариство. Як вказувалося у “Положенні про

будинок “Науки та техніки” від 10 лютого 1942 р., він був організований “з метою створення сприятливих умов для праці наукових та інженерно-технічних робітників, спрямованої на піднесення добробуту українського народу та популяризації в ньому науково-технічних досягнень закордону, в першу чергу німецького народу.” Для цього він мав: забезпечити науковим та інженерно-технічним працівникам приміщення для роботи; створити книгозбірню; організувати показові сільсько-господарські та промислові господарства на зразок кращих господарств закордону, виставки кращих наукових та технічних творів; організувати відрядження за кордон для вивчення окремих практичних завдань; здійснювати матеріальну підтримку членів будинку через кооперативну мережу.

Керувати роботою будинку мав директор за призначенням президії міськуправи. Діяти він мав на принципах госпрозрахунку: прибутки мали складатися з членських внесків фізичних та юридичних осіб, надходити від організації платної книгозбірні, кіно, лекцій, виставок, видавничої та господарської діяльності [130, арк. 1]. Фундаторами цього будинку виступили обербургомістр Харкова професор О.Крамаренко, заступник обербургомістра інженер М.Сліпченко, консультант-економіст планово-економічного бюро при президії міськуправи М.Дзуль, який і став директором, керівник відділу пропаганди міськуправи В.Кривенко, керівник житло-орендного відділу міськуправи А.Федосіїв [130, арк. 2].

Будинок активно працював. Лише протягом II та III кварталів 1942 р. у ньому відбулися 67 засідань різних секцій “Харківського Українського Наукового Товариства”, в яких взяло участь понад 1000 осіб. Діяв організований разом з “Просвітою” драматичний гурток, велася організація хорového гуртка. При будинку було організоване споживче кооперативне товариство “Науковець”, яке мало власну крамницю і постачало пайовиків овочами та молочними продуктами за зниженими цінами. Велася робота по організації бібліотеки-читальні [130, арк. 9]. В першому кварталі 1943 р. планувалося провести семінари з української літератури та історії, доповіді на науково-технічні те-

ми, організувати три вечори творчості українських письменників, гуртки української, німецької мов, художнього читання [130, арк. 24].

Існують окремі свідчення про діяльність науково-дослідних закладів в інших областях військової зони. Чернігівська газета “Українське Полісся” повідомляла про відновлення діяльності в місті Бактеріологічного інституту наприкінці листопада 1941 р. [224]. Газета “Голос Охтирщини” 1 серпня 1943 р. повідомляла про організацію в Сумах на терені колишньої біофабрики Обласного інституту служби рослинництва, яких мав охоплювати науковими дослідженнями всі галузі сільського господарства [245]. У Глухові діяв дослідний інститут коноплі [18, арк. 210].

В цілому сподівання частини українських діячів на відродження освітньо-наукової сфери під німецькою зверхністю виявилися марними.

Отже, політика у сфері культури не була предметом ретельного планування напередодні війни. В її основі лежали положення расової теорії. Протилежною була ситуація з підготовкою до “оволодіння” культурними цінностями: для їх виявлення, збереження та вивезення до Німеччини сформовано розгалужений апарат.

У військовій зоні активно функціонували музеї та бібліотеки. Вони стали інструментом ідеологічної обробки населення та засобом підтримки в українській інтелігенції сподівань на культурне відродження під німецькою зверхністю. Проте, одночасно проводився відбір найбільш цінних фондів і вивезення їх до рейху. Окремі військові чиновники критикували це явище, відзначаючи його негативний вплив на місцеву інтелігенцію. Частина реліквій загинула в ході бойових дій.

Активно діяли різноманітні громадські організації. Чільне місце серед них займали “Просвіти”. Вони відкривали “Будинки національної культури”, різноманітні мистецькі гуртки, студії, курси тощо. З “Просвітами” активно співпрацювали місцеві українські установи. Інколи ці товариства ставали центрами координації культурницької роботи в межах цілих районів. Крім “Просвіт” діяли й інші громадські організації.

Важливим напрямком діяльності місцевої інтелігенції по національно-культурному відродженню стало сценічне мистецтво. Тому в роки окупації поновили свою роботу театри, виникли численні театральні гуртки, діяли хоріві капели, ансамблі, різноманітні оркестри, музичні студії тощо, у Ворошиловграді існував цирк.

Активізувалося в роки окупації й релігійне життя. В цьому питанні німецькі власті з пропагандистською метою також прагнули продемонструвати відмінність їхньої політики від антирелігійних заходів радянських часів.

Провідну роль в релігійному житті областей військової зони відігравали автономна та українська автокефальна православні конфесії. Центром відродження останньої став Харків, де перебував зі своєю резиденцією митрополит Феофіл Булдовський. Частина місцевої інтелігенції прагнула вбачати у станов-

ленні автокефальної української церкви елемент майбутньої державності, запоруку українського національного відродження.

Військові власті з практичних міркувань проводили в сфері освіти значно ліберальнішу політику, ніж цивільні в рейхскомісаріаті. Постанова про закриття середніх і вищих учбових закладів викликала в багатьох військових чиновників нерозуміння і критику. Відновленням мережі освітніх закладів займалися відділи освіти районних та міських управ, в яких часто працювали національно-свідомі фахівці. Комендатури не мали чітких інструкцій стосовно змісту освіти. Тому програми розроблялися місцевими діячами. Простежується використання останніми досвіду дореволюційної доби, а також надання освіти певного національного характеру – українізація.

Як німецьким властям, так і сотням вчених, які залишилися на окупованій території, не була байдужою наукова сфера. Останні прагнули відновити діяльність вузів та дослідних інститутів. Частина вчених увійшла до складу місцевих органів влади або співпрацювала з ними. Яскравим свідченням цього є Харків, де було створено ряд наукових установ, робилися кроки по відновленню науково-дослідних інститутів, існувала ідея відкриття філії Академії Наук.

Проте, як і в інших справах, німецькі військово-господарські установи використали ініціативу українських діячів і фактично перепідпорядкували більшість створених наукових органів разом з науково-дослідними інститутами собі. При цьому їх діяльність спрямовувалась у більш практичний бік – господарсько-виробничу сферу.

Таким чином, хоча політика військових властей в сфері культури була порівняно поміркованою, все ж місцева інтелігенція в більшості була розчарована в своїх сподіваннях на національно-культурне під німецькою зверхністю.

ВИСНОВКИ

Аналіз наведених у дисертаційному дослідженні документальних матеріалів, архівних та літературних джерел дає можливість зробити ряд концептуальних висновків, які виносяться на захист:

1. В сучасній історичній літературі відсутнє комплексне дослідження адміністративних, економічних та соціокультурних особливостей окупаційного режиму у військовій зоні України 1941 – 1943 рр., незважаючи на те, що в архівних та опублікованих джерелах є достатня кількість документів на цю тему.

2. У розробці планів нападу та експлуатації економічного потенціалу СРСР брали участь військові. Частина з них підтримувала ідеї Розенберга, військово-адміністративний апарат тісно координував свої дії з його міністерством. Але Гітлер вважав військових нездатними ефективно керувати захопленими територіями, тому окуповані області мали передаватися під управління рейхскомісаріатів. Сподівання на блискавичну перемогу призвели до того, що військова адміністрація не мала чітко сформульованих завдань. Припинення наступу вермахту вглиб території Радянського Союзу змусили її вирішувати питання, які мали б розв'язувати цивільні органи влади. Особливістю окупаційного управління військової зони на території СРСР й України було створення паралельних військово-адміністративного та військово-господарського апаратів. Перед останнім ставилося завдання повного забезпечення вермахту продовольством та постачання продукції сільського господарства до Німеччини за рахунок окупованих регіонів Радянського Союзу і, перш за все, України. Але наявність цих двох управлінських структур породжувала численні суперечності. Представники обох структур приходили до висновку, що така система не виправдала себе. “Третьою силою” у військовій зоні, як і по всій території України, стали різноманітні поліцейські і каральні органи, на яких лежить значна частка відповідальності за масове винищення населення.

3. Встановлено, що допоміжні органи були невід'ємною частиною окупаційної адміністрації і без їх створення та співпраці частини населення з німецькими інстанціями здійснення окупаційної політики на українських землях було б неможливим. До цих органів йшли в основному представники місцевої інтелігенції та службовці, які сподівалися налагодити нормальне життя населення, керувати процесами суспільно-економічного та національно-культурного відродження, а також намагалися забезпечити свої побутові і матеріальні умови. Допоміжна українська адміністрація обмежувалася міською або сільською громадою та районом (управи). Військово-господарські інстанції формували власний апарат допоміжних органів. Німецькі чиновники часто зневажливо ставилися до органів допоміжної адміністрації. Але було й багато таких, які визнавали важливість їх роботи. При цьому відзначалося, що українська інтелігенція активніше співпрацювала з військовою адміністрацією у військовій зоні, ніж з цивільною у рейхскомісаріаті.

Невід'ємною частиною окупаційної адміністрації стала поліція, яка комплектувалася за рахунок військовополонених та місцевого населення. Особливістю військової зони України був так званий “змішаний” порядок її формування. Існували три види поліційних команд. Крім того, з селян створювалися підрозділи “самооборони”. Гітлер виступав проти використання підкорених народів як мілітарної сили. Але під тиском прихильників цієї ідеї з міністерства Розенберга та військових, які внаслідок нестачі людських ресурсів Німеччини прагнули активніше залучати місцеве населення до військової служби, фюрер був змушений дещо скорегувати власну позицію. Важливу роль в цьому відіграв фактор наростання руху Опору в окупованих регіонах.

4. Політика окупаційної адміністрації мала експлуататорський, грабiжницький характер і метою її було перетворення України на аграрно-сировинний додаток та ринок збуту промислових товарів рейху. Економічний потенціал східних областей України постраждав внаслідок заходів уряду СРСР з евакуації та знищення підприємств, обладнання, запасів сировини та в ході бойових дій. Сільське господарство, особливо тваринництво і технічна база,

також зазнали збитків. З провалом “блискавичної війни” німці були змушені відмовитися від попередніх планів ліквідації більшості українських підприємств і почалися спроби відновлення їх роботи. Важливу роль у цьому відіграли місцева українська адміністрація, яка розуміла важливість відродження виробництва для нормалізації життя населення. Але після поновлення роботи найбільш перспективні підприємства переходили у безпосереднє підпорядкування німецьких господарських інстанцій. Відновленням важкої індустрії займалися німецькі монополії, які ще до початку війни розпочали боротьбу між собою за українські індустріальні об’єкти. Їм вдалося досягти незначних успіхів у цій справі. Номенклатура виробів підприємств визначалася перш за все потребами вермахту. Це мало важливе значення для підтримки його боєздатності, а потреби цивільного населення у предметах першої необхідності не задовольнялися. Пріоритетне постачання вермахту призвело до товарного дефіциту на українському ринку. В умовах війни Німеччина була неспроможною забезпечити необхідну кількість товарів широкого вжитку. Нездатність окупаційних властей налагодити нормальний товарообмін промислових товарів на продукцію сільського господарства призвели до того, що у сфері постачання все більше стали застосовуватися заходи примусового характеру. Ситуацію не зміг покращити і розвиток ремісництва. Перешкоди, створювані військово-господарськими інстанціями, а також те, що продукція ремісників спрямовувалася не для населення, а для постачання фронту, не змінило ситуації.

5. Стратегічне значення сільського господарства на зайнятих територіях для Німеччини викликало тривалі дискусії серед її керівників щодо засад політики у цій сфері. Аграрна реформа, ініційована міністерством Розенберга, почалася на початку 1942 р. Вона досягла свого другого етапу – створення хліборобських спілок. Але їх кількість була невеликою, тому громадське господарство, яке за структурою мало чим відрізнялося від радянських колгоспів, залишалося основною формою господарювання на селі в роки окупації. В цілому ж окупаційним властям не вдалося повернути українське селянство на свій бік шляхом

реформування сфери сільськогосподарських відносин. Хоча певні заходи могли подобатися селянам, більшість з них були обмануті у своїх сподіваннях позбутися колгоспно-радгоспної системи. До того ж, все це відбувалося на тлі реквізицій продовольства, які часто проводилися насильно і без врахувань потреб селян. Тому аграрну політику німців, з цієї точки зору, не дивлячись на певні успіхи у постачанні вермахту і Німеччини, можна вважати невдалою.

6. Хоча політика у культурній сфері ретельно не планувалася і базувалася на положеннях расової теорії нацистів, все ж один її аспект – підготовка до заволодіння культурними цінностями СРСР становив виключення. Від цього особливо постраждали українські музеї, бібліотеки і картинні галереї. Окремі військові чиновники критикували це явище, відзначаючи його негативний вплив на населення. У сфері культури військово-адміністративні власті, виконуючи настанови міністерства Розенберга, з пропагандистських міркувань проводили, особливо у початковий період окупації, порівняно помірковану політику. Діяльність музеїв, бібліотек, читалень, театрів, різноманітних гуртків, громадських організацій стала у військовій зоні масовим явищем. Відбувався процес відродження релігійного життя. Військові власті, на відміну від служби безпеки (СД), вважали це позитивним явищем. Характер релігійного життя військової зони значною мірою визначав харківський релігійний центр, пов'язаний з діяльністю митрополита Феофіла Булдовського.

Поміркованою, порівняно з рейхскомісаріатом “Україна”, була політика військових властей і в сфері освіти. Це також пояснюється співпрацею з міністерством Розенберга, а також відсутністю на початку окупації чітких інструкцій з цього питання. Наказ про закриття середніх та вищих учбових закладів викликав критику і нерозуміння військової адміністрації. При цьому вони керувалися як ідеологічними, так і суто практичними міркуваннями, посилаючись на невдоволення населення, особливо інтелігенції, та неможливість підготовки кваліфікованої робочої сили. Місцеві діячі намагалися відновити мережу освітніх закладів різного типу, в тому числі, середніх та вищих. Проте, незважаючи на їх енергійну діяльність, більшість планів не були реалізовані в повній мірі через

заборони та обмеження з боку німецьких окупаційних властей, навіяних людиноненависницькою теорією націонал-соціалізму.

Виконане дисертаційне дослідження дозволяє привернути увагу науковців до малодосліджених і невідомих фактів з історії України періоду Другої світової війни. Матеріали та результати роботи можуть бути використані при подальшому вивченні даної тематики, розробці споріднених тем, при роботі над узагальнюючими працями з історії, економіки та соціальних відносин.

Дисертація також містить значний фактичний матеріал та концептуальні положення, які можуть використовуватися для підготовки лекційних курсів та семінарських занять з історії України періоду 1941 – 1943 рр., історії слов'янських народів, новітньої історії східної Європи у вузах.

Матеріали дисертації мають певне практичне значення. Соціально-політичні та соціально-економічні процеси, які аналізуються у дисертації, не втратили своєї актуальності й до нині, оскільки багато соціально-політичних тенденцій і явищ в житті нинішньої України сягають своїм корінням у ті вже далекі і неоднозначно оцінювані часи.

Вивчення періоду окупації ще раз засвідчує здатність українського народу до самоорганізації, його можливості змобілізувати і спрямувати зусилля на подолання бід та негараздів у критичні періоди своєї історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО)

Фонд КМФ – 8 Колекція мікродокументів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях (1939 – 1945 рр.).

Опис 1. Німецько-фашистські адміністративні установи на окупованій східній території. 1939 – 1945 рр.

1. Спр. 6. Звіти генералкомісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва, Вінниці, Кривого Рогу, Житомира, Криму та повідомлення польових комендатур про політичне і господарське становище у перерахованих районах, про партизанські бої в районі Брянських лісів, Житомирщині, Синельниково; доповідь Ю.Музиченко про створення “Українського центрального комітету”; доповідь генерал-комісара Магунія про досвід управління Київським генеральним округом; списки генеральних комісарів Київського, Житомирського, Дніпропетровського, Волинського округів. 1941 – 1943 рр. (450 арк.).
2. Спр. 12. Листування Розенберга з Ламерсом про деякі реорганізації міністерства і можливого обранні наступника Гітлера; його ж листування з Лозе, Гімmlером, Мауером та ін. про автономію Литви та Естонії і про політичне становище в них; про незалежність України і Кавказу; пропагандистські матеріали для преси; переклади виступів Сталіна, новий порядок в сільському господарстві окупованих областей Радянського Союзу, переклади власовських листівок та ін.; записка про відвідування афганського посла 1 березня 1941 р.; два начерки по історії Дніпровського району та

- англо-російські відносини в Ірані; список співробітників міністерства. 1942 – 1944 рр. (179 арк.).
3. Спр. 74. Розпорядження, записи бесід, листування та інші документи про стан на південній ділянці фронту, про німецьку пропаганду на Україні, про американське постачання Радянському Союзу, про стан в м. Ріга, про мобілізацію боєздатного населення Прибалтійських республік до німецької армії, про реформу адміністративного управління зайнятими областями на Сході та ін. 1943 – 1944 рр. (33 арк.).
 4. Спр. 81. Доповідь Бройтігама про медичне обслуговування та продовольче постачання допоміжної робочої сили на Україні; повідомлення генерала Клейста про настрої цивільного населення в районі дії групи “А” і моральний стан німецької армії взимку 1943 р. (7 арк.).
 5. Спр. 94. Листування по особовому складу і доповідь “Про поїздку по Україні 2 – 23 червня 1943 р.” (Автор не вказаний). 1943 – 1945 рр. (18 арк.).
 6. Спр. 101. Нотатки про різноманітні варіанти управління на Україні та ін. окупованих територіях Росії; записка про поїздку Розенберга по території рейхскомісаріату України; доповідь генерал-комісара Києва про 2,5-річному управлінні Київською генеральною округою та ін. 1944 р. (302 арк.).
 7. Спр. 171. Промова Розенберга на нараді 20 червня 1941 р. з питання “Про Східне питання”; головні напрямки в політиці на Сході; декларація німецького уряду до російського народу; листування Розенберга з Герінгом, рейхскомісаром України і для Сходу по п’ятирічному плануванню та інше. 1941 – 1943 рр. (151 арк.).
 8. Спр. 230. Звіти господарського штабу для Сходу за травень – червень 1942 року про політичне та економічне становище на зайнятих територіях і вивіз сільськогосподарської та промислової продукції з СРСР. Місця розташування відділів господарських штабів на окупованій території СРСР. 1942 р. (98 арк.).
 9. Спр. 274. Повідомлення керівника особливого штабу “Наука” Ганса Брауна про роботу робочих груп у Києві, Харкові, Херсоні, Криму і листування з

ними про підготовку до вивезення в Німеччину захоплених книг і про виховну роботу у вищих навчальних закладах України; звіт про діяльність генерал-комісаріату м. Каунаса за жовтень-грудень 1943 р.; пропозиції Лабса про нову організацію адміністративного управління в Латвії та Естонії; листування Головного політичного штабу про незаконнонароджених німецьких дітей і про забезпечення “Східного легіону”; список професорів та інших осіб – учасників наради у Ратиборі в грудні 1943 – січні 1944 р. Розпорядження Ветцеля про суспільне становище караїмів та ставлення до них; дискусія у пресі законоведів Людвіга Еліаса та Едуарда Флідляндера та ін. про авторське право на рукописи і фото (передрук 1931 – 32 рр.); листування правління торгівельного єврейського товариства “ОРТ” в Берліні з бароном Ротшильдом про проведення конференції товариства (копії 1926 р.); уривки з щоденника Беньяміна Гремеукса 1917 – 1919 рр. (16 арк.).

- 10.Спр. 299. Розпорядження Імперського міністерства для управління зайнятими східними областями про напрямки для роботи в генеральних округах Україна, Литва, Латвія та Естонія в галузі пропаганди, виховання молоді, впровадження нового порядку в сільському господарстві, розвитку ремесла та інше. 1941 – 1942 рр., 1944 р. (106 арк.).

Опис 2. Німецькі армійські групи та їх тилові охоронні підрозділи на окупованих східних територіях. 1939 – 1945 рр.

- 11.Спр. 74. Відомості про рухомий залізничний склад, який був захоплений німецькими військами на Східному фронті. 22 червня 1941 – 31 грудня 1942 р. (6 арк.).
- 12.Спр. 81. Матеріали про відновлення німецькими залізничними військами зруйнованих залізничних шляхів на центральній і північній ділянках Східного фронту. 1943 – 1944 рр. (12 арк.)
- 13.Спр. 138. Накази, розпорядження та листування про місце розташування німецьких тилових охоронних частин польових та гарнізонних комендатур. Червень 1941 – жовтень 1942 рр. (89 арк.).

- 14.Спр. 147. Додаток до журналу бойових дій №1: накази про ставлення до українців і донесення командування 17 армії і дивізії охорони тилів і тилових комунікацій; листування співробітників між німецькими, угорськими та словацькими військами. Червень – серпень 1941 р. (26 арк.).
- 15.Спр. 148. “Особливі розпорядження про постачання тилу”; інструкція про поводження з військовополоненими; “Нарада від 6 листопада 1941 р. за участю господарської інспекції по використанню тимчасово окупованої території Півдня” генерала піхоти Фрідерічі, генерал-лейтенанта Стіслера з Головного штабу, полковника Генерального штабу фон Красіг, підполковника Генерального штабу Стейнбека та начальника казначейства доктора Падженкова; звіт про діяльність відділу постачання; листування командування з німецькою військовою місією в Румунії. Серпень-грудень 1941 р. (282 арк.).
- 16.Спр. 153. Додаток до журналу бойових дій №1: особливі розпорядження по тилу про “захоплення єврейського і ворожого майна”; повідомлення генерала Фрідерічі про співробітництво румунських та німецьких частин; донесення німецьких комендатур про стан в районах дій, в тому числі, про підготовку до експлуатації шахт Кривого Рогу; звіт командування 444 охоронної дивізії про операції проти партизанів в районах Нікополя з 9 по 27 жовтня 1941 р. (матеріали допитів полонених партизанів); донесення німецьких охоронних частин про лісові бої з партизанами в районах Чернігова в листопаді 1941 р.; списки тилових німецьких поліційних частин з місцями їх розташування на Україні. Жовтень – листопад 1941 р. (209 арк.).
- 17.Спр. 156. Доповіді та донесення місцевих комендатур про стан на окупованій території. Вересень 1941 – березень 1942 рр. (316 арк.).
- 18.Спр. 157. – Т. 1. Донесення місцевих комендатур про стан на окупованій території, настрої населення та його ставлення до німецьких властей, про дії місцевої поліції та ін. Списки бургомістрів та ін. адмін. персоналу по селах Полтавської області. Листопад 1941 – червень 1942 рр. (249 арк.).

- 19.Спр. 157. – Т. 2. Донесення місцевих комендатур про стан на окупованій території, настрої населення та його ставлення до німецьких властей, про дії місцевої поліції та ін. Списки бургомістрів та ін. адмін. персоналу по селах Полтавської області. Листопад 1941 – червень 1942 рр. (236 арк.).
- 20.Спр. 157. – Т. 3. Донесення місцевих комендатур про стан на окупованій території, настрої населення та його ставлення до німецьких властей, про дії місцевої поліції та ін. Списки бургомістрів та ін. адмін. персоналу по селах Полтавської області. Листопад 1941 – червень 1942 рр. (251 арк.).
- 21.Спр. 177. Додаток до звіту про бойові дії групи: бойовий розклад; донесення оперативного відділу про операції проти партизанів, про береговий захист, охорону шляхів. Перелік тилових армійських частин групи і списки офіцерів. Рішення наради представників Верховного командування німецької армії з керівниками УП відділу групи і командирами 213 та 444 охоронних дивізій, польових комендатур і комендатур мм. Полтави, Харкова, Кременчуга, яке відбулося 27 травня в Кременчузі, з питань запровадження режиму на окупованій території (правові відносини, документи по встановленню особи, дисциплінарні стягнення тощо). Травень 1942 р. (68 арк.).
- 22.Спр. 189. Додаток до журналу бойових дій: матеріал “Наради в імперському міністерстві по управлінню зайнятими східними областями, 18 грудня 1942 р.”, за участю Рока, Шенкендорффа, полковника Гіллхаузена, генерала Кестрінга та ін. з питання ставлення до місцевого населення. Вересень-грудень 1942 р. (23 арк.).
- 23.Спр. 191. Додаток до журналу бойових дій: листування з Головним командуванням німецької сухопутної армії про видобуток вугілля в Донецькому районі. Червень – серпень 1942 р. (21 арк.).
- 24.Спр. 195. Додаток до журналу бойових дій: щомісячні звіти і донесення командуючих тилowymi районами “Б” та “Південь” і командування окремих охоронних частин і польової жандармерії про стан на окупованих територіях та операції проти партизанів. Липень 1941 – серпень 1942 рр. (364 арк.).

- 25.Спр. 196. Додаток до журналу бойових дій: місячні доповіді та донесення командування тилкових охоронних частин про стан на окупованій території та операції проти партизан. Вересень-грудень 1942 р. (110 арк.).
- 26.Спр. 208. Матеріали про формування і дії добровольчих українських і козацьких поліцейних частин. Березень – листопад 1942 р. (172 арк.).
- 27.Спр. 332. “Остання” доповідь про організацію воєнного та цивільного управління окупованими східними областями в 1941 – 1943 рр. Без автора і дати (132 арк.).
- 28.Спр. 339. Додаток до журналу бойових дій: схема орг. Побудови району; доповіді коменданта району про політичне становище, стан пропаганди, служби безпеки та бойові операції проти партизан за червень-липень 1943 р. (114 арк.).
- 29.Спр. 475. Додаток до журналу бойових дій начальника району за вересень 1942 р.: схема побудови тилового району “Б” і донесення його оперативного відділу про бойові дії. Вересень 1942 р. (35 арк.).
- 30.Спр. 483. Додаток до журналу бойових дій начальника району за грудень 1942 р.: донесення тилкових охоронних частин про бойові дії і становище у зайнятих районах (85 арк.).
- 31.Спр. 531. Звіт про діяльність начальника тилового району Дону і додатки до нього: схематична мапа району дій; особливі розпорядження з питань постачання; матеріали нарад з питань господарської організації тилового району Дону, організації незалежних у військовому відношенні козацьких сел, про захист сіл у тиловому районі Дону; директиви про формування нових охоронних частин; копії телеграм про підпорядкування підрозділів безпеки. Жовтень – листопад 1942 р. (87 арк.).

Державний архів Донецької області

Р-1597. – Оп. 1 Слов'янський міський відділ народної освіти. Слов'янськ, Юзівської обл.

32.Спр. 1. Накази та розпорядження ортскомендатури і міськуправи про передачу справ записів цивільного стану (РАГС) у розпорядження юридичного докладчика міськуправи, про зосередження всіх господарських міських підприємств в господарському відділі міськуправи, про новий учбовий план. Звіти і плани роботи відділу Народної освіти і результати контрольних робіт. 12 листопада – 30 серпня 1943 р. (86 арк.).

Р-1608. – Оп. 1 Маріупільський відділ здравоохорони. Маріуполь, Юзівської обл.

33.Спр. 1. Розпорядження, накази та оголошення міської управи про новий порядок роботи управи та її відділів, про кадри, про порушення службової дисципліни, про структуру міської та районної управи та інші організаційні питання. 20 жовтня – 21 грудня 1941 р. (129 арк.).

Р-1611. – Оп. 1 Дирекціон №3 Юзівського гірничо-промислового товариства. м. Юзівка, Юзівської обл.

34.Спр. 1. Постанова міського санітарно-епідеміологічного управління про пуск і роботу санітарно-промивочних пунктів. Місячний технічний звіт про стан робіт по шахтах дирекціону №3, пояснювальна записка і короткий геологічний звіт по шахтах, листування з міськуправою про надання відомостей. 1941 – 1943 рр. (273 арк.).

35.Спр. 2. Накази і розпорядження відділу легкої промисловості, гірничопромислового відділу та дирекціону №3. Інструкція по списанню витрат по видах виробництва. 1941 – 1943 рр. (50 арк.).

Р-1617. – Оп. 1 Авдіївська районна земельна управа. с. Авдіївка, Авдіївського р-ну, Юзівської обл.

36.Спр. 12. Розпорядження управи сільськогосподарським громадам про поставки і перевезення зерна, про поставки молока, яєць, вовни, кінського волосся і плани постачання овочів, вовни і яєць. 1 липня – 13 грудня 1942 р. (41 арк.).

Р-1626. – Оп. 1 Бахмутська земельна управа. м. Бахмут, Бахмутського р-ну, Юзівської обл.

37.Спр. 10. Відомості про проведення землеупорядкування і відведенні землі в індивідуальне користування, про наявність тяглової сили, реманенту і списки громадян, які отримали землю. 5 – 7 квітня 1943 р. (42 арк.).

P-1675. – Оп. 1 Бахмутський комітет по відновленню собору. м. Бахмут, Бахмутського р-ну, Юзівської обл.

38.Спр. 1. Фінансові документи по збору і витратах коштів на відновлення собору. 10 червня – 10 серпня 1943 р. (9 арк.).

P-1745. – Оп. 1 Старо-Керменчеська районна управа. с. Старо-Керменчек, Старокерменченського р-ну, Юзівської обл.

39.Спр. 1. Накази по кадрах, про здачу населенням зброї, про реєстрацію власників транспорту, про військовополонених, про порядок реєстрації шлюбу, про відкриття початкових шкіл, про заборону забиття худоби та ін. 31 січня 1942 – 3 вересня 1943 рр. (69 арк.).

P-1830. – Оп. 1 Авдіївська районна контора заготівлі та збуту. с. Авдіївка, Авдіївського р-ну, Юзівської обл.

40.Спр. 1. Відмітки про роботу районної контори заготівлі та збуту, списки робітників та службовців і листування з районним управлінням про реалізацію продовольчих товарів та іншим питанням. 2 травня – 28 листопада 1942 р. (196 арк.).

P-2193. – Оп. 1 Старобешівська районна земельна управа. с. Старо-Бешеве, Старобешівського р-ну, Юзівської обл.

41.Спр. 6. Директиви та інструкції групи ББ та земельного відділу сільськогосподарського командування про здачу в оренду землі виробничим підприємствам, про складення звітів і планів, норми амортизації сільськогосподарських підприємств, аграрну реформу, організацію землеробських товариств і землевпорядкування. 1943 р. (31 арк.).

42.Спр. 12. Матеріали підготовки сільськогосподарських громад до переходу в землеробські товариства. 1943 р. (77 арк.).

Державний архів Луганської області

- Р-1302. – Оп. 2 Громадське господарство Ново-Олександрівської сільуправи. с. Ново-Олександрівка, Покровського р-ну, Ворошиловградської обл.*
- 43.Спр. 149. Протоколи земельного товариства про обрання старости сільської управи. серпень – листопад 1942 р. (28 арк.).
- Р-1307. – Оп. 1 Алчевська міська управа. м. Алчевськ, Алчевського р-ну, Ворошиловградської обл.*
- 44.Спр. 8. Списки радянських громадян, яких вивезли на роботу до Німеччини. Відомості на видачу зарплатні робітникам школи, гімназії, типографії. 23 жовтня 1942 – 26 серпня 1946 рр. (240 арк.).
- Р-1307. – Оп. 2 Хрустальська сільуправа. с. Хрустальне, Іванівського р-ну, Ворошиловградської обл.*
- 45.Спр. 126. Накази районної управи про відправку працездатного населення в тил німецької армії, про об'єднання Краснолучської та Івановської управ та іншим питанням. 9 лютого – 16 червня 1943 р. (117 арк.).
- Р-1318. – Оп. 1 Ворошиловградське сільськогосподарське бюро. Ворошиловград.*
- 46.Спр. 1. Постанова коменданта про стягнення податків та зборів. Накази Ворошиловградського облсільгоспуправління. Плани проведення осінньої сівби. Відомості потреб в насінні для сівби. Штатні розклади обласної контори “Держсортфонд” і її заготівельних пунктів. 17 серпня 1942 – 15 січня 1943 р. (91 арк.).
- 47.Спр. 7. Накази по особовому складу. Плани розходження продукції овочеводства, гідромеліоративних робіт, зрошення овочевих культур, підняття зябу. Норми витрат пального на тракторні роботи. Документи німецькою мовою. 1942 – 1943 рр. (146 арк.).
- 48.Спр. 15. Звіти і відомості про проведення сівби. Жовтень 1942 – квітень 1943 рр. (60 арк.).

P-1318. – Оп. 2 Ворошиловградське сільськогосподарське бюро. Ворошиловград.

49.Спр. 1. Накази сільгоспуправи. Схема управління окугами, районами і дільницями. Штатний розклад. 25 червня – вересень 1942 р. (56 арк.).

50.Спр. 3. Звіт про роботу облсільгоспуправління. Листування з райсільгоспуправліннями про стан озимини, про відновлення племенної ферми красної німецької худоби в учбовому господарстві сільгоспінституту та іншим питанням. Вересень – грудень 1942 р. (210 арк.).

51.Спр. 8. Наказ управління Ворошиловградської окружної комендатури і райсільгоспуправління про переіменування радянських господарств, про прийняття та звільнення на роботу. 18 серпня 1942 – 13 січня 1943 рр. (18 арк.).

52.Спр. 69. Положення про обласне управління держмаєтками. Накази управляючого трестом держмаєтків про стягнення податків з будівель і земельної ренти. Акт ревізії матеріальних цінностей. 19 серпня – 9 грудня 1942 р. (46 арк.).

P-1717. – Оп. 1 Накази, розпорядження, оголошення та листівки окупаційних властей (колекція).

53.Спр. 1. Розпорядження окупаційних властей по вугільному питанню. 1942 – квітень 1943 рр. (28 арк.).

P-2011. – Оп. 1 Театр Кабаре. Ворошиловград.

54.Спр. 1. Програми концертів театру. 23 серпня – 9 листопада 1942 р. (22 арк.).

Державний архів Сумської області

P-1829. – Оп. 3 Нижньо-Сироватська сільуправа. с. Нижня Сироватка, Краснопільського р-ну, Сумської обл.

55.Спр. 7. Розпорядження Сумського повітового земельного управління про умови здачі землі в оренду, про наділення присадибною землею осіб, які допомагали німецькій армії у знищенні партизанів і радянських

парашутистів, заяви громадян про повернення хат, відібраних при розкуркуленні. 31 травня – 3 грудня 1942 р. (58 арк.).

P-1841. – Оп. 1 Сумська міська управа. м. Суми, Сумської обл.

56.Спр. 1. Списки робітників і службовців закладів та підприємств м. Суми на отримання продуктових карток. Лютий – липень 1943 р. (364 арк.).

P-1855. – Оп. 1 Сумська обласна спілка споживчих товариств. м. Суми, Сумської обл.

57.Спр. 29. Висновки і пропозиції інструктора-ревізора по акту обстеження діяльності Глухівської міжрайонної споживспілки. Відомості про переробку молока на маслозаводах Сумської області. 5 вересня 1941 – 1 червня 1943 рр. (26 арк.).

P-1856. – Оп. 1 Сумська обласна контора “Заготскот”. м. Суми, Сумської обл.

58.Спр. 2. Доповідна записка директора Сумської облконтори “Заготскот” про посилення заготівлі скоту та про порядок здачі м’ясопоставок. 14 листопада – 30 грудня 1941 р. (12 арк.).

59.Спр. 4. Доповідні записки директора Сумської обласної контори “Заготскот” про заготівлю скоту та птиці організаціями. Копії зносин директора контори “Заготскот” з німецьким господарським командуванням по господарським питанням. 2 січня – 30 грудня 1942 р. (123 арк.).

P-1858. – Оп. 1 Сумське обласне земельне управління. м. Суми, Сумської обл.

60.Спр. 2. Наказ шефгрупи сільського господарства і розпорядження про роботу хліборобських спілок. 17 лютого – 11 серпня 1943 р. (31 арк.).

61.Спр. 3. Відомості витрат про землекористування на 1942 р. 1942 – 1943 рр. (74 арк.).

P-1864. – Оп. 1 Сумське обласне об’єднання молочно-масляної промисловості Центрального українського молочно-жирового управління (маслотрест). м. Суми, Сумської обл.

62.Спр. 19. Наказ головного управління господарської інспекції “Південь” про підвищення норм молокопоставок і маслопродуктів. Відомості постачання і переробки молока. 12 травня – 30 серпня 1942 р. (45 арк.).

Р-1867. – Оп. 1 Шосткінське районне управління української допоміжної поліції. м. Шостка, Сумської обл.

63.Спр. 2. Списки службовців поліції, старост сільуправ, протоколи допитів, донесення провокаторів на радянських громадян. 19 вересня 1941 – 15 січня 1943 рр. (140 арк.).

Р-1868. – Оп. 1 Відділ просвіти та пропаганди Сумської міськуправи. м. Суми, Сумської обл.

64.Спр. 53. Зносини начальника відділу просвіти і пропаганди завідуючим школами про забезпечення шкіл і вчителів паливом та ін. Інструкція про проведення випускних іспитів у початкових школах. 7 вересня 1942 – 19 червня 1943 рр. (17 арк.).

Р-1880. – Оп. 1 Косовщинська сільська управа. с. Косовщина, Сумського р-ну, Сумської обл.

65.Спр. 1. Розпорядження Сумської міськуправи і районного земельного управління про реєстрацію населення, збір податків, заготівлю та здачу яєць, меду та ін. 6 оипня 1942 – 16 серпня 1943 рр. (66 арк.).

Р-1913. – Оп. 2 Грунська районна управа. с. Грунь, Грунського р-ну, Сумської обл.

66.Спр. 6. Відомості нарахування жалування робітникам сільських управ, поліції, шкіл та амбулаторій. Список кустарів. 12 березня – 30 жовтня 1942 р. (253 арк.).

Р-1914. – Оп. 1 Медична школа Сумської міськуправи. м. Суми, Сумської обл.

67.Спр. 1. Розпорядження відділу просвіти та культури Сумської міської управи про проведення обліку дітей від 13 до 18 років. Відомості нарахування зарплатні викладацькому складу Сумської фельдшерсько-акушерської школи. Заяви про вступ до школи. Акти. 14 жовтня 1942 – 13 серпня 1943 рр. (159 арк.).

P-1923. – Оп. 1 Буринський маслозавод Сумського обласного об'єднання молочно-масляної промисловості. м. Буринь, Буринського р-ну, Сумської обл.

68.Спр. 1. Відомості на виплату зарплатні. Відомості про переробку молока. Прихідні ордери. 1 – 31 травня 1942 р. (503 арк.).

P-1925. – Оп. 1 Охтирська районна управа. м. Охтирка, Охтирського р-ну, Сумської обл.

69.Спр. 8. Відомості нарахування зарплатні робітникам закладів і підприємств м. Охтирки й Охтирського району. Меморіальні ордери. 1 – 17 вересня 1942 р. (585 арк.).

P-1925. – Оп. 2 Відділ постачання Охтирської міської управи. м. Охтирка, Охтирського р-ну, Сумської обл.

70.Спр. 2. Відомості нарахування зарплати робітникам і службовцям закладів, організацій і підприємств м. Охтирки і району. 8 грудня 1941 – 1 квітня 1942 рр. (125 арк.).

P-1928. – Оп. 2 Охтирська міська управа. м. Охтирка, Охтирського р-ну, Сумської обл.

71.Спр. 1. Розпорядження ортскомендатури і сільськогосподарського допоміжного бюро про боротьбу з пожежами, введенні нового порядку оплати за працю у громадських господарствах і заходи по розвитку тваринництва. Відомості на виплату зарплатні робітникам установ. Заяви громадян про надання матеріальної допомоги. 10 січня 1942 – 6 серпня 1943 рр. (227 арк.).

P-1945. – Оп. 1 Лебединська МТС. м. Лебедин, Лебединського р-ну, Сумської обл.

72.Спр. 3. Накази, розпорядження німецького сільськогосподарського командування, Сумського обласного управління МТС, українського сільськогосподарського бюро про передачу баз сільгоспостачання до управління МТС, про організацію МТС, надання звітності, про оплату праці за молотьбу, проведення інвентаризації матеріальних цінностей. 1 січня 1942 – 23 серпня 1943 рр. (95 арк.).

Р-1947. – Оп. 1 Лебединське сільськогосподарське допоміжне бюро. м. Лебедин, Лебединського р-ну, Сумської обл.

73.Спр. 1. Розпорядження німецького сільськогосподарського командування, Сумського обласного земельного управління про створення фондів зернових, масляних і бобових культур у колгоспах і пунктах “Заготзерно”, відновлення роботи районних насінневих господарств, перевезення сортового посівного матеріалу. Листування з громадськими господарствами з питань проведення сільськогосподарських робіт. 16 грудня 1941 – 29 вересня 1942 рр. (42 арк.).

74.Спр. 2. Наказ по Лебединському німецькому сільськогосподарському бюро про організацію сільськогосподарських опорних пунктів. Тимчасове положення про організацію і керівництву громадськими господарствами. Листування з опорними пунктами і громадськими господарствами з питань проведення сільськогосподарських робіт. Список голів громадських господарств. Відомості на отримання зарплатні. 9 грудня 1941 – 14 травня 1943 рр. (77 арк.).

Р-1949. – Оп. 2 Лебединська міська управа. м. Лебедин, Лебединського р-ну, Сумської обл.

75.Спр. 3. Відомості на виплату жалування робітникам поліції, закладів і підприємств. Доручення на отримання грошей. 8 жовтня 1941 – 27 травня 1942 рр. (150 арк.).

Р-1951. – Оп. 1 Управління старшини м. Путивля, Путивльського р-ну, Сумської обл.

76.Спр. 2. Накази і розпорядження старшини м. Путивля про відправлення населення на роботи до Німеччини, розстріл населення за замах на представників німецьких властей, про постачання німецької армії продовольством і спорядженням. 13 грудня 1941 – 24 серпня 1943 рр. (355 арк.).

Р-1955. – Оп. 1 Путивльський районний відділ пропаганди та просвітництва. м. Путивль, Путивльського р-ну, Сумської обл.

- 77.Спр. 12. Списки дітей шкільного віку. Відомості про укомплектування шкіл. 30 липня – 20 серпня 1942 р. (81 арк.).
- 78.Спр. 15. Звіти про роботу відділу пропаганди і освіти та учбові плани шкіл. 1 січня – 31 грудня 1942 р. (31 арк.).
Р-2075. – Оп. 1 Дубов'язівський районний земельний відділ. с. Дубов'язівка, Дубов'язівського р-ну, Сумської обл.
- 79.Спр. 1. Розпорядження українського сільськогосподарського допоміжного бюро по Сумській області про проведення сільськогосподарських робіт. Відомості про стан землекористування по району. 27 лютого 1942 – 10 травня 1943 рр. (37 арк.).
Р-2116. – Оп. 1 Михайлівська сільуправа. с. Михайлівка, Лебединського р-ну, Сумської обл.
- 80.Спр. 1. Постанови, розпорядження міської та районної управ про збір прибуткового податку, здачу військового майна, заготівлю худоби для німецької армії. Положення про сільських старост, їх функції та обов'язки. 31 грудня 1941 – 28 червня 1943 рр. (120 арк.).
Р-2133. – Оп. 1 Вороніжський цукровий завод Сумського окружного управління цукрової промисловості. с. Вороніж, Шосткінського р-ну, Сумської обл.
- 81.Спр. 12. Циркуляри, розпорядження головного окружного управління цукрової промисловості з питань звітності, складання заяв на обладнання та реманент, порядок встановлення зарплатні робітникам цукрової промисловості і стягнення податку. 4 грудня 1941 – 29 липня 1943 рр. (95 арк.).
Р-2169. – Оп. 2 Ямпільське сільськогосподарське управління німецького сільськогосподарського командування по Сумській обл. м. Ямпіль, Ямпільського р-ну, Сумської обл.
- 82.Спр. 1. Розпорядження українського сільськогосподарського допоміжного бюро по Сумській області про організацію опорних пунктів, відновлення шляхових споруд. 15 травня – 26 червня 1942 р. (107 арк.).

P-2171. – Оп. 1 Сумське німецьке командування сільським господарством по Сумській обл.

83.Спр. 2. Накази, розпорядження, інструкції про проведення різноманітних видів сільськогосподарських робіт, про поставки для німецької армії. 2 жовтня 1941 – 18 червня 1942 рр. (270 арк.).

P-2203. – Оп. 1 Берюхівська сільуправа. с. Берюх, Путивльського р-ну, Сумської обл.

84.Спр. 2. Накази, розпорядження старшини району, головного агронома про проведення посівних і збиральних робіт та поставки для німецької армії; про введення одночасного податку, нагороди осіб, які активно співробітничали з німецькими окупантами. Список військовополонених та осіб, яких вивезли до Німеччини. 8 листопада 1941 – 3 жовтня 1942 рр. (442 арк.).

P-2344. – Оп. 1 Заболотівська сільуправа. с. Заболотове, Кролевецького р-ну, Сумської обл.

85.Спр. 1. Накази бургомістра Кролевецького району про проведення паспортизації, введення одночасного податку з населення. Положення та інструкції про діяльність районних і сільських бургомістрів. 24 жовтня 1941 – 22 січня 1942 рр. (170 арк.).

P-2446. – Оп. 1 Роменський магістрат. м. Ромни, Роменського р-ну, Сумської обл.

86.Спр. 2. Накази і розпорядження бургомістра та ортскомендатури про структуру, штати, розподілі господарського керівництва та балансового обліку по відділах магістрату, про перепис населення і трудову повинність, стягнення податків та продуктів харчування, введення хлібних карток, плати за квартири, надання земельних ділянок селянам, покарання за спекуляцію. Послання Київського архієпископа Ніканора віруючим. 1 жовтня 1941 – 25 квітня 1943 рр. (61 арк.).

87.Спр. 3. Постанови, накази бургомістра м. Ромни та уповноваженого німецьким командуванням окружного сільськогосподарського відділу про

збір врожаю, встановлення норм видачі хліба, про режим роботи в закладах та ін. 31 жовтня 1941 – 17 січня 1943 рр. (38 арк.).

P-2799. – Оп. 1 Мало-Ворожбянська МТС Лебединського р-ну, Сумської обл.

88.Спр. 1. Циркулярні розпорядження українського допоміжного сільськогосподарського бюро, обласного управління машинно-тракторних станцій про організацію сільськогосподарського допоміжного бюро, про надання відомостей про витрати палива і мастил. 25 березня 1942 – 22 червня 1943 рр. (104 арк.).

P-2808. – Оп. 1 Веринський цукровий завод Сумського обласного управління цукрової промисловості. с. Миколаївка, Ульянівського р-ну, Сумської обл.

89.Спр. 1. Розпорядження Сумського обласного управління цукрової промисловості про проведення інвентаризації майна і облік спеціалістів. Паспорт заводу, інвентаризаційні відомості, пояснювальна записка до плану відновлення заводу. 28 листопада 1941 – 12 грудня 1942 рр. (64 арк.).

P-2842. – Оп. 1 Роменський державний млин. м. Ромни, Роменського р-ну, Сумської обл.

90.Спр. 7. Інструкція про вироблення продукції із зернових та бобових культур. Відомості на отримання зарплати. Баланси. 28 березня – 1 жовтня 1942 р. (243 арк.).

91.Спр. 20. Директиви для роботи старости. Баланси. Звіти. Дефектні акти. 1 січня – 20 листопада 1943 р. (188 арк.).

P-2843. – Оп. 1 Об'єднаний фонд громадських господарств Сумської обл.

92.Спр. 89. Громадське господарство №31 Сидорово-Яружської сільуправи, Велико-Писарівського р-ну, Сумської обл. Відомості про наявність скоту в господарстві. Відомості про хід сільськогосподарських робіт. 20 травня – 19 липня 1943 р. (75 арк.).

93.Спр. 237. Громадське господарство №36 Гудимської сільуправи, Глинського р-ну, Сумської обл. Розпорядження райуправи, сільськогосподарського бюро, районної поліції про здачу вовни, волосся, масляних культур, наданні звітності, організацію птахоферм. 8 січня 1942 – 29 липня 1943 рр. (182 арк.).

P-2843. – Оп. 2 Об'єднаний фонд громадських господарств Сумської обл.

94.Спр. 990. Громадське господарство №14 Клишківської сільуправи, Шосткінського р-ну, Сумської обл. Відомості обміру присадибних ділянок. Списки громадян на дорізку землі. 30 січня 1942 – 8 березня 1943 рр. (30 арк.).

95.Спр. 1028. Громадське господарство №30 Чаплицької сільуправи, Шосткінського р-ну, Сумської обл. Розпорядження сільськогосподарського бюро про дорізку присадибних ділянок. Списки і заяви громадян на дорізку землі. 1 січня 1942 – 27 липня 1943 рр. (179 арк.).

P-2863. – Оп. 1 Глинський районний агрономічний пункт Роменського окружного сільськогосподарського відділу. с. Глинськ, Глинського р-ну, Сумської обл.

96.Спр. 4. Списки громадян на дорізку присадибної землі по громадським господарствам. 16 лютого – 8 червня 1942 р. (202 арк.).

P-2904. – Оп. 2 Роменська агрономічна школа Сумського обласного управління державних маєтків. м. Ромни, Роменського р-ну, Сумської обл.

97.Спр. 1. Заклики головнокомандуючого німецькими військами, накази Роменського магістрату про перехід влади до рук німецького командування, про порядок прийняття на роботу. Списки жителів і робітників. 10 жовтня – 16 грудня 1941 р. (7 арк.).

P-2908. – Оп. 1 Бобринська сільська управа. с. Бобринь, Роменського р-ну, Сумської обл.

98.Спр. 1. Списки жінок по Бобринській сільській управі, які підлягають візправці на роботу до Німеччини. Червень 1942 р. (4 арк.).

P-2926. – Оп. 1 Роменський історичний архів Роменського міського відділу пропаганди та просвітництва. м. Ромни, Роменського р-ну, Сумської обл.

99.Спр. 2. Розпорядження і накази місцевого військового коменданта, уповноваженого німецького командування керівника окружного сільськогосподарського відділу і Роменського магістрату про відповідальність за нездачу радіоприймачів, за не вихід на польові роботи,

самовільне рубання лісу тощо. 17 жовтня 1941 – 21 лютого 1943 рр. (51 арк.).

100. Спр. 6. Постанови, накази, оголошення, звернення військового коменданта, уповноваженого німецького командування керівника сільськогосподарського відділу, Роменського магістрату про смертну кару за диверсії на фабриках і заводах, пошкодження телефонних та телеграфних проводів, за приховування партизанів і повідомлення про них неправдивих відомостей, про притягнення до відповідальності за ухил від робіт по будівництву шляхів. 5 січня 1942 – 27 червня 1943 рр. (162 арк.).
101. Спр. 8. Накази і постанови місцевого військового коменданта і коменданта Роменської поліції, уповноваженого німецького командування – керівника окружного сільськогосподарського відділу, Роменського магістрату про збір податків з місцевого населення, дотримання правил протипожежної безпеки, заборону забою худоби, порядок відводу городів та садиб населенню Роменського округу, про охорону шляхів. 5 березня 1942 – 4 січня 1943 рр. (31 арк.).
102. Спр. 22. Постанови, накази, оголошення німецького і господарського командування, Роменської міської управи, керівника сільськогосподарського бюро про притягнення до відповідальності за нездачу приймачів у військову комендатуру, про зміцнення кормової бази і розширення виробництва коконів тутового та дубового шовкопрядів на 1943 р. в усіх районах Роменської області, про перевірку всіх чоловіків віком від 17 до 30 років для відбору до допоміжних загонів німецької армії. 2 січня – 23 серпня 1943 р. (20 арк.).
103. Спр. 27. Накази Роменської міської управи, плакати, оголошення, відозви про повідомлення населенням про появу партизанів, шпигунів, саботажників і підозрілих осіб, про внесення платні в міську управу за кожну корову, коня і козу, про знищення безпритульних собак. 1 березня – 5 липня 1943 р. (44 арк.).

Р-2937. – Оп. 1 Байракський опорний пункт. с. Байраки, Липово-Долинського р-ну, Сумської обл.

104. Спр. 1. Розпорядження Роменського повітового і Липово-Долинського районного сільськогосподарського бюро про взятті на баланс громадських господарств млинів, маслобійок і крупорушок, піднятті парів, переробку коноплі, про поставки з присадибних ділянок, боротьбу з буряковим довгоносом, ремонт сільськогосподарських машин. Списки громадян на дорізку присадибної землі. 4 квітня – 25 серпня 1943 р. (146 арк.).

Р-3381. – Оп. 1 Буринська міська управа. м. Буринь, Буринського р-ну, Сумської обл.

105. Спр. 1. Накази і розпорядження міської та районної управ про складання бюджету, стягнення податків, прийняття на роботу; розрахунок коштів на І півріччя, штатний розклад, відомості і виписки на видачу зарплатні службовцям. Січень – 30 червня 1942 р. (36 арк.).

Державний архів Харківської області

Р-2982. – Оп. 1 Харківська міська управа. м. Харків.

106. Спр. 1. Постанови, розпорядження міськуправи про облік працюючих мешканців, про заборону заклеювати і знімати німецькі оголошення і плакати, про встановлення високих преїскурантних цін на товари, про видачу німецьких паспортів населенню. Списки підприємств, складів, баз, підвідомчих відділам міськуправи. 17 квітня – 1 вересня 1942 р. (112 арк.).

107. Спр. 5. Положення про Харківську міську управу, районних управах, відділах міськуправи. Проект спрощення структури та апарату управи. 2 січня – 16 червня 1942 р. (135 арк.).

108. Спр. 10. Доповідна записка та звіт про роботу індивідуального відділу міськуправи за II квартал 1942 р. 1 квітня 1942 р. (9 арк.).

109. Спр. 11. Звіт про роботу персонального відділу. Листування про відсутність сировини та транспорту для роботи продуктових комбінатів, про застій у роботі заводів. 24 березня – 29 грудня 1942 р. (9 арк.).
110. Спр. 49. Доповідні записки про низьку продуктивність праці і високої собівартості продукції на підприємствах, про незадовільний стан торгівлі та постачання Харкова. 3 червня – листопад 1942 р. (83 арк.).
111. Спр. 57. Доповідна записка Ві Кдо про невпевненість у перспективах подальшої роботи заводів через їх роздрібненості та листування про відкриття фінансово-економічного консультативного бюро. 30 квітня 1942 – 25 січня 1943 р. (27 арк.).
112. Спр. 149. Калькуляція собівартості овочів по Управлінню державними маєтками Харкова. 20 червня – 9 липня 1942 р. (30 арк.).
113. Спр. 235. Статистичні дані про кількість населення м. Харкова, про робітників та службовців державних маєтків та інших закладів. Списки підприємств та установ, підпорядкованих міській управі. 26 лютого – 12 грудня 1942 р. (96 арк.).
114. Спр. 371. Списки підприємств, які знаходилися у віданні індустріального відділу Харківської міськуправи. 28 січня – 4 травня 1942 р. (87 арк.).
Р-2982. – Оп. 2 Харківська міська управа. м. Харків.
115. Спр. 24. Зведений звіт про діяльність підприємств м. Харкова за листопад – грудень 1941 р. (поіменний список працівників індустріального відділу). 12 березня – 27 серпня 1942 р. (33 арк.).
Р-2982. – Оп. 3 Харківська міська управа. м. Харків.
116. Спр. 13. Положення, структура, плани і звіти відділу пропаганди Харківського міськуправи, відомості про зруйнований стан поліграфічної промисловості м. Харкова. Листопад 1941 – січень 1942р. (39 арк.).
117. Спр. 17. Постанови, інструкції, циркуляри міськуправи про порядок примусових стягнень боргів по орендній платі, про вилучення радянських плакатів, вивісок, оголошень. 9 січня – 11 червня 1942 р. (92 арк.).

118. Спр. 20. Доповідна записка бургомістра 17-го району про прийом на роботу тільки осіб, які були репресовані радянською владою, про організацію українських націоналістів на боротьбу з радянською ідеологією. 18 червня – 29 грудня 1941 р. (27 арк.).
119. Спр. 61. Доповідна записка заступника бургомістра Харківської міськуправи про організацію районних “Просвіт”. (2 арк.).
120. Спр. 63. Статут Харківського обласного товариства архітекторів-художників. 30 травня 1942 р. (3 арк.).
121. Спр. 65. Статут авторського товариства. (2 арк.).
122. Спр. 69. Протоколи засідань працівників мистецтва про закриття художнього інституту через відсутність студентів, про організацію комісії по закупці експонатів для націоналістичного музею. 1 березня – 30 листопада 1942 р. (11 арк.).
123. Спр. 75. Листування з відділами управи, бургомістрами, учбовими-музичними закладами про передачу німецьким частинам музичних інструментів, про пограбування німцями художніх експонатів музею, про погодження репертуару естрадних виступів з німецьким командуванням. 30 грудня 1941 – 6 листопада 1942 рр. (98 арк.).
124. Спр. 78. Листування про вилучення радянських емблем, про зміну назв вулиць та вивісок, про затримку листів громадян, які були відправлені до Німеччини, про смертність населення. Справка про зміну районів м. Харкова. План роботи житлового орендного відділу міськуправи. 27 травня 1942 – 16 липня 1943 р. (109 арк.).
125. Спр. 83. Список апарату та членів Українського авторського товариства. 4 грудня 1941 р. (4 арк.).
126. Спр. 85. Лист Харківського єпархіального управління до обербургомістра з проханням дозволити існування автокефальної української церкви. 20 серпня 1942 р. (2 арк.).

Р-2982. – Оп. 4 Харківська міська управа. м. Харків.

127. Спр. 1. Тимчасове положення та оголошення про організацію міської управи, схема та штатний розклад районних бургомістратів, список районних управ з прізвищами бургомістрів. 27 листопада 1941 – липень 1943 р. (68 арк.).
128. Спр. 139. Відомості до статистично-економічного довідника по місту Харкову на 1 лютого 1942 р. лютий 1942 р. (66 арк.).
129. Спр. 184. Програми та навчальні плани шкіл, які існували під час німецько-фашистської окупації. Серпень – грудень 1942 р. (123 арк.).
130. Спр. 221. Матеріали про організацію націоналістичного “Будинку науки та техніки”, положення, штатний розклад, плани та кварталні звіти про роботу. 10 лютого – 16 грудня 1942 р. (25 арк.).
131. Спр. 222. Звіти про діяльність Харківського українського буржуазно-націоналістичного товариства “Просвіта” за 1942 р. Списки співробітників так званого “Будинку національної культури” товариства “Просвіта”. 10 січня – 7 жовтня 1943 р. (20 арк.).
132. Спр. 228. Доповідні записки-звіти про стан музичних навчальних закладів (консерваторії та шкіл), які працювали в період окупації в м. Харкові. 21 листопада 1941 – 28 жовтня 1942 р. (58 арк.).
133. Спр. 237. Таблиці з статистичними даними про роботу музичних та художньо-ремісничих шкіл, консерваторії та художнього інституту. Поіменний список співробітників лялькового театру. 28 грудня 1942 – 7 червня 1943 р. (2 арк.).
- Р-2985. – Оп. 1 Харківська Обласна Земельна Управа. Землевпорядчовиробнича Контора. м. Харків.*
134. Спр. 1. Накази по Харківській земельній управі про особовий склад. Постанови та інструкції про розподіл вільних земель між окремими членами громадських господарств в тимчасове користування, про проведення “нового аграрного ладу”, про норми оплати за трудові. Структура облземуправи. 5 грудня 1941 – 27 березня 1942 р. (38 арк.).

135. Спр. 2. Тимчасові положення про обласні та районні земельні управи, відділи просвітництва при облземуправі, про старост сіл та селищ. 1941 – 1942 рр. (71 арк.).
136. Спр. 3. Доповідні записки голови обласної земельної управи німецькому командуванню про проведення “нового аграрного ладу” на Україні, про надання допомоги з боку німецького командування по стягненню податків та зборів з населення, звіти про роботу облземуправи. 5 січня – травень 1942 р. (34 арк.).
137. Спр. 5. Наказ та обов’язкова постанова земельної управи про стягнення місцевих податків та зборів, про компетенції районних земельних управ, про проведення “нового аграрного ладу”. Форма декадних звітів. 28 лютого – 26 квітня 1942 р. (33 арк.).
- P-2985. – Оп. 2 Харківська Обласна Земельна Управа. м. Харків.*
138. Спр. 1. Постанова Президії Харківської міської управи про створення Обласної земельної управи. Грудень 1941 р. (12 арк.).
139. Спр. 6. Постанови Харківської обласної земельної управи, першої обласної наради агрономів при облземуправі про реорганізацію радгоспів у державні господарства, про створення Мереф’янського району. 14 лютого – 4 березня 1942 р. (8 арк.).
140. Спр. 26. Виробничі звіти про хід землевпорядних робіт по районах Харківської області на 1 грудня 1942 р. (21 арк.).
141. Спр. 27. Списки громадських господарств, хліборобських спілок та підсобних господарств. Відомість про наявність у них земельного фонду та сільськогосподарського інвентаря. 8 серпня – 21 жовтня 1942 р. (33 арк.).
142. Спр. 69. Заяви установ та осіб, що були розкуркулені радянською владою про закріплення за ними ділянок землі. 1 січня – 26 липня 1943 р. (18 арк.).
- P-2985. – Оп. 3 Харківська Обласна Земельна Управа. м. Харків.*
143. Спр. 1. Постанови, протокол засідання президії Харківської міськуправи про реорганізацію сільськогосподарського відділу міськуправи у Харківську обласну земельну управу, про організацію обласного шляхового правління,

про зруйнований стан господарства Харкова. Список установ підлеглих земельній управі. Поч. 1 грудня 1941 р. (6 арк.).

P-3076. – Оп. 1 Наукова управа. м. Харків.

144. Спр. 1. Положення про науково-дослідницькі інститути, доповідні записки про організацію, штатний розклад Харківської філії Української Академії Наук. 5 листопада 1941 – 22 червня 1942 р. (136 арк.).

145. Спр. 2. Розпорядження Ві Кдо про організацію Комітету Науково-дослідницьких інститутів, про передачу у відання Науково-технічної управи інститутів та бібліотек. 12 листопада 1941 – 13 липня 1943 р. (25 арк.).

146. Спр. 11. Накази по Харківській науковій управі про її завдання та компетенціях затвердження штатів, Статут Харківського українського наукового товариства та список його організаторів. 27 квітня – 24 липня 1942 р. (41 арк.).

147. Спр. 16. Протоколи нарад учбово-методичної секції про відкриття кількох середніх та нижчих шкіл у Харкові. 1 червня – 18 липня 1942 р. (15 арк.).

148. Спр. 19. Доповідні записки про проект організації Комерційного інституту гірничого бюро, відновлення діяльності Донбасу. 18 травня – 31 серпня 1942 р. (14 арк.).

P-3080. – Оп. 1 Господарське командування м. Харкова (Wi Kdo).

149. Спр. 1. Директиви та розпорядження господарської інспекції “Південь-Дон-Донець” про заборону підвищення норм харчування для цивільного населення, про винагороду осіб, які сприяють проведенню ранньої сівби, про списки службовців у колгоспах, радгоспах та МТС. 3 жовтня 1941 – 14 квітня 1943 р. (17 арк.).

150. Спр. 2. Постанови, інструкції та доповіді Ві Кдо про надання кредитів і діяльності сільськогосподарських банків. Статути для сільськогосподарських банків підпорядкованих Ві Кдо. Структура Ві Кдо. 24 жовтня 1941 – 24 квітня 1942 р. (21 арк.).

151. Спр. 21. Доповіді та листування про дії партизанів, про вороже ставлення населення до “нового ладу”, про облік сільськогосподарських продуктів, про

недостатню кількість сільськогосподарського реманенту, про стан тваринництва у районах. Список областей та округ України та їх сільськогосподарських керівників. 1 січня – 24 грудня 1942 р. (57 арк.).

152. Спр. 24. Доповіді про вороже ставлення населення до німецьких властей, про затримку сівби через відсутність пального для тракторів, про активні дії партизан, про небажання робітників їхати до Німеччини, про погане постачання населення, про епідемію тифу. 15 квітня – 12 жовтня 1942 р. (39 арк.).

P-3080. – Оп. 2 Господарське командування м. Харкова (Wi Kdo).

153. Спр. 5. Звіти відділів Ві Кдо про свою роботу. 7 серпня – 28 грудня 1942 р. (48 арк.).

P-3131. – Оп. 1 Івашківська сільуправа. с. Івашки, Золочівського району, Харківської обл.

154. Спр. 1. Накази, розпорядження начальника Грайворонського району та листування про вилучення у населення зернопродуктів та овочів, вовняних речей, шкіри, про заборону забиття худоби для потреб населення, про стягнення подвірного податку. Грудень 1941 – 28 березня 1942 р. (76 арк.).

P-3187. – Оп. 1 Українське товариство “Просвіта”. м. Харків.

155. Спр. 2. Статут товариства “Просвіта”. Список співробітників. (7 арк.).

P-3224. – Оп. 1 Богодухівська районна управа. м. Богодухів, Харківської обл.

156. Спр. 2. Накази та розпорядження сільськогосподарської комендатури, районної та окружної земельних управ про невиконання плану здачі молока, про керівний склад громадських господарств, про заборону мешканцям ходити по вулицях пізніше визначеного часу. 23 квітня 1942 – 27 березня 1943 р. (87 арк.).

157. Спр. 7. Постанови Богодухівської районної управи про заборону торгівлі молочними продуктами на базарах, про примусову мобілізацію населення на роботи по ремонту шляхів та прибиранню вулиць, про реєстрацію веломашин. Протокол зібрання селян с. Мар’їно про обрання старости. 31 березня – 19 липня 1943 р. (13 арк.).

158. Спр. 9. Бланки обстеження стану сільського господарства у землеробських спілках та громадських господарствах Харківської округи. Акти обстеження роботи житлово-господарського відділу та млина, Гутянського цукрового заводу. 15 квітня 15 червня 1943 р. (13 арк.).
Р-3251. – Оп. 1 Старовіровська районна земельна управа. с. Старовіровка, Старовіровського р-ну, Харківської обл.
159. Спр. 16. Звіт про дорізку присадибної землі в колгоспах, про нагороджених за боротьбу з паартизанами, матеріали експлікації земель. 1 травня – 19 червня 1943 р. (16 арк.).
Р-3326. – Оп. 1 Будинок Національної Культури. м. Мерефа, Мерефянського р-ну, Харківської обл.
160. Спр. 1. Авансові звіти Будинку Національної культури та штатна відомість працівників за II та III квартали 1943 р. (52 арк.).
Р-3358. – Оп. 1 Купянська окружна земельна управа. м. Купянськ, Хірківської обл.
161. Спр. 2. Копії інструкцій та розпоряджень Куп'янської окружної земельної управи про надсилання відомостей про хід молотьби, урожайність сільськогосподарських культур. Листування про повільні темпи молотьби зерна, про відсутність тяглової сили, про використання корів в якості тяглової сили. 17 серпня 1942 – 12 січня 1943 р. (69 арк.).
Р-3527. – Оп. 1 Управа Харківського району. Торгівельний відділ.
162. Спр. 38. Список шкіл Харківського району 1942 р. (4 арк.).
163. Спр. 44. Інструкції відділу народної освіти до використання підручників. 1942 – 1943 рр. (6 арк.).
Р-3744. – Оп. 1 Харківський Політехнічний Інститут. м. Харків.
164. Спр. 2. Протокол №1 засідання Ради інституту про організацію інституту, деканів факультетів та завідуючих кафедрами. 29 листопада 1941 р. (4 арк.).
165. Спр. 41. Про спробу організації в с. Антонус Решетилівського району середньої залізничної школи та про заборону її організації німецькими властями. 20 березня – 8 травня 1942 р. (11 арк.).

Державний архів Чернігівської області

P-2350. – Оп. 1 Колекція листівок, відозв та об'яв німецьких закладів періоду німецько-фашистської окупації.

166. Спр. 6. Програми концертів й афіші міського клубу “Січ” м. Чернігова. 14 грудня 1941 – 11 жовтня 1942 рр. (49 арк.).
167. Спр. 9. Накази місцевого коменданта м. Чернігова. 1942 – 1943 рр. (15 арк.).
168. Спр. 10. Накази та розпорядження начальника німецької поліції Чернігова. 1942 р. (27 арк.).
169. Спр. 28. Програми й афіші концертів та постановок в театрі ім. Котляревського в м. Чернігові. 12 березня – 29 серпня 1943 р. (17 арк.).
170. Спр. 29. Афіші театральних постановок театрального об'єднання Чернігова. 1943 р. (18 арк.).

P-3001. – Оп. 1 Чернігівська міська управа. м. Чернігів.

171. Спр. 5. Накази Чернігівської міської управи про заборону ходіння по місту і здачі молока. Листування з німецькою комендатурою про скорочення апарату міської управи, стану протипожежної охорони міста, проведеної роботи по шляховому господарству, відкриття клубу “Січ”, продажу садиб, які належали євреям, адміністративні стягнення та інші питання. Листопад 1941 – лютий 1942 рр. (148 арк.).
172. Спр. 65. Список наукових проацівників, працівників мистецтв, лікарів; культурно-просвітних закладів, учбових закладів і молитовних будинків, які існували до війни та в період німецької окупації. Липень 1942 р. (26 арк.).

P-3004. – Оп. 1 Відділ Культури та Просвітництва Чернігівської міської управи. м. Чернігів.

173. Спр. 4. Протоколи нарад вчителів м. Чернігова по питанню перегляду підручників. 24 листопада – 9 грудня 1941 р. (4 арк.).

174. Спр. 14. Доповідні записки і протоколи засідань релігійних громад: про винесення подяки німецькому командуванню за сприяння у відкритті церков і різним питанням релігійного культу. Список членів церковної ради і молитовних будинків. 14 грудня 1941 – 4 травня 1943 рр. (24 арк.).
175. Спр. 15. Учбові плани і програми для гімназій і початкових шкіл. 20 листопада – 30 грудня 1941 р. (23 арк.).
176. Спр. 72. Список вступаючих до вчительського інституту. 31 березня 1942 р. (1 арк.).
177. Спр. 79. План роботи клубу “Січ” і звіт роботи клубу та музичної школи. 15 січня 1942 – 13 січня 1943 рр. (16 арк.).
178. Спр. 105. Розпорядження завідуючим школами про проведення реєстрації вчителів і учнів у зв’язку з відкриттям 7-літніх шкіл і прогімназій, відомість кількості палива потрібного школам. 7 червня – 30 серпня 1943 р. (8 арк.).
179. Спр. 120. Проток і виписка з протоколу загальних зборів членів братства Воскресенської церкви про вибори керівного складу і реєстрації братства. 7 – 21 червня 1943 р. (4 арк.).
- Р-3033. – Оп. 1 Чернігівський 2-й міський млин. м. Чернігів.*
180. Спр. 1. Наказ Чернігівської міської управи по особовому складу міського млина. Промфінплан на 1-ше півріччя 1942 р. Штати, ставки і фонди зарплатні. 8 вересня – 11 грудня 1942 р. (11 арк.).
- Р-3059. – Оп. 1 Авдіївська сільуправа. с. Авдіївка, Понорницького р-ну, Чернігівської обл.*
181. Спр. 2. Протоколи загальних зборів с. Авдіївка про вибори старости села і членів правління кооператива. 19 – 24 грудня 1941 р. (3 арк.).
182. Спр. 28. Реєстраційний лист наявності земельних ділянок у жителів с. Авдіївка. Травень 1942 р. (41 арк.).
- Р-3092. – Оп. 1 Вершино-Муравейська сільуправа. с. Вершинна Муравейка, Куликовського р-ну, Чернігівської обл.*

183. Спр. 65. Постанови Куликовської сільськогосподарської комендатури і районного управління про знищення гнізд гусені у плодових садах. 15 березня – 15 червня 1943 р. (7 арк.).

Р-3106. – Оп. 1 Олександрівська сільуправа. с. Олександрівка, Корюківського р-ну, Чернігівської обл.

184. Спр. 30. Розпорядження Корюківського Районного Земельного Управління про дорізку садиб та постанови Олександрівського Повітового Управління про припинення самочинного захоплення земель. 12.02.43 – 6.05.43 р. (6 арк.).

Р-3120. – Оп. 1 Коропська районна управа. м. Короп, Коропського р-ну, Чернігівської обл.

185. Спр. 5. Розпорядження польової комендатури з питання об'єднання в одній особі посад районного і міського старшини (структура районного управління) та ін. Заяви громадян про звільнення від мобілізації в Німеччину. Списки чергових у мосту на р. Короп. 1 січня – 24 серпня 1943 р. (65 арк.).

Р-3250. – Оп. 1 Гремячська районна земельна управа. м. Гремяч, Гремячського р-ну, Чернігівської обл.

186. Спр. 4. Відомості про додаткове наділення присадибною землею, створення сільськогосподарських товариств і наділення садибою за боротьбу з партизанами по Гремячському району. Розпорядки на здачу картоплі. Про діяльність і завдання охваткоманди. Протокол загальних зборів членів громадського двору. 1942 р. (78 арк.).

Р-3438. – Оп. 1 Остерська гімназія. м. Остер, Остерського р-ну, Чернігівської обл.

187. Спр. 3. Список підручників, які були закуплені для учнів на гроші зібрані на купівлю підручників. Листопад – грудень 1941 р. (31 арк.).

Р-3441. – Оп. 1 Остерська районна Інспектура просвіти. м. Остер, Остерського р-ну, Чернігівської обл.

188. Спр. 1. Накази і розпорядження Остерської районної управи, окружної управи, земельного управління по Остерському відділу просвіти. листопад 1941 – грудень 1942 рр. (171 арк.).
Р-3443. – Оп. 1 Сільська управа с. Вовча Гора, Остерського р-ну, Чернігівської обл.
189. Спр. 1. Документи про приватну власність на землю присадибних ділянок громадян с. Вовча Гора. 1942 р. (5 арк.).
Р-3525. – Оп. 1 Коропська районна земельна управа. м. Короп, Коропського р-ну, Чернігівської обл.
190. Спр. 1. Розпорядження про організацію шкіл на самоокупності та ін. 9 – 19 грудня 1941 р. (6 арк.).
Р-3526. – Оп. 1 Коропський відділ Культури та просвітництва. м. Короп, Коропського р-ну, Чернігівської обл.
191. Спр. 1. Наказ райуправи про обов'язкове вивчення української мови. Списки вчителів та дітей шкільного віку, заяви вчителів на роботу і відомості про відвідування учніми шкіл. 11 грудня 1941 – 23 червня 1943 р. (21 арк.).
Р-3544. – Оп. 1 Сосницька районна управа. м. Сосниця, Сосницького р-ну, Чернігівської обл.
192. Спр. 16. Поіменний список громадських господарств Сосницького району. Березень – квітень 1943 р. (141 арк.).
Р-3579. – Оп. 1 Городнянське районне земельне управління. м. Городня, Городнянського р-ну, Чернігівської обл.
193. Спр. 1. Заяви громадян Городнянського району про наділення їх присадибними ділянками, списки платників податків за 1942 р. (275 арк.).
Р-4181. – Оп. 1 Андріївський бургомістрат. с. Андріївка, М.-Коцюбинського р-ну, Чернігівської обл.
194. Спр. 7. Акт про перетворення Андріївської сільськогосподарської громади у землеробську спілку; Акти про несплату мешканцями с. Андріївка

грошових податків та заяви про видачу будівельних матеріалів; список мешканців сільгоспгромади “Слобода”. 1.01 – 9.06.1943 р. (44 арк.).

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

195. *Анатомия* агрессии. Новые документы о военных целях фашистского германского империализма во второй мировой войне. – М.: Прогресс, 1975. – 319 с.
196. *Анатомия* войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны. – М.: Прогресс, 1971. – 528 с.
197. *Гальдер Ф.* От Бреста до Сталинграда: Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1941 – 1942 гг. / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001. – 656 с.
198. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. / Пер. с нем. – Смоленск: Русич, 2001. – 656 с.
199. *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки: Документы и материалы: В 2 т. – М.: Прогресс, 1973.
200. *Донецкая* область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Донецк: Донбасс, 1980. – 311 с.
201. *Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині:* Збірник документів. – К.-Х.: Укр. держ. вид-во, 1944. – 53 с.
202. *Історія* застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни/ Ін-т історії партії при ЦК КПУ філ. ІМЛ при ЦК КПРС, Ін-т історії АН УРСР; Упоряд. В.М. Нем’ятей та ін. – К.: Політвидав України, 1986. – 265 с.
203. *Луганщина* в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг. Сборник материалов и документов. – Донецк: Донбасс, 1969. – 375 с.

204. *Манштейн Э.* Утерянные победы / Э. Манштейн; Сост.: С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 896 с.
205. *Народна освіта, наука і культура в Українській РСР.* Статистичний збірник. – К., 1973. – 316 с.
206. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.* Збірник документів і матеріалів / За ред. П.М. Костриби та ін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
207. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками.* Сборник материалов: В 3 т. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1967.
208. *Нюрнбергский процесс:* В 8 томах. – М.: Юридическая литература, 1987 – 1990.
209. *Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания.* / Пер. с нем. И сост. Г. Я. Рудой. – Смоленск: Русич, 2000. – 640 с.
210. *Пикер Г.* Застольные разговоры Гитлера: Пер с нем. И. В. Розанова. – Смоленск: Русич. – 1998. – 496 с.
211. *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.)* / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 325 с.
212. *Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы, материалы/ Ин-т военной истории; Под ред. П.А. Жилина.* – М.: Воениздат, 1987. – 301с.
213. *Семененко О.* Харків, Харків... . – Харків, 1992. – 35 с.
214. *Сергійчук В.* ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
215. *Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы.* – М.: Прогресс, 1967. – 254 с.

216. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы: В 3 т. – Т. 1. – К., 1985. – 555 с.*
217. *СС в действии. Документы о преступлениях СС. – М.: Прогресс, 1968. – 281 с.*
218. *СССР. Чрезвычайная Государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков / Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистский захватчиков. – М.: Гос. изд. лит-ры, 1946. – 459 с.*
219. *СССР. Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. Сообщения о разрушениях, причинённых немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области. – М.: Госиздат, 1943. – 29 с.*
220. *Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1988. – 437 с.*
221. *Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів // Т. 1. – Львів, 1997. – 382 с.; Т. 2. – 1998. – 384 с.; Т. 3. – 382 с.*
222. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 – 1943 гг. Сборник документов и материалов. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.*
223. *Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1954 гг.): Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 419 с.*

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

224. *Бактеріологічний інститут діє // Українське полісся (Чернігів). – 1941. – 23 листопада.*
225. *Бахмутські школи // Відбудова (Костянтинівка). – 1942. – 5 листопада.*

226. Беневський Н. Наша церква // Краматорська газета (Краматорськ). – 1942. – 28 жовтня.
227. Борошно-олійну та хлібопекарну промисловість відновлено // Нове життя (Ворошиловград). – 1943. – 10 січня.
228. Буквар // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 8 листопада.
229. Вдалий початок // Українське полісся (Чернігів). – 1941. – 5 грудня.
230. Відбудова культурного життя // Донецкий вестник (Юзовка). – 1942. – 29 декабля.
231. Відкрився новий цирк // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 21 серпня.
232. Відкриття професійних шкіл // Новий час (Шостка). – 1942. – 24 грудня.
233. Відкриття театру // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 7 жовтня.
234. Відкриття української читальні // Визволення (Конотоп). – 1942. – 13 вересня.
235. Відкриття церков // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 26 серпня.
236. Восстановлено 8 шахт // Чистяковський листок (Чистяково). – 1942. – 31 января.
237. До співробітництва з німецьким народом // Сумський вісник (Суми). – 1942. – 6 лютого.
238. До українців Чернігівщини // Українське полісся (Чернігів). – 1941. – 30 листопада.
239. Життя району, визволеного від більшовизму // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 16 жовтня.
240. З Костянтинограду // Нова Україна (Харків). – 1942. – 22 січня.
241. Записуйтесь до Українського Культурно-Освітнього Товариства // Костянтинівські вісті (Костянтинівка). – 1942. – 9 травня.
242. Збільшення садибної землі на Україні // Чернігівський кур'єр (Чернігів). – 1943. – 17 березня.
243. Землеустрій // Ніжинські вісті (Ніжин). – 1943. – 1 травня.

244. Земля – чесним трудівникам // Сумський вісник (Суми). – 1943. – 26 травня.
245. Інститут служби рослинництва // Голос Охтирщини (Охтирка). – 1943. – 1 серпня.
246. Ко всеобщему сведению // Бахмутский вестник (Бахмут). – 1942. – 8 июля.
247. Курси для агрономів // Краматорська газета (Краматорськ). – 1942. – 24 вересня.
248. Курси при гімназії // Сумський вісник (Суми). – 1942. – 22 травня.
249. Лист до редакції // Відродження (Ромни). – 1941. – 5 грудня.
250. Местная жизнь. Беседа с городским головой и начальником района господином Гридневым В.В. // Голос Донбасса (Горловка). – 1943. – 9 апреля.
251. Навчання в Харківському сільськогосподарському інституті // Відбудова (Костянтинівка). – 1942. – 17 листопада.
252. Наказ № 17 по Краматорському районному управлінню від 14 серпня 1942 р. // Краматорська газета (Краматорськ). – 1942. – 16 серпня.
253. Наказ коменданта м. Суми Краузе від 24 жовтня 1941 р. // Сумський вісник (Суми). – 1941. – 26 жовтня.
254. Накануне нового учебного года // Бахмутский вестник (Бахмут). – 1942. – 25 июля.
255. “Наталка-Полтавка і “Запорожець за Дунаєм” // Відродження (Ромни). – 1941. – 28 листопада.
256. Начинает работать мебельный комбинат // Донецкий вестник (Юзовка). – 1941. – 11 декабря.
257. Новий аграрний порядок в дії // Нова Україна (Харків). – 1942. – 15 квітня.
258. Нові сільськогосподарчі товариства // Відбудова (Костянтинівка). – 1942. – 17 листопада.

259. Нові хліборобські спілки на Чернігівщині // Чернігівський кур'єр (Чернігів). – 1943. – 14 лютого.
260. Об'ява // Сумський вісник (Суми). – 1941. – 18 грудня.
261. Об'ява // Сумський вісник (Суми). – 1941. – 30 листопада.
262. Об'ява // Сумський вісник (Суми). – 1942. – 20 лютого.
263. Обговорення планів роботи в “Просвіті” // Маріупільська газета (Маріуполь). – 1942. – 8 серпня.
264. Объявление // Донецкий вестник (Юзовка). – 1942. – 27 октябрю.
265. Объявление // Новости дня (Чистяково). – 1943. – 19 августа.
266. Объявление // Чистяковський листок (Чистяково). – 1942. – 14 января.
267. Оголошення // Визволення (Конотоп). – 1942. – 2 серпня.
268. Оголошення // Відродження (Ромни). – 1942. – 21 липня.
269. Оголошення // Нова Україна (Харків). – 1942. – 11 січня.
270. Оголошення // Нова Україна (Харків). – 1942. – 14 лютого.
271. Оголошення // Нова Україна (Харків). – 1942. – 16 квітня.
272. Оголошення // Нова Україна (Харків). – 1942. – 30 січня.
273. Оголошення // Нова Україна (Харків). – 1942. – 9 липня.
274. Оголошення // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 20 грудня.
275. Оголошення // Харків'янин (Харків). – 1943. – 18 травня.
276. Оголошення // Харківські короткі зведення (Харків). – 1943. – 20 квітня.
277. Оголошення відділу освіти Районної управи // Краматорська газета (Краматорськ). – 1942. – 20 вересня.
278. Оголошення про відкриття вечірніх курсів // Донецька газета (Слов'янськ). – 1943. – 3 січня.
279. Оголошення товариства “Просвіта” // Краматорська газета (Краматорськ). – 1942. – 12 листопада.
280. Оголошення товариства “Просвіта” // Краматорська газета (Краматорськ). – 1942. – 25 жовтня.
281. Оповідання місцевої комендатури // Костянтинівські вісті (Костянтинівка). – 1942. – 8 січня.

282. Оренда городів // Нова Україна (Харків). – 1942. – 22 квітня.
283. Освячення будинку “Просвіти” // Нова Україна (Харків). – 1942. – 22 січня.
284. Открылся молитвенный дом // Донецкий вестник (Юзовка). – 1941. – 15 ноября.
285. Охтирський краєзнавчий музей // Голос Охтирщини (Охтирка). – 1942. – 27 серпня.
286. Перші кроки роботи “Просвіти” // Вісті Прилуччини (Прилуки). – 1941. – 5 грудня.
287. Перші хліборобські спілки Чернігівської області // Нові дні (Сновськ). – 1942. – 10 жовтня.
288. По району // Новий час (Шостка). – 1942. – 13 грудня.
289. Побудова хліборобських спілок в Ніжинському районі // Ніжинські вісті (Ніжин). – 1943. – 4 квітня.
290. Про підручники в народній школі // Педагогічний інформаційний бюлетень (Харків). – 1942. – 1 грудня. – № 1.
291. “Просвіта” // Хлібороб (Волноваха). – 1942. – 1 серпня.
292. “Просвіта” на Волноващині // Снежнянский вестник (Снежное). – 1942. – 22 октября.
293. Робота Костянтинівських шкіл // Відбудова (Костянтинівка). – 1942. – 20 жовтня.
294. Розпорядження про земельні наділи // Відродження (Ромни). – 1942. – 3 березня.
295. Розпочали навчання у гімназіях // Сумський вісник (Суми). – 1942. – 13 лютого.
296. Селяни одержують землю // Ніжинські вісті (Ніжин). – 1942. – 13 вересня.
297. Семикласні школи // Український кур’єр (Прилуки). – 1943. – 17 липня.
298. Список українських шкіл на Маріупільщині, що розпочали навчання // Маріупільська газета (Маріуполь). – 1941. – 16 грудня.

299. Товариство “Допомога” на Валківщині // Нова Україна (Харків). – 1942. – 16 квітня.
300. Товариство “Просвіта” // Українське полісся (Чернігів). – 1942. – 4 січня.
301. Товариство культурного зближення з Великонімецьчиною // Визволення (Конотоп). – 1942. – 17 травня.
302. У товаристві “Просвіта” // Нова Україна (Харків). – 1942. – 12 лютого.
303. Українська просвіта // Маріупільська газета (Маріуполь). – 1942. – 21 червня.
304. Утворення хліборобських товариств // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 7 жовтня.
305. Утворити юнацьку секцію // Вісті Прилуччини (Прилуки). – 1942. – 14 січня.
306. Хороший початок // Українське полісся (Чернігів). – 1941. – 17 грудня.
307. Хроника искусств // Донецкий вестник (Юзовка). – 1942. – 8 январа.
308. Цукроварні стали до роботи // Сумський вісник (Суми). – 1943. – 8 січня.
309. Шахово-шашковий клуб // Нова Україна (Харків). – 1942. – 18 лютого.
310. Шахти почали працювати // Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 25 жовтня.
311. Шерстюков Б.П. Угольная промышленность Донбасса в 1942 году // Донецкий вестник (Юзовка). – 1942. – 12 февраля.
312. Шкільне будівництво у Ново-Водолазькому районі // Нова Україна (Харків). – 1942. – 18 лютого.
313. Школи нашого міста і району // Костянтинівські вісті (Костянтинівка). – 1942. – 5 серпня.
314. Щасливий ранок // Вісті Остерщини (Остер). – 1942. – 17 липня.
315. 16 тисяч тонн // Донецкий вестник (Юзовка). – 1942. – 5 февраля.

СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

316. *Анисимов И.В., Кузьмин Г.В.* Великая Отечественная война Советского Союза, 1941 – 1945. – М.: Воениздат, 1952. – 190 с.
317. *Бачинський В.М.* Прислужники націоналістичного охвістя (Релігія – служниця ворогів українського народу). – К.: Тов-во “Знання” УРСР, 1963. – 29 с.
318. *Безсмертя.* Книга пам’яті України. 1941 – 1945. / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам’яті України”, 2000. – 944 с.
319. *Боротьба українського народу проти німецьких загарбників:* Зб. Статей / Заг. ред. К.Г. Гуслистого і Л.М. Славіна. – Уфа, 1942. – 48 с.
320. *Бушин М.І., Перехрест І.В.* Евакуація матеріальних ресурсів та населення України на початку Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 263 – 266.
321. *Ветров І.Г.* “Фінансова війна” третього рейху на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 3. – С. 96 – 100.
322. *Ветров І.Г.* Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 197 – 201.
323. *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні. – К.: Червона хвиля, 2000. – 232 с.
324. *Ветров І.Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941 – 1944 рр.) / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 112 – 118.
325. *Ветров І.Г.* Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості // Сторінки воєнної історії

- України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 126 – 131.
326. *Вєтров І.Г.* Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської Німеччини напередодні нападу на Радянський Союз / Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. – С. 112 – 117.
327. *Вознесенский Н.А.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Госполитиздат, 1948. – 191 с.
328. *Волошин Ю.* Відродження УАПЦ на Харківщині в період німецької окупації // Український засів. – 1996. – Ч. 7 – 9. – С. 142 – 152.
329. *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944) / Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка. – Полтава, 1997. – 126 с.
330. *Волошин Ю.В.* Відродження УАПЦ на Слобожанщині в роки Великої Вітчизняної війни / Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1995. – С. 79 – 81.
331. *Галаджев С.* Что происходит в оккупированных областях Украины. – /Б.М./ 1942. – 21 с.
332. *Глухий О.* Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. – 74 с.
333. *Головко М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр.: Монографія. – К.: Олан, 2004. – 704 с.
334. *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 3. – С. 107 – 112.
335. *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 2: Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – 530 с.

336. *Гридіна І.М.* Православна Церква України періоду німецько-фашистської окупації – з історії конфлікту // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2000. – Вип. 1. – С. 209 – 219.
337. *Гридіна І.М.* До питання про релігійне життя в Україні під час німецької окупації // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. Вип. 16. – Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 126 – 132.
338. *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН УРСР Археографічна комісія, Український науковий інститут Гарвардського університету. – Львів: Фенікс, 1992. – 120 с.
339. *Давиденко Ю.М.* Національно-культурне життя на Ніженщині в період фашистської окупації (1941 – 1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 179 – 180.
340. *Данилюк М.З.* Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства // Наукові праці з історії КПРС, вип. 3 – 4. – К., 1965. – С. 70 – 108.
341. *Діброва В.Г.* Роменщина в полум'ї війни: Історико-краєзнавчий нарис. – Ромни: Просвіта, 1998. – 111 с.
342. *Дмитрук К.* Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. – К.: Тов-во “Знання” УРСР, 1977. – 46 с.
343. *Дмитрук К.* Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної православної церков). – К.: Політвидав України, 1973. – 52 с.
344. *Дубина К.* Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942. – 16 с.
345. *Жабокрицький В.М.* Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943 – 1945 рр. // Укр. іст. журнал. – 1980. – № 5. – С. 98 – 104.
346. *Загорулько М.М., Юденков А.Ю.* Крах плану «Ольденбург». – М., 1974. – 376 с.

347. *Загоруйко М.М., Юденков А.Ю.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. – 173 с.
348. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945: В 6 т. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.
349. *История* второй мировой войны. 1939 – 1945.: В 12 т. – М.: Воениздат, 1973 – 1982.
350. *История* Украинской ССР: В 10-ти томах. – К., 1981 – 1984 / Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – М., 1984. – Т. 8. – 639 с.
351. *Історія* міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1967 – 1974.
352. *Історія* релігії в Україні: Навчальний посібник/ За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К.: Тов-во «Знання», КОО, 1999. – 735с.
353. *Історія* робітничого класу Української РСР: В 2 т. – К., 1967.
354. *Історія* селянства Української РСР: В 2 т. – К., 1967.
355. *Калинин М.И.* Смерть немецким крепостникам. – М.: Госполитиздат, 1943. – 16 с.
356. *Кириченко В.П.* “Українське питання” в контексті Другої світової війни / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 20 – 25.
357. *Коваль В.С.* Міжнародний імперіалізм і Україна 1941 – 1945 / АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1966. – 264 с.
358. *Коваль В.С.* Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. – К.: Політвидав України, 1970. – 135 с.
359. *Коваль М.* “Просвіта” в умовах “нового порядку” (194 – 1944) // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 2. – С. 37 – 42.
360. *Коваль М.* Історія пам’ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. – К.: Політвидав України, 1965. – 113 с.
361. *Коваль М.* Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941 – 1942 рр. // Укр. іст. журнал. – 1970. – № 2. – С. 19 – 26.

362. *Коваль М.* Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941 – 1944 рр. // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. / Вип. 7 Культура і війна. Погляд через століття. – К.: Абрис, 1996. – С. 12 – 19.
363. *Коваль М.* УАПЦ – служниця фашистських окупантів // Людина і світ. – 1986. – № 1. – С. 56 – 63.
364. *Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 132 с.
365. *Коваль М.В.* Доля української культури за “нового порядку” (1941 – 1944 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 9. – С. 13 – 28.
366. *Коваль М.В.* Друга світова війна і Україна (1939 – 45): Історіософські нотатки // Інститут історії України НАНУ. Історичні зошити. – К., 1999. – 75 с.
367. *Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни в історичній долі воєнного та повоєнного поколінь народу України / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 4 – 17.
368. *Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни: історія та сучасність (Роздуми на межі віків) / Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 3 – 13.
369. *Коваль М.В.* Місце і роль України на воєнно-політичній арені Другої світової війни в Європі / Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 3 – 15.
370. *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – 126 с.
371. *Коваль М.В.* Україна 1939 – 45. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

372. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945) // Україна крізь віки: В 15 т. . – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – Т. 12. – 336 с.
373. *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах / Общественно политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – 231 с.
374. *Кондратенко Л.В.* До питання економічних втрат України в 1941 – 1944 рр. / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 194 – 202.
375. *Кондратенко Л.В.* Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України // Укр. іст. журнал. – 1977. – № 1. – С. 133 – 141.
376. *Кондратенко Л.В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. – К., 1980. – 106 с.
377. *Кондратенко Л.В.* Радянська історична література про крах економічних планів фашистських окупантів у Донбасі // Укр. іст. журнал. – 1982. – № 5. – С. 130 – 136.
378. *Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І.* Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. – Суми: ВАТ „СОД” видавництво „Козацький вал”, 2003. – 178 с.
379. *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941 – 1944 рр. – К., 2002.
380. *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених: свідчать архіви // Трибуна. – 1992. – № 9. – С. 36 – 37.
381. *Король В.Ю., Мошик І.В.* Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9 – 10. – С. 34 – 35.
382. *Король В.Ю., Удовик В.М.* Історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму на території України під час Великої Вітчизняної

- війни // Вісник. Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Випуск 68 – 70. – 2003. – 166 с. – С. 96 – 100.
383. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.
384. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни 1938 – 1945 / з франц. пер. Р. Осадчук. – К., 1992. – 729 с.
385. *Краль В.* Преступлення против Европы: Пер. с чеш. – М.: Мысль, 1968. – 347 с.
386. *Кривошеєв С.* Фашизм і церква // Людина і світ. – 1975. – № 5. – С. 39 – 41.
387. *Круглов А.И.* Уничтожение еврейского населения Украины в 1941 – 1944 гг. Хроника событий. – М.: Подольский, 1997. – 100 с.
388. *Лаута С.П.* Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видавництво Київського ун-ту, 1965. –
389. *Ленська В.* Расистська педагогічна доктрина і “Mein Kampf” Гітлера / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 75 – 77.
390. *Ленська В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 10. – С. 81 – 86.
391. *Леонтьєв А.* “Зелёная папка” Геринга. – М.: Госполитиздат, 1942. – 42 с.
392. *Лисенко О.Є.* До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. – Укр. іст. журнал. – 1995. – № 3. – С. 73 – 81.
393. *Лисенко О.Є.* Релігійне життя на Україні в 1943 – 1946 рр. – К., 1997. – 496 с.
394. *Лисенко О.Є.* Християнство в умовах Другої світової війни (історична ретроспектива) / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 182 – 194.

395. *Лисенко О.Є., Зальмон В.Й.* Релігійна ситуація в роки німецької окупації України / Сторінки воєнної історії України: Зб. наукових статей/ НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 26 – 45.
396. *Лук'яненко Л.* Наше майно на чужій землі: Список заводів вивезених з України в роки другої світової війни // Вісті з України. – 1995. – С. 3 – 9.
397. *Мазур І., Зимнін А.* Окупаційна аграрна політика третього рейху в Україні (1941 – 1944 рр.) / Слов'янські народи в Другій світовій війні: Зб. наукових праць // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 173 – 175.
398. *Миңц И.* Великая Отечественная война Советского Союза. – 2-е изд., испр. – М.: Госполитиздат, 1947. – 72 с.
399. *Михненко А.М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). – Донецьк: Юго-Восток, 2000. – 152 с.
400. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. – М., 1974. – 387с.
401. *Народная* борьба в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944: В 2 кн. – К., 1985.
402. *Немецко-фашистский* оккупационный режим (1941 – 1944 гг.): Сборник статей / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
403. *Немятый В.Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – 230 с.
404. *Немятый В.Н.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944 гг. – К., 1980. – 62 с.
405. *Нестеренко В.А.* Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941 – 1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – 325 с. – С. 279 – 298. – С. 283 – 285.
406. *Нестеренко В.А.* Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр.// Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 102 – 110.

407. *Нестеренко В.А.* Спроби залучення українського населення до збройних формувань фашистської Німеччини // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 155 – 159.
408. *Ніколаєць Ю.А.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Тезис, 1999. – 62 с.
409. *Новіченко Л.* Гітлерівська кріпаччина / Про “німецьку земельну реформу” на тимчасово окупованій Україні /. – Саратов: Укриздат при ЦК КП(б)У, 1942. – 20 с.
410. *Олійник Ю.В.* Німецький окупаційний режим на Хмельниччині: економічне пограбування і спроба земельної реформи (1941 – 1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 215 – 218.
411. *Омельченко Ю.А.* До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії. – Вип. 12. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – С. 93 – 99.
412. *Омельченко Ю.А.* Музейне будівництво на Україні в 1921 – 1945 рр. // Укр. іст. журнал. – 1975. – № 3. – С. 122 – 128.
413. *Осадчий Ю.Г., Ткаченко А.О.* Наслідки гітлерівського окупаційного режиму на Сумщині / Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1995. – С. 60 – 61.
414. *Осипов А.А.* Катехизис без прикрас. – М.: Госполитиздат, 1963. – 37 с.
415. *Перехрест О.Г.* Евакуація ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни: здобутки і втрати // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 266 – 273.
416. *Першина Т.С.* Фашистский геноцид на Украине. 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.

417. *Погребінський М.* Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журнал. – 1959. – №3. – С. 8 – 17.
418. *Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945.* – К., 2003. – 584 с.
419. *Потильчак О., Іванова К.* Сільськогосподарський потенціал України в експансіоністських планах “третього рейху” напередодні радянсько-німецької війни / Слов’янські народи в Другій світовій війні: Зб. наукових праць // Історія слов’янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 54 – 60.
420. *Потильчак О.В.* “Новий порядок” в окупованій Україні (1941 – 1944) // Пам’ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97 – 105.
421. *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944): причини і прояви. – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
422. *Потильчак О.В.* Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. – 1998. – № 12. – С. 10 – 13.
423. *Потильчак О.В.* Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1944): політика і практика агресора. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 36 с.
424. *Потильчак О.В.* Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941 – 1944 // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 186 – 209.
425. *Рекотов П.В.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 121 – 126.
426. *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1997. – № 3. – С. 90 – 91.
427. *Рольф-Дітер Мюллер* Насильственное рекрутирование «восточных рабочих»: 1941 – 1944 / Вторая мировая война: Дискуссии. Основные

- тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М.: Весь мир, 1997. – 700 с.
428. *Романюк І.М.* Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 201 – 203.
429. *Саженьюк С., Мавило В.* Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід. 1941 – 1942 рр. // Вісник Київського університету. Сер. Історія. – К., 1968. – № 10. – С. 66 – 76.
430. *Салата О.О.* Особливості процесу перебазування промислових потужностей Донбасу в період оборонних боїв (червень – грудень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип.7. – Ч. II. – 299 с. – С. 158 – 168.
431. *Сєбта Т.М.* Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім М.С. Грушевського. – Т. 4. – К., 1999. – С. 398 – 412.
432. *Симкин М.П.* Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. – Вып. 2. – М.: Советская Россия, 1961. – С. 176 – 327.
433. *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування в 1941 – 1943 рр. // Березіль. – 1996. – № 7 – 8. – С. 139 – 162, № 9 – 10. – С. 145 – 164.
434. *Скоробогатов А.В.* ОУН у Харкові за часів окупації (1941 – 1943 рр.) // Укр. іст. журнал. – 1999. – № 6. – С. 81 – 89.
435. *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
436. *Скоробогатов А.В.* Харківщина у вогні Великої Вітчизняної війни: підсумки, проблеми та перспективи дослідження / Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1995. – С. 14 – 16.

437. *Слиди фашистських звірів*: Зб. ст. про німецький розбій у Харкові. – К-Х.: Держполітвидав України, 1944. – 79 с.
438. *Слободанюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941 – 44 (на матеріалах південних областей) // *Київська старовина*. – 2000. – № 2. – С. 44 – 57.
439. *Солодько В.О.* Аграрна політика німецько-фашистської окупаційної влади в Україні / *Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції / Харківський держ. ун-т.* – Харків, 1995. – С. 56 – 58.
440. *Суглобов Г.А.* Союз креста и меча. – М.: Воен. изд-во Мин-ва обороны СССР, 1969. – 73 с.
441. *Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території міста Харкова і Харківської області.* – К-Х.: Укрдержвидав, 1944. – 129 с.
442. *Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
443. *Суюсанов Л.И.* Донбас у планах німецько-фашистського командування і спроби окупаційного режиму у відновленні вуглевидобутку (жовтень 1942 – вересень 1943 рр.)// *Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки.* – 2000. – № 1. – С. 219 – 224.
444. *Тарнавський І.С.* Спроби налагодження і використання окупаційною владою масцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941 – 1943 рр.) / *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 283 – 287.
445. *Титаренко Д.М.* Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941 – 1943 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 218 – 221.
446. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941 – 1945 рр.:* У 3 т. / М.О. Буцько, М.М. Власов, П.І. Денисенко та ін. – К.: Політвидав України, 1967 – 1969.

447. *Форстюк О.Д.* Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917 – 1988 гг.). – Луганск: Редакционно-издат. отдел ЛИВД, 1999. – 119 с.
448. *Чеканюк А.* Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. – М., 1943. – 24 с.
449. *Шайкан В.О.* Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип.7. – Ч. I. – 319 с. – С. 263 – 272.
450. *Шайкан В.О.* Колабораціонізм та його зміст // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 226 – 230.
451. *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа, 1942. – 36 с.
452. *Эшелоны* идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941 – 1942 гг. / Сб. статей и воспоминаний. – М.: Наука, 1966. – 263 с.
453. *Dallin.* German Rule in Russia 1941 – 1945. A Study of Occupation Policies. – New-York, 1957.
454. *Kamenetsky I.* Hitler Occupation of Ukraine 1941 – 1944. A Study of Totalitarian Imperialism/ – Milwaukee, 1956.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

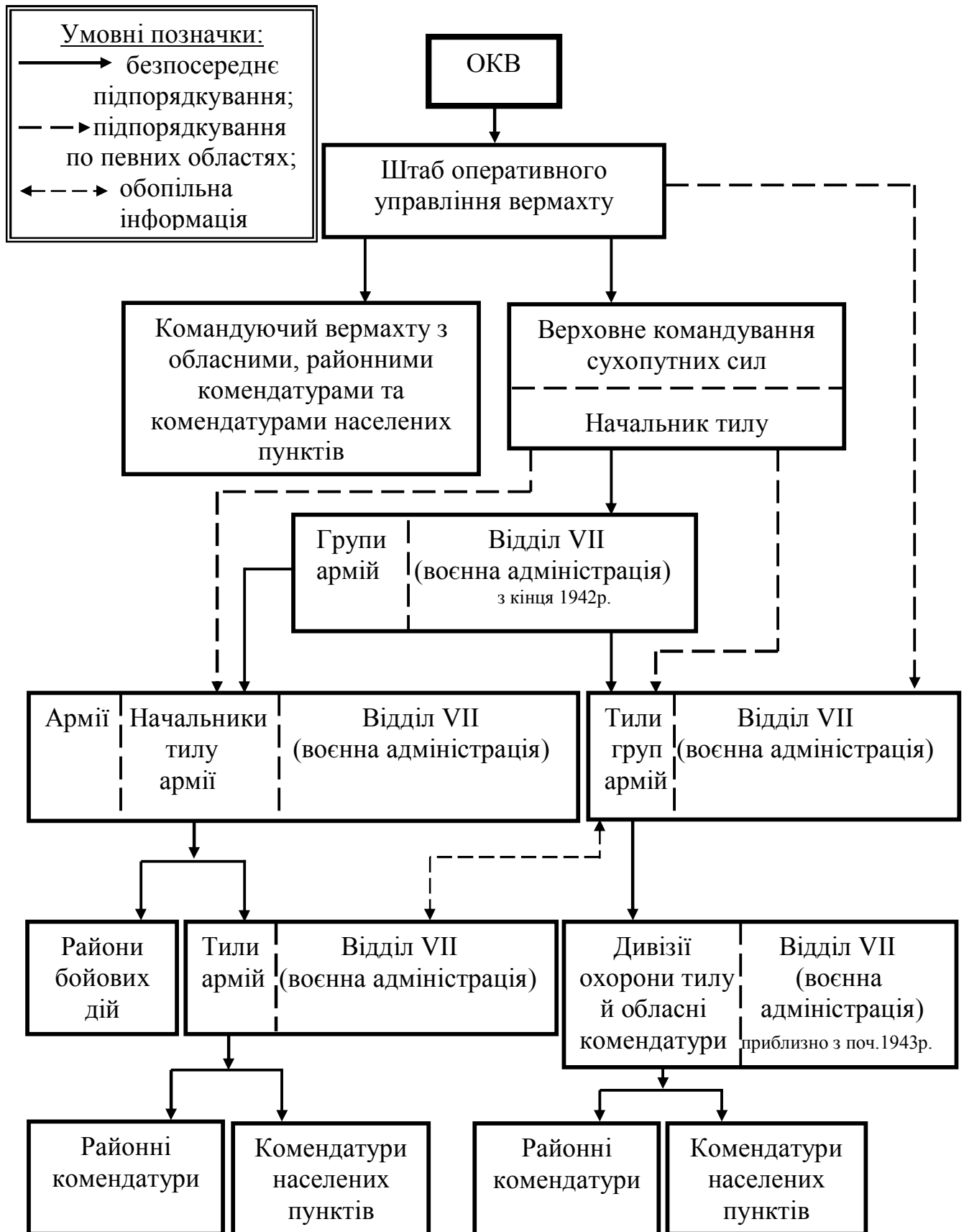
455. *Бабенко С.Ю.* Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: Дис... канд. іст. наук : 07.00.01/ Донецький державний ун-т. – Донецьк, 2000. – 163 с.
456. *Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941 – 1944 роках: Автореферат

- дис... канд. іст. наук: 07.00.02/ Львівський національний ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1999. – 17 с.
457. *Вєтров І.Г.* Економічна експансія “третього рейху” та промисловість України в роки Другої світової війни: Дис... канд. іст. наук : 07.00.01/ Націогальний педаг. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 243 с.
458. *Виноградов С.В.* Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941 – 1944рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1994. – 188 с.
459. *Волошин Ю.В.* Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Полтавський державний педаг. ун-т ім. В.Г. Короленка. – Полтава, 1997. – 151 с.
460. *Гайдабура В.М.* Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941 – 1944): Автореферат дис... д-ра мистецтвознавства: 17.00.01/ Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського. – К., 1999. – 35 с.
461. *Гордієнко В.В.* Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1999. – 189 с.
462. *Гридіна І.М.* Православна церква в Україні під час другої світової війни 1939 –1945 рр.: Людський вимір: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 20 с.
463. *Индыченко П.* Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941 – 1944 гг.: Автореферат дис... канд. юрид. наук/ КГУ им. Т.Г. Шевченко. – К., 1949. – 18 с.
464. *Лаврищук В.І.* Фашистський окупаційний режим в західних областях України. 1941 – 1944 рр.: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Ін-т історії України НАН України. – Київ, 1998. – 26 с.

465. *Лисенко О.Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941 – 1946 рр.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01/ НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 480 с.
466. *Новоплянская Р.* Борьба трудящихся Ворошиловградской области против немецко-фашистских оккупантов. Июль 1942 – 1943 гг./ Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – К., 1953. – 229 с.
467. *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Національний педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 205 с.
468. *Рекотов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941 – 1944 /Історико-правовий аспект/: Автореферат дис... канд. юрид. наук : 12.00.01/ Ун-т внутр. справ. – Х., 1997. – 19 с.
469. *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2000. – 225 с.
470. *Суюсанов Л.І.* Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2002. – 18 с.
471. *Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький державний ун-т. – Донецьк, 1999. – 220 с.
472. *Ткаченко М.І.* Музеї України під час другої світової війни (1939 – 1945 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Український держ. педагог. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1996. – 223 с.

ДОДАТКИ

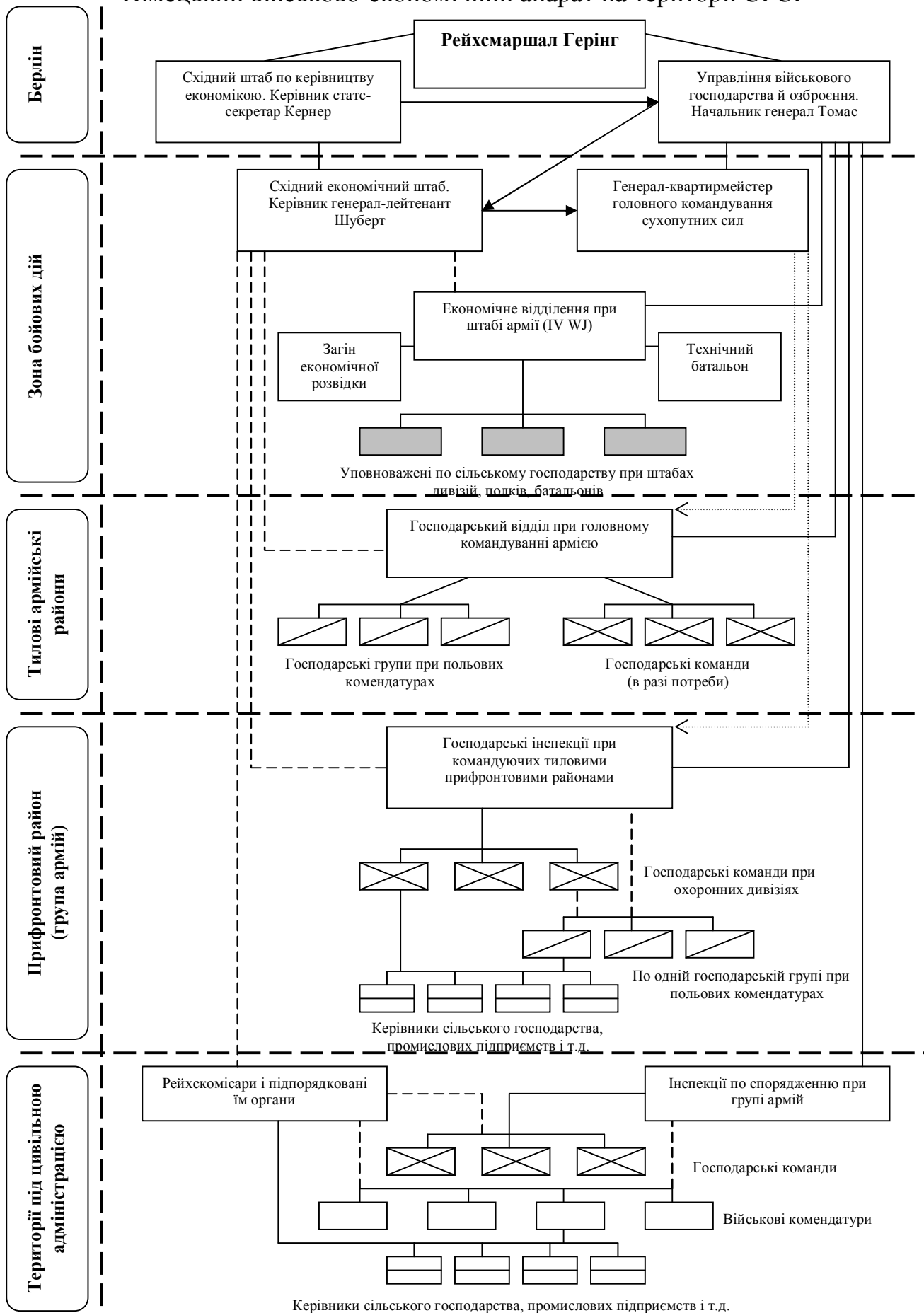
Додаток А

Порядок підпорядкування й організації військово-адміністративної влади¹

¹ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 – 1944 гг.): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с. – С. 104.

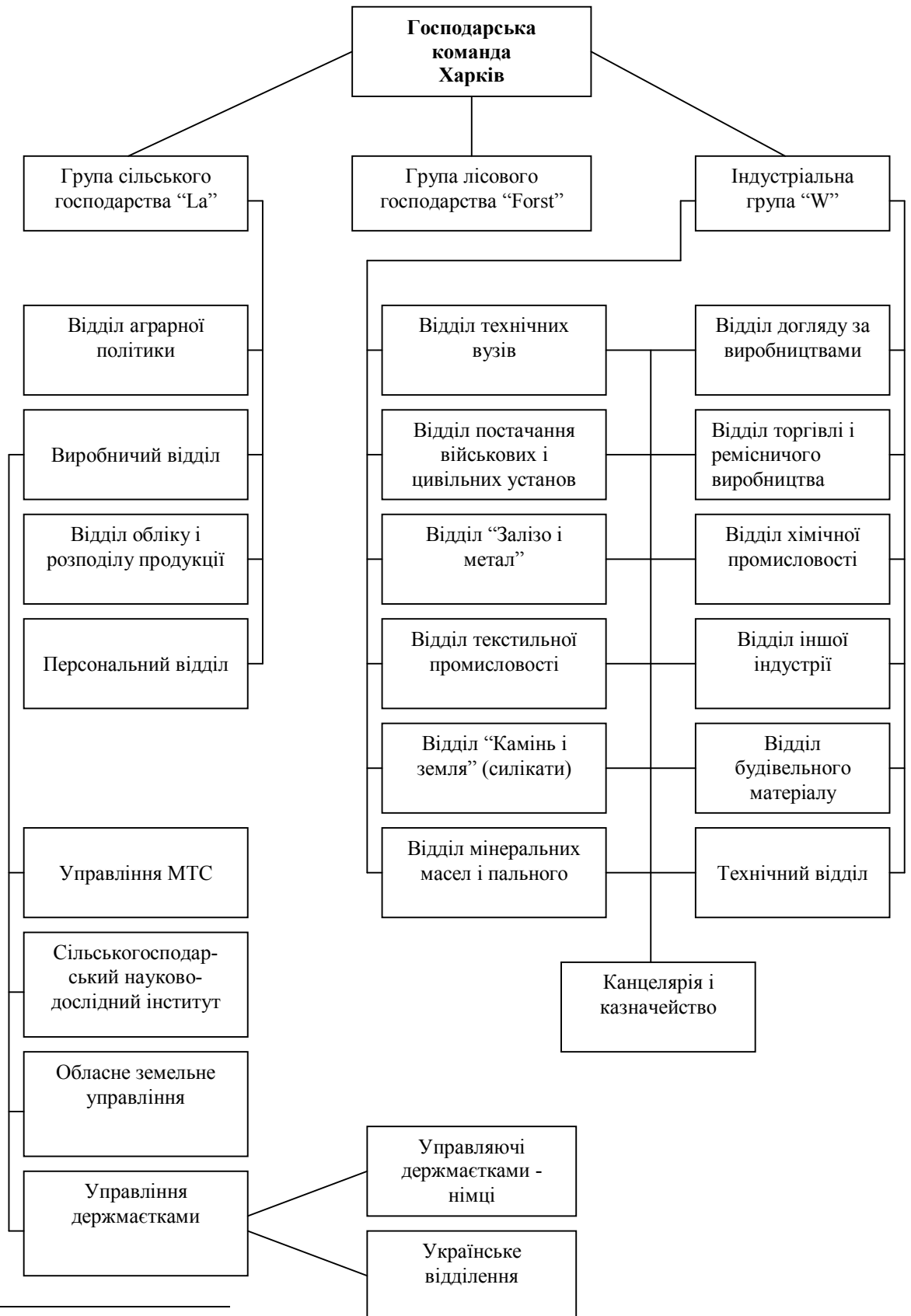
Додаток Б

Німецький військово-економічний апарат на території СРСР¹

¹ Схему складено на основі Загоруйко М.М., Юденков А.Ю. Крах плану «Ольденбург». – М., 1974. – 383 с. – С. з доопрацюваннями автора.

Додаток В
Господарська команда Харкова¹

¹ ДАХО. – Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22 Структура Господарської команди Харкова (ВИКАДО).

Додаток Г

Список відділів та підвідділів Харківської міської управи¹

I. Фінансовий відділ

- а) Бюджетний.
- б) Місцевих податків і зборів.
- в) Інспекторсько-ревізійний.
- г) Головна бухгалтерія.

II. Житловий відділ

- а) Експлуатаційно-орендний.
- б) Технічний.
- в) Фінансово-розрахунковий (бухгалтерія).

III. Ветеринарно-санітарний відділ.

IV. Відділ освіти.

- а) Шкільний.
- б) Позашкільний в справах мистецтв.

V. Планово-економічне бюро.

VI. Бюро перекладачів.

VII. Персональний відділ.

VIII. Адміністративний відділ.

- а) Загальна канцелярія.
- б) Господарська частина.
- в) Комендатура.
- г) Бухгалтерія.

IX. Статистичний відділ.

- а) Інспектура.

X. Відділ праці.

- а) Охорона праці.
- б) Економіки.
- в) Лабораторія охорони праці.

XI. Відділ охорони здоров'я.

- а) Лікувальний.
- б) Фармацевтичний.
- в) Виробничий.
- г) Санепідемічний.
- д) Суспільної опіки.
- е) Бухгалтерія.
- ж) Канцелярія.
- з) Статистичне бюро.

XII. Правничий відділ.

XIII. Науково-технічна рада.

XIV. Відділ комунального господарства.

- а) Енергетика.
- б) Транспорт.
- в) Упорядкування та санітарної техніки.
- г) Будівельний.
- д) Зв'язку.

- е) Міського архітектора.

- ж) Планово-фінансовий.

XV. Індустріальний.

- а) Важкої промисловості.
- б) Легкої промисловості.
- в) Реконструкції заводів для використання місцевого палива.
- г) Планово-фінансовий.

XVI. Відділ ремісничої і кустарної промисловості.

- а) Постачання та збуту.
- б) Виробництва.

- в) Планово-фінансовий.

XVII. Відділ торгівлі.

- а) Громадського харчування.
- б) Торгівлі промисловим крамом.
- в) Планово-фінансовий.

XVIII. Відділ матеріалів та устаткування.

- а) Електроматеріалів та устаткування.
- б) Метало-технічних матеріалів.
- в) Хімічних та будівельних матеріалів.
- г) Планово-фінансовий.

XIX. Відділ сільського господарства.

- а) Державних маєтків та допоміжних сільських господарств.
- б) Індивідуального та громадського землекористування.

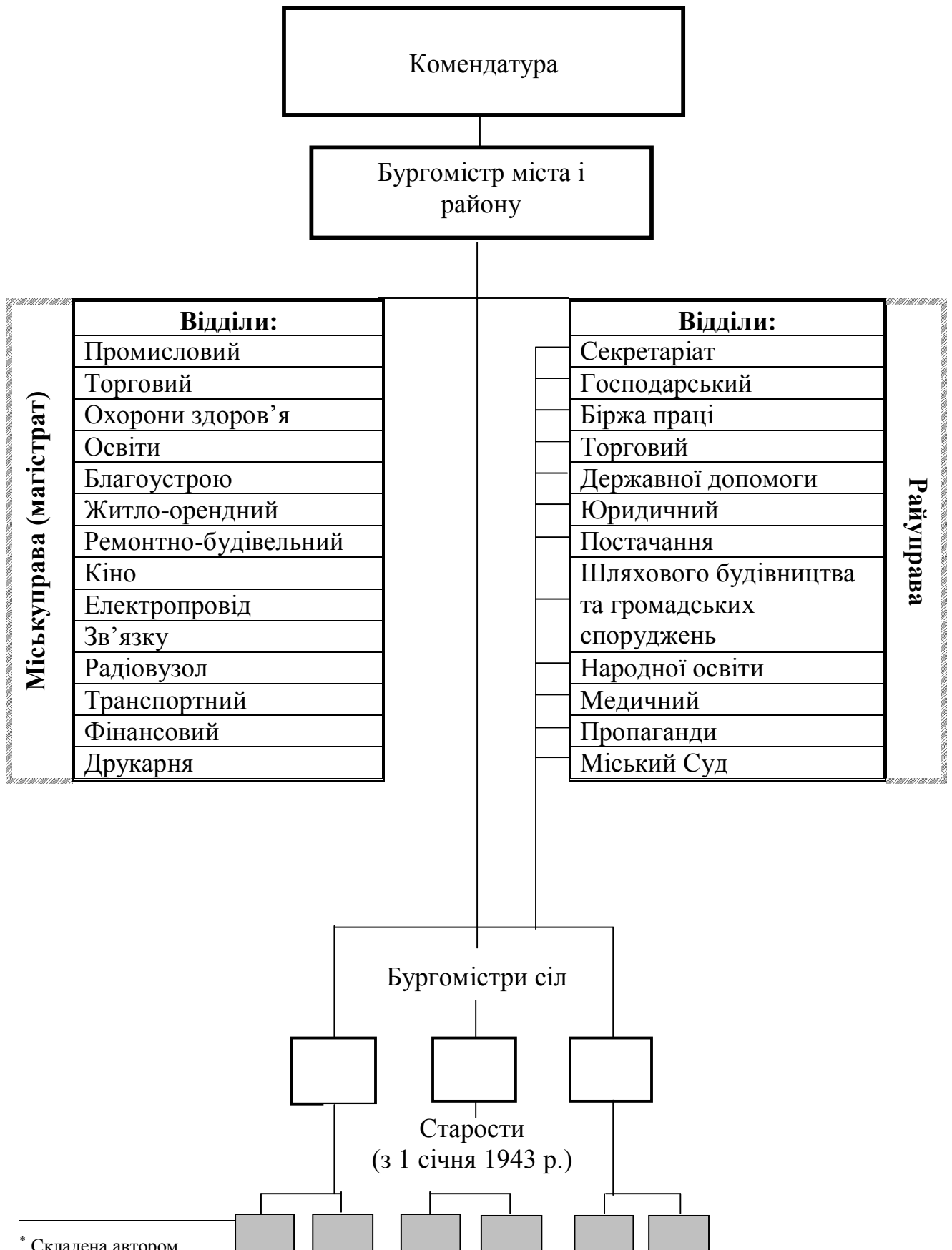
XX. Рада кооперативних товариств при міській управі.

XXI. Контрольна інспекція.

XXII. Бюро розподілу харчування.

¹ ДАХО. – Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 31 – 33.

Додаток Д
Схема місцевих органів управління*

* Складена автором.

Додаток Є

Опiкунство нiмецьких фiрм над українськими пiдприємствами¹

Нiмецькi опiкунськi фiрми	Українськi пiдприємства
“Дортмунд-Хьордерхюттенферейн АГ”	Металургiйний завод iм. Орджонiкiдзе в Єнакiєво, частина металургiйного заводу у Сталiно без вiддiлення сталевих конструкцiй.
“Гутехоффнунге-Хютте Оберхаузен АГ Верк Штеркrade”	Старий машинобудiвний завод у Краматорську.
“Фрiдрiх Крупп АГ Ф.А.Х.” (Рейнхаузен)	Металургiйнi заводи I i II “Азовсталь”, трубопрокатний завод iм. Куйбишева у Марiуполi.
“Фрiдрiх Крупп АГ” (Ессен)	Новий машинобудiвний завод у Краматорську.
“Хьош АГ”	Металургiйний завод у Макiївцi.
“Гутехоффнунге-Хютте АГ”	Металургiйний завод у Краматорську.
“Кльокнерверке АГ”	Металургiйний завод у Костянтинiвцi.
“Фрiдрiх Крупп i К ^о ”	Частина Ворошиловградського паротязобудiвного заводу iм. Жовтневої революцiї.
“АЕГ”	Харкiвський турбогенераторний завод iм. Кiрова, Електромеханiчний iм. Сталiна.

¹ Анатолия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны. – М.: Прогресс, 1971. – 528 с. – С. 408 – 409, 422; Ветров I.Г. Економiчна експансiя “третього рейху” та промисловiсть України в роки Другої свiтової вiйни: Дис... канд. iст. наук : 07.00.01/ Нацiональний педаг. ун-т iм. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 243 с. – С. 67 – 68.

Додаток Ж

Звідомлення об'єднання в Сумах про переробку на маслозаводах за 1942 р.¹

Продукція	Решта на початок звітного часу	Надходження		Перероблено та реалізовано						
		Від закупки	Від переробки	Відправлено до контори	Перероблено	Військовим установам	Громадським		Іншим	Разом
							Німець-ким	Українським		
1. Цільне молоко	-	39332836	-	-	38965791	249984	12797	83118	21146	39332836
2. Вершки	501	-	3725387	-	3703409	3700	601	15	90	3707815
3. Перегін та сколотина	-	-	19484726	-	10824684	804663	110196	6777253	7338316	19046494
4. Творог	5225	311662	1612050	311662	11774	227374	25794	933334	353614	1863552
5. Казеїн	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6. Масло	6686	850561	1693526	850561	250350	1339561	23427	8532	6928	2479359
7. Масло топлене	-	92907	180147	92907	24317	146699	84	66	632	264705
8. Сир	-	734	17906	734	122	9866	297	2828	3479	17326
9. Сироватка	-	-	2952315	-	-	-	-	-	2952315	2952315
10. Сир "Бакштейн"	-	7574	31643	7574	269	20806	179	1317	257	30402
11. Сир "Голландський"	-	-	2118	-	13	1060	-	37	10	1120
12. Творог жирний	-	60	421	60	-	-	-	182	163	405
13. Сир "Тильзит"	-	-	6345	-	-	3790	70	185	67	4112
14. Простокваша	-	-	155	-	-	-	-	-	155	155

¹ ДАСО.- Р-1855.- Оп.1.- Спр.29.- Арк.7.

Додаток 3

Дані про проведення землепорядних робіт по районах Харківської області на 1 грудня 1942 р. та створених хліборобських спілок на 15 червня 1943 р¹

Райони	Всього господарств	Ведуться землепорядні роботи на 1 грудня 1942 р.	Кількість дворів у них	%% впорядкованих господарств	Всього хліборобських спілок на 15 червня 1943 р.
1	2	3	4	5	6
1.Лозівський та Близнюківський	-	6	635	-	-
2.Красноградський	81	15	-	18,4	12
3.Кегичівський	43	4	-	9,3	7
4.Балакліївський	74	3	-	4	-
5.Барвінківський	61	3	-	4,9	-
6.Валківський	-	12	2618	-	9
7.Куп'янський	81	4	309	4,9	-
8.Старовірівський	32	6	-	18,7	4
9.Ново-Водолазький	-	10	-	-	-
10.Харківський	60	8	715	13,3	6
11.Сахновщанський	102	10	-	9,8	4
12.Зачепілівський	66	13	1978	19,7	13
13.Чугуївський	38	8	1108	21	-
14.Зміївський	48	6	-	12,5	-
15.Краснокутський	64	13	1445	20,3	13
16.Коломацький	48	9	1110	18,7	9
17.Ізюмський	-	9	-	-	-

Продовження додатку 3

1	2	3	4	5	6
18.Богодухівський	91	20	2550	21,9	19
19.Золочівський	-	-	-	-	6
20.Дергачівський	-	-	-	-	8
					Всього по області: 102

¹ ДАХО. – Р.2985. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 1 – 21 Відомості про хід землепорядних робіт по районах Харківської області на 1 грудня 1942 р.

Додаток К

Хліборобські спілки Богодухівського району Харківської області станом на 15 червня 1943 р.¹

Назва хл. спілки	Орної землі без садібної (га)	Сіножаті (га)	Середній розмір присадибних селянських засівів на 1 двор (га)		Населення		Дворів	У власному користуванні селян							Реманент					
			При колективізації	У червні 1943р.	Все	Працездатне		Коней	Корів	Волів	Всього вел. рог. худоби	Свиной	Овець і кіз	Курей	Плугів кінних	Сівалок кінних	Борін залізних	Збиральних машин	Молотарок	Зерночисних машин
1. хутір Комарі, с. В.Івани	247	7	0,33	0,5	172	102	52	28	29	-	56	18	31	140	10	3с	10	3с	-	1с
2. Гуківська хл. спілка, с. В.Івани	221	2	0,36	0,42	159	81	48	24	33	-	62	13	16	154	10	3с	8	3с	1	-
3. Зміївська хл. спілка, с. К.Івани	375	3	0,65	0,65	233	75	78	12	26	2	52	12	13	75	3с, 5	3с	24	3с	-	3с
4. Синильниківська хл. спілка, с. К.Івани	175	2	1	1	161	45	42	7	17	4	32	10	-	70	4	2с	18	-	1с	-
5. Шкарлатянська хл. спілка, с. К.Івани	166,5	2	0,5	1	147	49	33	12	23	-	44	15	6	85	4с, 4	2с	9с, 3	1с	-	-
6. Щеглівська хл. спілка, с. К.Івани	247	5	0,5	0,75	131	60	36	11	19	-	36	10	5	72	-	1с	14	-	-	4
7. Коротанська хл. спілка, с. В.Івани	406	20	0,6	0,75	249	104	71	34	54	-	100	4	12	?	22	4с	-	3с	1с	3с

Примітка: "с" – реманент у спільному користуванні селян

¹ ДАХО. – Р-3224. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 4 – 13

Додаток Л

Театри й музичні колективи у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр.

Назва та місце знаходження	Репертуар	Додаткова інформація	Джерела інформації
1	2	3	4
<u>Сумська область</u> Сумський міський театр	П'єса у 5 діях “Хмара” 4 грудня 1941р.; музична комедія у 3 діях “Майська ніч” 9 квітня 1943р.; Драма у 5 діях “Ой, не ходи Грицю” 18 квітня 1943р.	Знаходився у віданні пропагандистського підрозділу У4.	ЦДАВО.- КМФ-8.- Оп.2.- Спр.156.- Арк.6; Сумський вісник (Суми).- 1941.- 4 грудня; 1943.- 9 квітня, 18 квітня.
Сумський ляльковий театр	П'єса “Кіт у чоботях” 31 березня 1943р.		Сумський вісник (Суми).- 1943.- 31 березня.
Конотопська хорова капела	Хор, танцювальна група, оркестр (з українців)	Концерти перед військами, у шпиталях, для цивільного населення.	ЦДАВО.- КМФ-8.- Оп.2.- Спр.157.- Т.1.- Арк.205; Визволення (Конотоп).- 1942.- 9 серпня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Конотопський міський драматичний театр	П'єса М.Старицького "За двома зайцями" 11 червня 1942р.		Визволення (Конотоп).- 1942.- 21 червня.
Кролевець	Театральні постановки		ЦДАВО.- КМФ-8.- Оп.2.- Спр.157.- Т.1.- Арк.206.
Охтирка, духовий оркестр			ДАСО.- Р-1928.- Оп.3.- Спр.8.- Арк. 184.
Охтирський міський театр	"Запорізький клад", "Безталанна", "Майська ніч", "Нещасне кохання" лютий 1942р., Комедія Карпенка-Карого "Суєта" 26 квітня 1942р.		ДАСО.- Р-1928.- Оп.3.- Спр.5.- Арк.27; Голос Охтирщини (Охтирка).- 1942.- 26 квітня.
Глухівський Український музично-драматичний театр	П'єси "Наталка Полтавка", "Наймичка", "Сватання на Гончарівці", "Дай серцю волю", "Ой, не ходи Грицю"	Існує з червня 1942р.	Визволення (Конотоп).- 1942.- 23 серпня; Новий час (Шостка).- 1943.- 17 січня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Роменський музично-драматичний театр ім. М.Леонтовича	Опера “Наталка Полтавка” І.Котляревського, музика Лисенка; опера “Запорожець за Дунаєм”; п’єса П.Мирного “Лимарівна”; оперета Квітки-Основ’яненка, музика Стеценка “Свадання на Гончарівці” та інші.		Відродження (Ромни).- 1941.- 28 листопада, 5 грудня; ДАСО.- Р-2926.- Оп.1.- Спр.6.- Арк.34; Оп.1.- Спр.22.- Арк.15; Оп.1.- Спр.27.- Арк.17,19,20.
с.Чауси Шосткінського району, драматичний гурток		Відбулися кілька вистав Могілевської драматичної групи.	Новий час (Шостка).- 1942.- 20 грудня.
Шосткінський міський театр		Набір музикантів до струнного оркестру театру.	Новий час (Шостка).- 1942.- 24 грудня.
Чернігівська область Чернігів, концертний хоровий ансамбль під керівництвом О.К.Савенка		23 листопада 1941р. дав перший концерт для німецьких військ.	Українське полісся (Чернігів).- 1941.- 26 листопада.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Чернігівський театр ім. І.Котляревського	П'єси "Ой, не ходи Грицю", "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Сватання на Гончарівці", "Безталанна", "Наталка Полтавка", "Шельменко-денщик", "Кум-мірошник", "На перші гулі", "Наймичка" і т.д..	Наприкінці червня 1943р. виїхав на гастролі по містах області, зокрема у Козельці та Острі, й давав вистави та концерти для населення та німецьких військ.	Чернігівський кур'єр (Чернігів).- 1943.- 7, 14 лютого, 15 квітня, 30 червня; ДАЧО.- Р-2350.- Оп.1.- Спр.29.- Арк.1-3; Оп.1.- Спр.28.- Арк.1-13.
Чернігів, оркестр української поліції	Українські пісні та марші.		Чернігівський кур'єр (Чернігів).- 1943.- 25 квітня.
Чернігів, міський клуб "Січ"	Комедія Кропивницького "Поревізії", "Назар Стодоля", опера "Катерина" по Шевченку, водевілі по Чехову "Медвідь" та "Непорозуміння" і т.д.	При клубі діяло ряд мистецьких гуртків: театр, духовий оркестр, струнний оркестр, ляльковий театр, хор.	ДАЧО.- Р-2350.- Оп.1.- Спр.6.- Арк.1-33; Р-3001.- Оп.1.- Спр.45.- Арк.14.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Ніжинський український національний драматичний театр ім. М.Кропивницького.	П'єси "Пошились у дурні", "Запорожець за Дунаєм", "Наталка Полтавка", "Майська ніч", "Наймичка", "Безталанна", концерти, танцювальні вистави.	Розпочав роботу 26 жовтня 1941р. З охотою відвідують солдати вермахту і цивільне населення.	ЦДАВО.- КМФ-8.- Оп.2.- Спр.156.- Арк.51; Українське полісся (Чернігів).- 1942 р.- 20 квітня; Ніжинські вісті (Ніжин).- 1942.- 1 квітня.
Городня, драматичний колектив		Створений з ініціативи місцевого активу (пп. Кононенка, Шпиленя, Буйного). 19 грудня 1942р. дав перший концерт для угорський вояків.	Українське полісся (Чернігів).- 1942.- 9 січня.
Сновськ, українська хорова капела під керівництвом пана Улезка		22 листопада 1942р. дала концерт для населення міста.	Нові дні (Сновськ).- 1942.- 25 листопада.
Сновськ, гурток міського клубу	Комедія у 2 діях "Жінка хвора" (діти до 14 років не допускал.).		Нова Сновська газета (Сновськ).- 1942.- 22 серпня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Остерський міський театр ім.Т.Шевченка	При театрі діяла хорова капела під керівництвом В.П.Кожанівського		Вісті Остерщини (Остер).- 1943.- 5 березня
Прилуцький міський театр	П'єса Т.Шевченка "Назар Стодоля".		Вісті Прилуччини (Прилуки).- 1942.- 1 січня.
Новгород-Сіверський міський театр	П'єса "Лимарівна" 23 січня 1943р.		Голос освобождённой Северщины (Новгород-Сіверський).- 1943.- 24 січня.
с.Богданівка Прилуцького району, драматичний гурток	П'єса І.Тобілевича "Безталанна"		Український кур'єр (Прилуки).- 1943.- 17 липня.

1	2	3	4
<u>Харківська область</u> Харківський міський драматичний театр ім. Т.Шевченка	Оперети: Легара “Фраскіта”; Г.Артемівського “Запорожець за Дунаєм”; Рябова “Коломбіна”; Г.Квітки-Основ’яненка “Сватання на Гончарівці”; М.Старицького “Сорочинський ярмарок”; драма Шевченка “Назар Стодоля”; концерти (хор, балет тощо).	Для військових і цивільного населення.	Нова Україна (Харків).- 1942.- 12 березня, 16 квітня; Харківські короткі зведення (Харків).- 1943.- 10, 14, 19 квітня; Харків’янин (Харків).- 1943.- 18 травня.
Харківський український національний оперний театр (при ньому симфонічний оркестр)	Опери: “Вечорниці” П.Ніщинського, “Кармен” Бізе, “Паяци” І.Леонковалло; балет Чайковського “Лебедине озеро” на 4 дії тощо.		Нова Україна (Харків).- 1942.- 11, 30 січня, 14 лютого.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Харківський театр ляльок		На 10 лютого 1942р. в ньому нараховувалось 17 чол.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.3.- Спр.84.- Арк.1; Оп.2.- Спр.27.- Арк.1.
Харків, театр малих форм у 4-му районі		На 27 липня 1942р. налічував 16 чол.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.2.- Спр.27.- Арк.4.
Харків, український районний театр при 16-му бургомістраті	П'єси: "Українська ніч", "Запорожець за Дунаєм", "Сватання на Гончарівці", "Наталка Полтавка", "Циганка Аза", "Ой, не ходи Грицю".	Склад театру – 20 чол. Виїздив на гастролі по району та селах.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.3.- Спр.75.- Арк.71.
Харківський український національний хор під керівництвом проф. Ступницького	Українські народні пісні, твори Лисенка, Леонтовича, Костенка, Мусоргського, Вагнера, Штрауса, Гуно, Россіні.	В грудні 1941р. чисельність хору через скорочення фінансування була зменшена з 48 до 30 чол., а у вересні 1942р. складала лише 23 чол.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.3.- Спр.84.- Арк.1, 21; Оп.2.- Спр.27.- Арк.7; Харків'янин (Харків).- 1943.- 27 травня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Харківський духовий оркестр		Проіснував два місяці і в середині січня 1942р. був ліквідований.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.3.- Спр.75.- Арк.12.
Харківський український оркестр народних інструментів (Бандуристи)		На 10 лютого 1942р. оркестр нараховував 8 чоловік.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.3.- Спр.84.- Арк.1; Оп.2.- Спр.27.- Арк.2.
Харків, ансамбль циган під керівництвом Н.Н.Солдатенка		Складався з 23 чол.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.3.- Спр.84.- Арк.18.
Харків, музична студія при “Просвіті” під керівництвом В.Антонової		Почала працювати 3 вересня 1942р. Всього 5 груп – 42 чол.	ДАХО.- Р-2982.- Оп.2.- Спр.29.- Арк.1.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Валки, театр		Благодійні вистави для товариства “Допомога”	Нова Україна (Харків).- 1942.- 16 квітня.
Красноград, український театр			ЦДАВО.- КМФ-8.- Оп.2.- Спр.157.- Т.3.- Арк.40.
Мерефа, міський театр при Будинку Національної Культури	П'єса “Пошилися в дурні” 8 травня 1943р.	Кількість акторів на 3-й квартал 1943р. 20 чол.	ДАХО.- Р-3326.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.6, 52.
Мерефа, хорова капела при Будинку Національної Культури		Кількість артистів на 3-й квартал 1943р. 40 чол.	ДАХО.- Р-3326.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.52.
Мерефа, струнний оркестр при Будинку Національної Культури		Кількість музикантів на 3-й квартал 1943р. 18 чол.	ДАХО.- Р-3326.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.52.
Мерефа, духовий оркестр при Будинку Національної Культури		Кількість музикантів на 3-й квартал 1943р. 18 чол.	ДАХО.- Р-3326.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.52.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Богодухів, театр			ДАХО.- Р-3224.- Оп.1.- Спр.11.- Арк.8-9.
<u>Луганська (Вороши- ловградська) область</u> Ворошиловградський український музично- драматичний театр ім.Т.Шевченка	П'єси "Наталка Полтавка", "Циганка Аза", "Безталанна".	Директор Дубінін, режисер Бондаренко.	Нове життя (Ворошиловград).- 1942.- 21 серпня.
Ворошиловград, театр "Кабаре"	Народні танці, українські, італійські, німецькі пісні, класичні твори, арії з опер, гімнастика, телепатія й гіпноз.	Відкрився 26 серпня в приміщенні кінотеатру ім.Сталіна.	Нове життя (Ворошиловград).- 1942.- 26 серпня; ДАЛО.- Р-2011.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.2, 8.
Ворошиловград, україн- ська хорова капела під керівництвом М.П.Коваленка		Налічувала 30 чол.	Нове життя (Ворошиловград).- 1942.- 25 жовтня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Лозово-Павлівський театр		Акторів 7 чол.	ДАЛО.- Р-1546.- Оп.1.- Спр.2.- Арк.17.
Красний Луч, драматичний театр	П'єса "Безталанна", балетна та музична групи.	Режисер А.А.Іваненко	Нове життя (Ворошиловград).- 1942.- 16 вересня.
с.Успенка, театр	П'єса І.Тобілевича "Безталанна".		Нове життя (Ворошиловград).- 1942.- 7 жовтня.
Кадіївка, джаз-оркестр під керівництвом М.П.Барановського		Існував з 3 серпня 1942р.	Нове життя (Ворошиловград).- 1942.- 25 жовтня.
Первомайський театр			Нове життя (Первомайськ).- 1943.- 19 січня.
с.Чугуєве, драматичний гурток			Нове життя (Первомайськ).- 1943.- 19 січня.
Алмазне		Згадано 13 артистів.	ДАЛО.- Р-1489.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.160-162.
Попаснянський театр			ДАЛО.- Р-1307.- Оп.2.- Спр.41.- Арк.20.

1	2	3	4
<u>Донецька (Сталінська)</u> <u>область</u> Юзівський український музично-драматичний театр	Опера “Катерина” по мотивах поеми Шевченка, музика Аркаса; муз. комедія “Сорочинський ярмарок” по мотивах повісті Гоголя.	Директор театру Левченко.	Донецкий вестник (Юзівка).- 1942.- 8 січня; ДАДО.- Р-1580.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.35.
Юзівка, сектор естради при міському театрі (театр естради та мініатюр)	Інтимні пісеньки, аккордіон, балет, акробатичний етюд.	Під керівництвом Пишкіної (ансамбль, концертно-естрадна бригада).	Донецкий вестник (Юзівка).- 1941.- 27 листопада, 1942р.- 1 лютого.
Юзівський міський ляльковий театр	Комедія Кропивницького “Пошились у дурні”, казка “Лампа Аладіна”.	Керівник і режисер Є.Т. Чупилко. У грудні 1941р. працювало 17 чол.	Донецкий вестник (Юзівка).- 1941.- 27 листопада; ДАДО.- Р-1580.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.35.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Юзівка, театр “Вар’єте”			Гарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Добасі (1941-1943рр.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький державний ун-т.- Донецьк, 1999.- 220с.- С.163
Бахмутський міський український драматичний театр	П’єси: “Наталка Полтавка”, “Циганка Аза”, “Запорожець за Дунаєм”.		Бахмутський вестник (Бахмут).- 1942.- 14 лютого; Відбудова (Костянтинівка).- 1942.- 12 листопада.
Бахмут, міська хорова капела			Бахмутський вестник (Бахмут).- 1942.- 14 лютого.
Бахмут, міський джаз-оркестр			Бахмутський вестник (Бахмут).- 1942.- 14 лютого.
Костянтинівський міський театр при Палаці Культури	Новорічний концерт 31 грудня 1941р., “Сватання на Гончарівці”, балет.	На кінець січня 1942р. – 20 чол.	Костянтинівські вісті (Костянтинівка).- 1941.- 25 грудня, 1942.- 26 січня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Костянтинівка, хоровий, духовий і симфонічний ансамблі			Костянтинівські вісті (Костянтинівка).- 1942.- 1 січня.
Дружківка, драматичний колектив	П'єса “Пані штукарка”.	Гастролю у Костянтинівці.	Відбудова (Костянтинівка).- 1942.- 3 листопада.
Часів Яр, драматичний гурток	П'єси: “Наталка Полтавка”, “Сватання на Гончарівці”, “Запорожець за Дунаєм”; водевілі: “Жартівниця”, “Ох, та не люби двох”, “Я помер”, опера Кухаренка “Чорноморці”.	Керівник - заступник голови міськуправи Ситенко. Склад – 18 чол.	Відбудова (Костянтинівка).- 1942.- 8 грудня.
Маріупольський міський театр ім. Т.Шевченка	Американська комедія “Синок”, опера Г.Артемівського “Запорожець за Дунаєм”, “Пошились у дурні”, “Сватання на Гончарівці”.		Маріупільська газета (Маріуполь).- 1941.- 20 листопада, 1942.- 16 червня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Маріупольський ляльковий театр	“Лисичка-сестричка”, “Свинопас”.		Маріупільська газета (Маріуполь).- 1942.- 2 липня.
Маріуполь, міський оркестр			ЦДАВО.- КМФ-8.- Оп.2.- Спр.157.- Т.2.- Арк.104.
Сніжнянський театр художньої самодіяльності	Концерти.	На 22 березня 1942р. дав 10 концертів для німецьких військ.	Снежнянский вестник (Сніжне).- 1942.- 22 березня.
Волновахський район, села Карлівка, Хрестівці, Ново-Апостолівці, Стрішенці – театри при тов-вах “Просвіта”			Снежнянский вестник (Сніжне).- 1942.- 22 жовтня.
Слов’янськ, капела бандуристів під керівництвом І.П.Богданова		Протягом 4-х місяців дала по селах 30 концертів.	Донецька газета (Слов’янськ).- 1943.- 10 січня.
Слов’янський міський театр	Балет, гумор, співи.		Донецька газета (Слов’янськ).- 1943.- 22 квітня.

Продовження додатку Л

1	2	3	4
Краматорськ, симфонічний оркестр при “Просвіті”			Краматорська газета (Краматорськ).- 1942.- 12 листопада.
Ново-Горлівський любительський театр	П’еса “Дай серцю волю, заведе в неволю”.	Керівник театру Мельникова.	Голос Донбаса (Горлівка).- 1943.- 1 травня.
Чистяковський міський драматичний театр	П’еса “Шельменко-денщик”.		Новая жизнь (Чистякове).- 1942.- 18 листопада.
Рутченківський український драматичний театр	П’еси: “Глитай, або павук”, “Пошились в дурні”, “Безталанна”.	Організований любителями в лютому 1942р.	Донецкий вестник (Юзівка).- 1942.- 3 вересня.
Харцизький міський самодіяльний драматичний театр			Гарнавський І.С. Німецько- фашистський окупаційний режим в Добасі (1941-1943рр.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький державний ун-т.- Донецьк, 1999.- 220с.- С.163

Продовження додатку Л

1	2	3	4
с.Старо-Керменчек, театр “Заречье”		Артистів Берюшових оштрафували на 1000 крб. за самовільний виступ з незатвердженою програмою.	ДАДО.- Р-1745.- Оп.1. – Спр.1.- Арк.40.

Додаток М

Православні храми Луганської області в період окупації*

№ п/п	Райони, населені пункти	Храм	Час відкриття	Додаткові відомості
1	2	3	4	5
1.	Лисичанськ	Молитовний будинок	Період окупації	Відкрили монахині бувшого Раздобарівського монастиря Прасков'я (Дибіна) і Надія (Ковальова) в їх будинку на березі Донця. Службу вів священник Істинно-Православної церкви ієромонах о. Кирил (Черненко).
2.	<u>Луганськ</u>	Вознесенський молитовний будинок в Малій Вергунці	Прихід відновлено у жовтні 1942р.	Служили о. Єфремій Каган, о.Григорій Стрижко
3.	<u>Луганськ</u>	Георгіївська церква у Великій Вергунці	29 листопада 1942р.	В недільні дні в період окупації богослужіння відвідувало 150-200 чол.

* Примітка. таблиця складена за матеріалами Форостюк О. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988гг.).- Луганск: Редакционно-издательский отдел ЛИВД, 1999.- 120с.

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
4.	<u>Луганськ</u>	Казанська церква	Серпень 1942р.	З жовтня 1942р. в орендному приміщені молитовного будинку по вул. Садовій встановлено іконостас виготовлений ворошиловградськими художниками Д.І.Громом та Т.К.Афоніною за ескізами худ. Л.В.Чехова. Настоятелем став о. Леонтій Яржемський, духовник Ворошиловградського благочинія
5.	<u>Луганськ</u>	Соборно-Миколаївська церква	Період окупації липень 1942	Голова міськуправи доручив бувшому секретарю церковної общини Воскресенського храму м. Луганська О.Колчевському відкрити в центрі міста собор. Його відкрили в будинку бувшої синагоги. Іконостас виготовили художники Ворошиловградської художньо-декоративної майстерні Д.І.Гром та Т.К.Афоніна за ескізами Л.В.Чехова. Настоятелями були о.Ісидор Дереза та о. Костянтин Анпілогов.

1	2	3	4	5
6.	<u>Луганськ</u>	Петропавлівський кафедральний собор	Серпень 1942р.	Настоятель о.Іосіф Сухонін-Сухомлінов. Активну роль у відродженні храму відіграли монахині на чолі з Ніною (Портна).
7.	<u>Луганськ</u>	Молитовний будинок в ім'я Усекновенія Глави Іоана	Період окупації 1942р.	В торговому приміщенні. Богослужіння відвідувало у недільні дні до 500 чол., у святкові – до 2000.
8.	<u>Алчевськ</u>	Миколаївська церква	Період окупації	
9.	<u>Антрацитівський район</u> Антрацит	Покровська церква	Період Великої Вітч. Війни (?)*	
10.	Боково-Платово	Миколаївська церква	1942р.	
11.	Іванівка	Троїцька церква	1942р.	
12.	Камінне	Георгіївська церква	Період Великої Вітч. Війни (?)	
13.	Катрушене	Михайлівська церква	1942р.	

* Знак питання: можливо храм відкрився після окупації.

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
14.	Красний Кут	Миколаївська церква	1942р.	
15.	Ребрикове	Троїцька церква	1942р.	
16.	Фашівка	Троїцька церква	1942р.	
17.	<u>Біловодський район</u> Біловодськ	Троїцький собор	Серпень 1942р.	Німецька комендатура не повернула храм. Там знаходилось зерносховище. Молитовний будинок відкрив о.Георгій в приватній оселі. В його відсутності службу церковнослов'янською мовою вів італійський католицький священник Петрій, який був росіянином за походженням.
18.	Городище	Покровська церква	1942р.	
19.	Литвинівка	Церква Різдва Богородиці	1942р.	Молитовний будинок в приміщенні бувшої приходської школи
20.	Литвинівка	Успенська церква	Період окупації	

1	2	3	4	5
21.	<u>Білокуракінський район</u> Білокуракіно	Тихонівська церква	Період окупації	
22.	Олексіївка	Олексіївська церква	1942р.	
23.	Лозно-Олександрівка	Олександро-Свірська церква	Період окупації	В період окупації у Лозно-Олександрівському районі церкви були відкриті у трьох населених пунктах.
24.	Нещеретове	Троїцька церква	1942р.	
25.	Брянка	Ганнівська церква	Період окупації	
26.	Кіровськ	Миколаївська церква	1942р.	
27.	<u>Краснодонський район</u> Краснодон	Кирило-Мефодіївська церква	1942р.	
28.	Давидово-Нікольське	Троїцька церква	1942р.	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
29.	Красне	Введенська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
30.	Порхоменко	Михайлівська церква	Період окупації	
31.	Красний Луч	Церква Різдва Богородиці	1942р.	
32.	Міусинськ	Вознесенська церква в Новопавлівці	1942р.	Богослужіння у приватному будинку.
33.	Новосвітловка	Покровська церква	Період окупації	
34.	Петровське	Преображенська церква	Період окупації	
35.	Хрустальне	Успенська церква	1942р.	
36.	Штерівка	Іоано-Богословська церква	1942р.	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
37.	<u>Кременський район</u> Кременне	Троїцька церква	Серпень 1942р.	Настоятель священик “катакомбної” церкви ієромонах о.Кирил (Черненко). На початку 1943р. німці забрали церковне приміщення під госпіталь.
38.	Голубівка	Казанська церква	1942р.	
39.	Макіївка	Петропавлівська церква	Період окупації	
40.	Михайлівка	Феодосіївська церква	1942р.	
41.	Нова-Астрахань	Покровська церква	Період окупації	
42.	Лисичанськ	Митрофанівська церква	Період окупації	
43.	Лисичанськ	Миколаївська церква у Верхньому	Період окупації	
44.	<u>Лутугінський район</u> Георгіївка	Церква Різдва Богородиці	1942р.	В приміщенні сторожки

1	2	3	4	5
45.	Кам'янка	Олександро-Свірська церква	1942р.	
46.	Оріхівка	Покровська церква	Період окупації	
47.	Первозванівка	Церква в ім'я Св. Апостола Андрія Первозваного	1942р.	
48.	Успенка	Успенська церква	1942р.	Молитовний будинок у сторожці.
49.	<u>Марківський район</u> Курячівка	Вознесенська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
50.	<u>Меловський район</u> Мелове	Благовіщенська церква	Період окупації	
51.	Півневка	Троїцька церква	Період окупації	
52.	<u>Новоайдарський район</u> Новоайдар	Михайлівська церква	1942р.	У приватному будинку.
53.	Новоайдар	Миколаївська церква	Період окупації	Богослужіння у приватних будинках нерегулярно.

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
54.	Бахмутівка	Троїцька церква	1942р.	
55.	Гречишкіне	Успенська церква	1942р.	У приміщені церковно-приходської школи.
56.	Денежнекове	Петропавлівська церква	1942р.	
57.	Райгородка	Миколаївська церква	1942р.	
58.	Смоляннове	Церква Різдва Богородиці	Період Великої Віт. війни (?)	
59.	Штормове	Церква Різдва Богородиці	Період окупації	
60.	<u>Новопсковський район</u> Білолуцьк	Троїцька церква	Період окупації	
61.	Заайдарівка	Іоано-Богословська церква	1942р.	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
62.	Закотне	Преображенська церква	Період Великої Віт. війни (?)	Молитовний будинок у приміщені приходської школи.
63.	Новоросош	Троїцька церква	1942р.	
64.	Осинове	Михайлівська церква	1942р.	
65.	Осинове	Успенська церква	Період окупації	
66.	Первомайськ	Троїцький молитовний будинок	1942р.	
67.	Нижнє	Петропавлівська церква	1942р.	
68.	Горськ	Успенська церква	Період окупації	
69.	Золоте	Миколаївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
70.	Ломоватка	Покровська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
71.	Малоіванівка	Успенська церква	1942р.	
72.	Михайлівка	Михайлівська церква	Період окупації	

1	2	3	4	5
73.	Селезнівка	Олександро-Невська церква	1942р.	
74.	Чернухіне	Церква Різдва Богородиці	Період Великої Віт. війни (?)	
75.	<u>Попаснянський район</u> Попасне	Миколаївська церква	2 лютого 1942р.	Богослужіння відновилися при радянській владі.
76.	Боровське	Миколаївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
77.	Калинове	Іоано-Предтеченська церква	Період окупації	
78.	Камишеваха	Георгіївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
79.	Миколаївка	Миколаївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
80.	Приволля	Без назви	Період Великої Віт. війни (?)	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
81.	Ровеньки	Миколаївська церква	14 серпня 1942р.	Молитовний будинок в приміщені аероклубу.
82.	Нагольно-Тарасівка	Успенська церква	1942р.	
83.	<u>Савтівський район</u> Сватове	Андріївська церква	1942р.	
84.	Сватове	Успенська церква	Період окупації	
85.	Кармазинівка	Миколаївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
86.	Коломийчиха	Покровська церква	Покровська церква	
87.	Куземівка	Митрофанівська церква	1942р.	
88.	Меловатка	Іоано-Предтеченська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
89.	Первомайське	Олександрівська-Невська церква	Період окупації	
90.	Райгородка	Кирило-Мефодіївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
91.	Свистунівка	Георгіївська церква	1942р.	
92.	<u>Свердловський</u> район Свердловськ	Петропавлівська церква	1942р.	
93.	Свердловськ	Миколаївська церква у Должанці	Період Великої Віт. війни (?)	Приміщення магазину
94.	Астахове	Покровська церква	Період окупації	
95.	Бірюкове	Митрофанівська церква	1942р.	
96.	Благівка	Вознесенська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
97.	Дар'ївка	Покровська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
98.	Карпово- Кренинське	Михайлівська церква	1942р.	
99.	Медвежанка	Покровська церква	1942р.	

1	2	3	4	5
100.	Павлівка	Пантелеймонівська церква	Період окупації	
101.	<u>Слов'яносербський район</u> Зимогір'я	Троїцька церква	Період Великої Віт. війни (?)	
102.	Триізбенка	Покровська церква	1942р.	Спочатку, можливо служив ієромонах ІПЦ. У вересні 1942р. благочинний Ворошиловградського округу призначив о. Іоана Ткачова.
103.	Хороше	Вознесенська церква	1942р.	
104.	<u>Станично-Луганський район</u> Станично-Луганське	Миколаївська церква	1942р.	Відкрито молитовний будинок.
105.	Велико-Чернігівка	Троїцька церква	Період Великої Віт. війни (?)	
106.	Верхній Мінченок	Успенська церква	Період окупації	
107.	Герасимівка	Миколаївська церква	1942р.	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
108.	Герасимівка	Троїцька церква	1942р.	
109.	Камишне	Вознесенська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
110.	Красний Деркул	Церква Різдва Богородиці	Період окупації	
111.	Нижня Ольхова	Покровська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
112.	Петрівка	Петропавлівська церква	Грудень 1942р.	
113.	Плотина	Андріївська церква	1942р.	Бувша церковна сторожка.
114.	Старий Айдар	Михайлівська церква	Період окупації	
115.	Тепле	Церква Різдва Богородиці у Верхньотеплому	Період окупації	Відкрито молитовний будинок.

1	2	3	4	5
116.	Тепле	Іоано-Богословська церква у Нижньотеплому	Період Великої Віт. війни (?)	
117.	Чугинка	Петропавлівська церква	1942р.	
118.	<u>Старобельський район</u> Старобельськ	Миколаївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
119.	Байдовка	Хрестовоздвижинська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
120.	Курячівка	Вознесенська церква	Період окупації	
121.	Лиман	Успенська церква	1942р.	
122.	Проїжже	Покровська церква	Період Великої Віт. війни (?)	
123.	Стаханов (Кадіївка)	Георгіївська церква	Період окупації	
124.	Чутіне	Миколаївська церква	Період Великої Віт. війни (?)	

Продовження додатку М

1	2	3	4	5
125.	Алмазне	Казанський молитовний будинок	Період окупації	
126.	<u>Троїцький район</u> Троїцьке	Троїцька церква	1942р.	Утворене Уразівське і Троїцьке благочиніє Валуйської єпархії УАПЦ. Богослужіння не проводились через відсутність священика.
127.	Деминоолександрівка	Покровська церква	Період окупації	Відкрито молитовний будинок.
128.	Распасіївка	Успенська церква	1942р.	Відкрито молитовний будинок. У грудні 1942р. прибув священик УАПЦ о.Олексій Кириченко.

Примітка. У 1942-1943 рр. у Ворошиловградській області відродилося 204 приходи. Більша їх частина увійшла до Донецької єпархії, яка знаходилась під окормленням єпископа Київського Пантелеймона (Рудики). Троїцький район ввійшов до складу Валуйської єпархії УАПЦ. Деякі приходи були у підпорядкуванні єпископа Таганрозького Іосифа (Чернова).

Додаток Н

Фахові навчальні заклади у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр.

Заклад, назва	Місце знаходження, час існування або згадки у документах	Тип закладу*	Професії, умови прийому
1	2	3	4
Харківська Національна Консерваторія ім. М.В. Лисенка	Харків, кін.1941-1943рр.	Вищий	Молодший і старший відділи
Національний Художній інститут	Харків, весна 1942-1943рр.	Вищий	Художник-фахівець станкового, монументального і релігійного живопису; архітектор-художник зі спеціалізацією у галузі цивільного й церковного будівництва, планування й озеленення населених місць
Політехнічний Інститут	Харків, 29 листопада 1941- травень 1942рр.	Вищий	Не працював (?)
Педагогічний Інститут	Чернігів, березень 1941р.	Вищий	Не працював (?)

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Сільськогосподарський Інститут Лівобережної України	1 листопада 1942- 1943рр.	Вищий	Факультети: рільничий, зоотехнічний, механізації сільського господарства, лісовий, землевпорядний.
Курси агрономів	Краматорськ, кін.1942- 1943рр.	Вищий	Приймалися студенти сільськогосподарських інститутів та технікумів для завершення навчання.
Медичні курси	Донецьк, 1 листопада 1942-1943рр.	Вищий	Приймалися студенти 4 і 5 курсів бувшого Сталінського медінституту для завершення навчання.
Музична школа №1 при Консерваторії	Харків, кін. 1941-1943рр.	Середня музична	?
Музична школа №2	Харків, кін. 1941-1943рр.	Середня музична	?
Музична школа №3	Харків, кін. 1941-1943рр.	Середня музична	?
Музична школа №4	Харків, кін. 1941-1943рр.	Середня музична	?

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Музична школа №5	Харків, кін. 1941-1943рр.	Середня музична	?
Студія співів М.С.Новікова і С.В.Леонідова (приватна)	Харків, січень 1942р.	?	Сольні, ансамблеві, хорові співи
Художньо-Ремісничка школа	Харків, др. пол. 1942р.	?	?
Школа агрономів	Харків, травень 1943р.	Вищого типу	Агрономічний, механізації сільського господарства факультети. Приймалися з закінченою середньою освітою (10 класів) або три курси технікуму; 8-9 класів – на підготовчі курси
Педагогічна школа	Харків, липень 1943р.	Вищого типу	Відділи: шкільний, дошкільний. Освіта 7 класів; 7—10 класів – без іспитів.
Технічна школа	Харків, липень 1943р.	Вищого типу	Відділи: хімічний, будівельний, механічний. Освіта 7 класів; 7—10 класів – без іспитів.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Зуболікарська	Харків, липень 1943р.	Вищого типу	Освіта 7 класів; 7—10 класів – без іспитів.
Фельдшерсько-акушерська	Харків, липень 1943р.	Вищого типу	Освіта 7 класів; 7—10 класів – без іспитів.
Фармацевтична	Харків, липень 1943р.	Вищого типу	Освіта 7 класів; 7—10 класів – без іспитів.
Конградський сільськогосподарський технікум	Костянтиноград Харківська обл., др. пол. 1942р.	Вищого типу	?
Старо-Мірчанський технікум	Богодухів Харківської обл., др. пол. 1942р.	Вищого типу	?
Липковатівський технікум	Валки Харківської обл., др.пол. 1942р.	Вищого типу	?
Одноробівський технікум	Одноробівка Харківської обл., др. пол. 1942р.	Вищого типу	?
Музична школа	Чернігів, грудень 1941-1942рр.	Середня музична	Класи музичних інструментів, балетна група

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Музична школа	Ніжин, вересень 1942р.	Середня музична	Класи : рояль, скрипка, віолончель, бандура, співи, балет, духові інструменти. Строк навчання 4 роки.
Медична школа	Чернігів, поч. 1942р.	Вищого типу	Відділи: фельдшерський, акушерсько-фельдшерський, фармацевтичний, зуболікарський
Курси німецької мови	Чернігів, липень 1942р.	?	?
Курси крою та шиття	Чернігів, вересень 1942р.	Нижчого типу	Відділи: крою й шиття, в'язання, українського художнього вишивання. Жінки від 13 до 50 років.
Реміснична школа	Чернігів, кін. 1942-1943рр.	Нижчого типу	Відділи: слюсарний, електричний, деревообробний, токарний, металообробки, столярний, шевський, загальнотехнічний. Освіта 4 класи.
Технічна школа	Ніжин, 1942-1943р	Вищого типу	Відділи: механічний, агрономічний. Освіта 7 класів. Підготовчий відділ для тих у кого менше.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Фельдшерсько-акушерська школа	Ніжин, 1942-1943р	Вищого типу	Відділи: зуболікарський (з освітою 9 класів), фармацевтичний, фельдшерсько-акушерський (з освітою 7 класів).
Садівнича школа (сільськогосподарська)	Ніжин, 1942-1943р	Змішана	Освіта 4 класи, а також 7-10 класів.
Школа будівельних майстрів	Ніжин, 1942-1943р	?	?
Ремісничка школа	Сновськ Чегнігівської обл., жовтень 1942р.	Нижчого типу	Готувала слюсарів, токарів, столярів, електриків, бондарів, пічників, ковалів. Термін навчання 2 роки.
Дитяча музична студія	Сновськ Чегнігівської обл., грудень 1942р.	?	Класи: скрипка, піаніно, народні інструменти. Для дітей 8-14 років.
Ремісничка школа	Остер Чернігівської обл., грудень 1942р.	Нижчого типу	Відділи: обробка металів, обробка дерева.
Сільськогосподарська школа	Мала-Дівиця Чернігівської обл., січень 1943р.	Вищого типу	Готувала агрономів. Термін навчання 2 роки. Освіта 7 класів.
Мало-Дівицька ремісничка школа	Мала-Дівиця Чернігівської обл., липень 1943р.	Змішана	Готувала столярів, слюсарів, стельмахів, ковалів. Освіта 4, 6 класів.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Сокиринська агроветшкола	Сокиринці Чернігівська обл., липень 1943р.	Вищого типу	Відділи: агрономічний, ветеринарний. Освіта 7-8 класів.
Столярсько-різбарська школа	Прилуки Чернігівська обл., січень 1943р.	Нижчого типу	Освіта 4 класи.
Фельдшерсько-акушерська школа Міжрайспілки Споживчих товариств	Прилуки Чернігівська обл., липень 1943р.	Вищого типу	Фармацевтичний відділ. Освіта не нижче 7 класів.
Курси підвищення кваліфікації вчителів	Новгород-Сіверський Чернігівська обл., червень 1943р.	-	Термін навчання 1,5 місяці.
Лісова школа	Новгород-Сіверський Чернігівська обл., серпень 1943р.	Вищого типу	Освіта 7 класів.
Сільськогосподарська школа машинознавства при МТС	Прилуки Чернігівська обл., липень 1943р.	Вищого типу	Освіта не нижче 7 класів.
Агрономічна (сільськогосподарська) школа	Суми, 12 лютого 1942р.	Вищого типу	Хлопці віком 16-20 років.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Ремісничка школа	Суми, жовтень 1942р.	Нижчого типу	Відділи: слюсарний, токарний, столярний, ковальський, лозоплетіння, взуттєвий. Хлопці 14-17 років. Термін навчання 2 роки.
Медична школа	Суми, жовтень 1942р.	Вищого типу	Освіта не нижче 7 класів або 5 класів гімназії. Термін навчання 3,5 роки.
Архітектурно-художня школа Фонталена (приватна)	Суми, сер. 1943р.	?	?
Школа художньої різьби по дереву	Суми, сер. 1943р.	?	?
Школа художньої вишивки	Суми, сер. 1943р.	?	?
Школа німецької мови	Суми, сер. 1943р.	?	?
Музична школа	Лебедин Сумської обл., лютий 1942р.	Середня музична	
Ремісничка школа	Путівль Сумської обл., осінь 1942р.	Змішаний	Відділи: слюсарний, столярний (4 роки навчання), рукоділля та шиття (2 роки навчання). Освіта не нижче 4 класів.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Сільськогосподарська школа	Путивль Сумської обл., осінь 1942р.	Вищого типу	Відділи: садово-городній, рільничий (2 роки навчання), лісничий (3 роки). Освіта не нижче 7 класів.
Технічна школа	Путивль Сумської обл., осінь 1942р.	Вищого типу	Час навчання 4 роки. Освіта не нижче 4 класів.
Школа садівництва й городництва	Охтирка Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Час навчання 4 роки. Освіта не нижче 4 класів.
Педагогічна школа	Охтирка Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Час навчання 4 роки. Освіта не нижче 4 класів.
Школа кроїння, шитва, кулінарії	Охтирка Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Час навчання 4 роки. Освіта не нижче 4 класів.
Курси німецької мови	Охтирка Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Секції: елементарне навчання, підвищення рівня знань викладачів німецької мови, підготовка перекладачів, підготовка викладачів німецької мови для початкової школи.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Залізнична школа	Кириківка Охтирського району Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Освіта не менше 4 класів. Навчання 4 роки.
Школа лісництва, землемірства і меліорації	Олешня Охтирського району Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Освіта не менше 4 класів. Навчання 4 роки.
Школа скотарства і птахівництва	Хухра Охтирського району Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Освіта не менше 4 класів. Навчання 4 роки.
Школа хліборобства	Чупахівка Охтирського району Сумської обл., жовтень 1942р.	Вищого типу	Освіта не менше 4 класів. Навчання 4 роки.
Ремісничка школа	Ромни Сумської обл., грудень 1942р.	?	Відділи: слюсарний, токарний по металу і дереву, ковальський, ливарницький, теслярський, стельмацький, бондарський. Освіта 4 класи.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Агрономічна школа	Ромни Сумської обл., грудень 1942р.	?	Відділи: садівництва, городництва, бджільництва, шовківництва, польоводства, тваринництва, насінництва, рибоводство. Освіта 4 класи.
Школа вогнетривких будівельних матеріалів	Ромни Сумської обл., грудень 1942р.	?	Відділи: сільське вогнетривке будівництво, цегельнодахівне виробництво, гончарне виробництво. Освіта 4 класи.
Медично-ветеринарна школа	Ромни Сумської обл., грудень 1942р.	?	Готувала: фельдшери-медики, фельдшери-ветеринари, акушерки, медичні сестри, фармацевти, масажисти, лаборанти харчової промисловості, зубні техніки, дантисти. Освіта 4 класи.
Духовна школа	Ромни Сумської обл., грудень 1942р.	?	Готувала служників православної церкви. Освіта 4 класи.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Школа домашнього господарства	Ромни Сумської обл., грудень 1942р.	?	Відділи: шиття та крою, кулінарії, санітарії й гігієни, догляду за домашніми тваринами, городництва, садівництва й квітництва. Освіта 4 класи.
Школа мистецтв	Ромни Сумської обл., сер. 1943р.	?	Клас бандури й співів.
Неповна середня реміснича школа	Глухів Сумської обл. червень 1942р.	Нижчого типу	Відділи: агрономічний, слюсарно- механічний, курси шиття. Освіта 4 класи.
Середня сільськогосподарська школа	Вороніж Шосткінського району Сумської обл., 1 січня 1943р.	Вищого типу	Відділи: рільництва, садогородництва. Освіта 7 класів. Термін навчання 3 роки.
Агротехнічна школа	Грунь Сумська обл., 1943р.	?	?
Музична школа	Сталіно, січень 1942р.	Середня музична	Класи: фортепіано, скрипка.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Музична школа	Бахмут Сталінська обл., серпень 1942р.	Середня музична	Класи: фортепіано, скрипка, віолончель, духові інструменти.
Музична школа	Слов'янськ Сталінська обл., грудень 1942р.	Середня музична	Класи: фортепіано, скрипка, народні інструменти, вокал.
Ремісничка школа	Маріуполь Сталінська обл., травень 1942р.	Вищого типу	Відділи: столярний, слюсарний. Освіта 7 класів.
Ремісничка школа	Сталіно, жовтень 1942р.	?	Готувала спеціалістів гірничої та будівельної справ.
Ремісничка школа	Сніжнянськ Сталінської обл., листопад 1942р.	?	?
Окружна середня сільськогосподарська школа	Бахмут Сталінська обл., листопад 1942р.	Вищого типу	Термін навчання 3 роки.
Ремісничка школа	Бахмут Сталінська обл., листопад 1942р.	Вищого типу	?
Ремісничка школа	Краматорськ Сталінської обл., листопад 1942р.	?	Готувала столярів, слюсарів по ремонту автомобілів, слюсарів по ремонту станків. Термін навчання 2 р.

Продовження додатку Н

1	2	3	4
Ремісничі школи (сім штук)	Волновахський район Сталінська обл., др. пол. 1942р.	?	?
Індустріальний технікум	Артемівськ Сталінської обл., червень 1943р.	Вищого типу	Готував техніків-будівельників, техніків-механіків.
Ремісниче училище	Артемівськ Сталінської обл., червень 1943р.	?	Готувало електромонтерів, токарів, слюсарів, столярів.
Медична школа	Артемівськ Сталінської обл., липень 1943р.	?	?
Індустріальна школа	Ворошиловград, жовтень 1942р.	Вищого типу	?
Торгово-промислова школа	Ворошиловград, жовтень 1942р.	Вищого типу	?
Медична школа	Ворошиловград, листопад 1942р.	Вищого типу	Відділи: фельдшерський, акушерський, фармацевтичний. Освіта 4 класи, Строк навчання – сім років.

1	2	3	4
Ремісничче училище	Алчевськ Ворошиловградської обл., грудень 1942р.	?	?
Марківська школа при МТС	Марківський район Ворошиловградської обл., жовтень-грудень 1942р.	Змішана	Спеціальності; слюсарі по ремонту тракторів і комбайнів, токарі по металу, столяри, трактористи, комбайнери. Освіта 5-8 класів.
Крипеська школа при МТС	Марківський район Ворошиловградської обл., жовтень-грудень 1942р.	Змішана	Спеціальності; слюсарі по ремонту тракторів і комбайнів, токарі по металу, столяри, трактористи, комбайнери. Освіта 5-8 класів.
Кам'янська школа при МТС	Марківський район Ворошиловградської обл., жовтень-грудень 1942р.	Змішана	Спеціальності; слюсарі по ремонту тракторів і комбайнів, токарі по металу, столяри, трактористи, комбайнери. Освіта 5-8 класів.

Примітка. До нижчого типу автор відніс профшколи, в яких термін навчання складав 2 роки і вимогою для прийняття була освіта 4 класи школи. До вищого типу – з довшим терміном навчання (від 3 років і більше), або (і) більш високої шкільної освіти (5-10 класи). До змішаного типу – школи, в яких існували відділення і вищого і нижчого типів. Проте, це лише запропонований автором варіант класифікації, який має свої вади.

“?” – відсутні данні.

Додаток П

Освіта у військовій зоні з середини 1943 р.

